282866

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

№ 10
1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
МІСЦЕВКОМУ
УКРАЇНЛІСУ

~~Ч.45.~~ Ш.
05
Ч-45 10/192b

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

інв. 1259

№ 10
(43)

Центральна бібліотека Деревообробників
Інв. 282866

ЖОВТЕНЬ 1926

НБ ПНУС
282866

5 (47 . 714) „1926“ = 91 . 79

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

Укрголовліт № 1242. 1926 Зам. № 2488 Тир. 4.100

ЗМІСТ

Василь Бабинський. Смерть Франка. Поема. 5
В. Воруський. Легенда. Ритми. 20
Іван Цітович. Село. Поезії. 23
М. Лідянко. Перед зміною владарів. П'єса 26
Павло Коломієць. Осінь. Друзі гуляють. Поезії. 64
В. Свідзінський. Поезії. 65
В. Чередниченко. За плугом. Роман (закінчення) 68
В. Бронєвський. Остання війна. З польськ. перекл. **В. Атаманюк** . . 116
А. Ренбо. Лихо. З франц. перекл. О. Бургардт . . . . . .

Т. Степовий. Буржуазні соціологичні школи (продовж.) 122
В. Сосюра. З минулого 146

М. Доленго. Поет і побут 186
Я. Полфьоров. Музичні силуети. Скрябін 194
Н. Жінкін. Коломийки 200
А. Сінклер. Про Анатоля Франса. Безсмертний Бунтар. Перекл. Є. Крука 221
А. Сінклер. Про О. Генрі. Вільяма Портера. Перекл. Є. Крука . . 225
Листи Михайла Коцюбинського до Миколи Чернявського. 230

Хроніка 239

Бібліографія 251

ВАСИЛЬ БОБИНСЬКИЙ

СМЕРТЬ ФРАНКА

ПОЕМА

Немов пливак, знесилений, охлялий,
Що довго плив, і вже близький мети,
Попавши в вир, що розбиває скали,
В зрадливій тоне глибині води,
Мов сонця круг, похилений над обрій,
Що котиться, паде нестримно вниз
І людям шле свій усміх теплий, добрий,
Обмитий сяйвом пурпурових сліз,
Мов робітник, що покінчив роботу
І, в'яжучи свою майстерську снасть,
Свій твір, цей плід свойого труду й поту,
Останній раз ще поглядом обдасть,—
Так танув, так одходив, так прощався
З життям, з людьми, з роботою — Іван.
Згасав пожар, що в небеса вдирався,
Нестримно гаснув, потахав вулкан...
Той гордий ум, що бунтувався богу,
Що нівечив цей твір безтямних рук,
Що голосив: Ти — вічний — встав з нічого.
Ти тать — не цар — людей, їх крови й мук.
Той гострий меч подвижницького слова,
Той титаничний молот дивних діл,
Що ним низька, погорджувана мова
Вогонь палкий кресала з мертвих тіл,—
Той велетенський гнів, що півстоліття
Гнучких рабів бичем погорди бив,
Що їм вплітав терни в вінки і квіття,
Бо так безмежно нищих полюбив,—
Те все тепер — клубок охлялих нервів,
Стражденних м'язів і пригаслих віч —
Життя кидало на поталу червів...
Згасав пожар... П'ялась до скоку ніч...

*

... І не стерпів бунтарський дух. В-останне
Зустрінув з насміхом ворожку-смерть.
Ще раз повів у світ своє кохання,
Що серце ним навагоніло вщерть.

Ще раз повів його у ті простори,
Де тішиться й боліє все живе.
Де за краплину щастя — горя море,
Де в болю й муці день за днем пливе.
Не йшов-же з ним Віргіль ні Беатриче,
І не вінчав його ніхто вінком.
Вело його гірке життя мужиче,
Що виссав з материнським молоком.
Пішли шукать тих літ, що не здогониш
І бистрими пташиними крильми.
Що утікають вистрибом, босоніж,
У край, якого не повернем ми.
Пішли блукать на давні ці доріжки,
Що він по них ще дітваком блукав,
Ловити в лісі ігри, співи, смішки
І тих мавок, що їх малим лякав.
Пішли пристанути над бистрим виром
(Де був поправді неглибокий брід),
На березі, де юродивий Мирон
По свому вчивсь розгадувати світ.
Пішли поспать на тому оборозі,
Де раз оката туча градова
Послухала простягнуті в тривозі
Чиїсь дрібні діточі рамена.
Пішли до тої батькової кузні,
Де жар пашів, де міх бурчав, сопів,
Де молоти, мов велетні потужні,
Гули свій дивний, металевий спів.
І бачили чиїсь хлоп'ячі очі,
Задивлені в червоно-жовтий жар
І в рій іскор, що мов зіниці ночи
На всі боки розприскували чар,
І в батькові м'язисті, дужі руки,
Що гримали, аж запирало дух,
І з рівних штаб химерні гнули луки
І з брил важких виковували плуг.
... І бачили, як полум'я і криця
Займалися в дитинячих очах,
Як там грізна кувалась блискавиця,
Що пітьмі мала смерть нести і страх...

*

Та час не жде, і треба далі йти,
Бо світ не гра, а труди і мозолі...
І ось уже білесенькі листи
Йому той світ роз'яснюють у школі.
Що-дня йому з'являється з тих карт
Щось радісне, нове і незвичайне.
Метал думок проходить білий гарт,

Все більші й більші вигрібає тайни.
А там за ними все нові й нові
І що-раз глибші, що раз таємніші.
Збагнеш — і ясно стане в голові
мислі мчать повніші й моторніші.
А не збагнеш, то мучишся й гориш,
І світ тобі гидкий, і друг — мов ворог,
Аж поки всіх колод не відвалиш
І перешкод не розітреш на порох.
І бачиш: книги — морська глибина,
Що дивні перли в ній на дні глибоко;
І сміливо пірнаєш в них до дна
І пишними скарбами тішиш око.
Та час пливе, і невгомонний дух
З них рветься в світ безмежний, необгорний,
І врізується ум, мов гострий плуг,
В цілець життя незайманий і чорний.
І бачить він, що правди мудрих книг
Якісь недоговорені, неповні,
Що світ чомусь не дивиться на них,
Що в нім внутрі щось инше, ніж назовні.
Бо хоч який величний, гордий храм
Красі й думкам створили тисячліття,
То хлоп ще завжди мудь, свиня і хам,
І робітник ще все погній і сміття...
Бо поруч пишних, золотих палат
Гниють хижки сплісняві́лі й огидні,
Бо в розкошах живе лиш пан і кат,
А робітник і хлоп ковтає злидні,
І гнеться вниз, хоч вік свій, без ваги,
На панщині для инших коротає,
І слухає, як свищуть батоги,
І сам під них хребет свій підставляє.
І де на все те відповідь найти?
І як одно із другим погодити?
Мовчать у книгах білії листи,
Не хочуть всіх таїн життя розкрити...
І бачить він: хоч книги — глибина,
Та більший глиб — життя живе й звичайне.
І хто в його безодні порина,
Відкриє в них найкоштовніші тайни.
Лиш тайни ці не радують очей,
Зате зморшками білі чола орють.
Бо їх нутро чорніш німих ночей —
Що молодих людей старцями творють.
Їх міць така, що всі храми думок
І правд гнучких торощить в переверти,
Хто-ж їх найде, за тим вони крок-в-крок,
Не покидаючи, йдуть до самої смерти...

Хто це такий, цей молодий юнак,
Що в бідній, неопаленій кімнаті
У ніч глуху за книгами закляк
І мріє думи, дивами багаті?
Як хутко-хутко бігає перо,
Поскрипуючи в непорушній тиші.
Ростуть слова-квітки: краса, добро...
Тремтить рука, що їх любовно пише.
А ось осот: гніт, кривда, мука, кари,
Неволя, злидні, раб; деспот і звір...
І на чоло лягають чорні хмари,
І тінь од них кладеться на папір.
... Шумлять ліси, гримить гірський потік,
На доли мчить швидкий, нестримний Опір.
А паном там — свобідний чоловік,
Що править вічами і носить топір.
Хребта йому не гне ще боярин,
Ані князівський гридник-недотепа.
Громади й гір безпанський, гордий син
З ведмедем в бій іде в глухих вертепах.
На клич огнів, ясаючих до бою,
Здвигається від Попраду по Прут.
Розправиться з мадьярами й ордою
І боярівну полонить Беркут.
... Шумлять ліси, гей, гнуться дерева.
Минають довгі-довгії століття,
І хилиться мужицька голова
В ярмі кріпацтва, злиднів, лихоліття.
Мов скот живе погноблений мужик,
Життя його пса панського не варте,
А на страшний одчаю й муки крик
Дають одвіт жорстокі панські жарти.
День в день гамарня з досвітку до ночи.
День в день окоман, нагайки і глум.
... Та чуй: шумлять ліси, і в них клекоче
Якийсь буйний, грізний Великий Шум.
Гей, шуме, шуме, якби ти це знав,
Яка велика міць дрімає в тобі.
Якби ти знав, що міць — основа прав,
То ти б не гнив живим у темнім гробі.
Ти б не поїв своєю кров'ю дрянь,
Що шкуру з тебе дре й жадає дяки.
А ти б мов грім загоготів: Устань,
Хто жив, і будьмо люде — не собаки.
Ти б сколихнув будову кривди дряхлу
Одним кивком своїх кремезних пліч,
І твоє горе зникло б так і стахло,
Як перед сонцем чезне чорна ніч.

Гей, шуме, шуме, вдар, загогочи,
Нехай тремтять тирани у палатах.
В посоці їх гидкій ополочи
Цей світ, що в дибах нидіє і гратах.
Святі вогні розсій, розкинь в простір,
Хай згине тьма у безвістях таємних,
Хай міріядам позасвітних зір
Дадуть одвіт громади зір туземних.
Нехай на згарищах рабства, обиди
Вільної праці забринькує вік.
Хай в майбуття шляхом борні й побіди
Нестримно йде свобідний чоловік.
... Скрипить перо, співає в лямпі гніт,
І линуть-линуть радісні картини...
Гей! Юносте! Який чудовий світ
Сотворим ми, як світ старий загине.
Розходиться, мов змора, ніч густа,
Летять гадки в незміряне безмір'я...
... А там — чиї там очі і уста?
Чи не дівчини гордої з Підгір'я?
Гей! Молоді літа! Гей! Бистрі коні!
Гей! Лицарю із золотим мечем!..
... І тільки гість блудний сховав в долоні
Старе чоло й заноситься плачем...

ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ

Як почуєш вночі край свойого вікна...
Це не дощ, це не вітер голосить.
Це чиясь непрожита, забута весна
Там на чатах стоїть край чийогось вікна,
Безнадійно смутна,
І жаліється тихо і просить:
Не дивися в цей бік, не збавляй собі сна...
Звідки, звідки та пісня, мельодія та?
Що так гірко, так важко ридає?
Це не є сирота... це не є сирота...
Це чиєсь понівечене, вбите життя,
Що осліпло й дороги питає...
Це не є сирота... сирота... сирота...
Це не є той жебрак, що в бурхливій порі
До вікон, до дверей твоїх стука...
Це є хтось, хто згубив ясне сяйво зорі
І стоїть уночі на дощі, на дворі...
Це розпука... розпука... розпука...

*

Гадюкою звивається дорога...
Куди, куди біжить дорога ця?

Каміння, глід, жар, згага і знемога...
Немає їй ні краю, ні кінця...
Усі квітки жорстокий хтось роздавив,
З крилець надій райдужний пил обтряс...
...Дрогобич, Львів, Самбір і Станіславів,
Залізний кінь, жандарм, багнет, шупас.
Жахливе сам-на-сам в бруднім готелі,
Вмирання з голоду три довгі дні,
І — крик конаючого на пустелі —
Апокаліпса-візія „На дні".
Голодний жар, беззуба змора смерти,
І... сон в жару?.. чи й справді вірний друг?
...А там — чи-ж може хлопський син умерти,
Де стигне сад і терпко пахне луг?
Де янтарем бренить пшеничне поле,
Біжать на став купаться зграї верб,
Де з сонця в день збирають нектар бджоли,
А ніччю зорі жне небесний серп...
Ще мить постій, задумана хвилино.
Він утомився, охляв і знемага...
Та кат — життя не відає спочину.
І вже повітря тне ляск батога.
І вже мов суп, жандарський хижий кіхоть,
Що й цю дробину забуття розгріб.
Та що їм там життя людини? — Віхоть...
Зопрів один? — Чорт з ним! Іще є сніп!..
Гайда, гайда в дорогу, в спеку, пішки
В самі жнива, — гайда, гайда вперед!
Пливуть лани, гаї, ставки, обніжки...
Піт очі їсть... Поблискує багнет.
Не попускають хижі, гострі кіхті.
Вжирається в підошви рінь, пісок.
А що комусь там злізуть з пальців ніхті?
— Хто б там пустим журився? — Це дріб'язок...
А що комусь на плеснах шкура репне?
Це теж пустяк... Гайда, гайда вперед!
Що на стежках червона кров заскрепне?
І вродить мак?.. Блищить як змій багнет.

*

„Я ціль всіх ваших діл, страждань, натуги,
Мене боїться все, що лиш живе,
Мені всі ваші сни, кохання й туги.

Найвищий ум поставив тут мене
Цісарських правд і панських вартувати
І мною лиш владарство їх міцне.

Лиш у мені страх бачить хамство кляте,
Бо я — орудля мети швидке і страшне.
Lasciate ogni speranza, voi, ch'entrate!"

Такі слова написані червоним
По чорному, на причілку воріт,
Здаля кричали глумом і прокльоном.

Застигли в них кров, мука, труд і піт
З давніх давен катованого люду.
Та не злякавсь їх мандрівник, не зблід.

Цей притон тьми, злочинств, розпусти, бруду,
Цей червотокий, цей гнилий боляк,
Освячуючий всю брехню й облуду

Верхів шляхетних, знав він, знав, ще й як.
Це він йому на серці напечатав
Розпеченим тавром пекельний знак.

Це він в свої ненатлі нетрі прятав
З давніх давен все творче, все плідне,
Все, що не йшло під руку автократам.

Це він своє погруддя кам'яне
Підвів угору, злобний і безличний,
Мовляв: „А ну стрібуй торкнуть мене,

Якщо кортить тебе меч прав двосічний"
Мовляв: „Я невблаганний, наче смерть.
Слуга панів — для вас я владар вічний".

Це з ним — завзяттям сповнений ущерть,
Боровся він вже стільки-стільки років,
Лупаючи невтомно вперту твердь,

Складаючи трибут найкращих соків
На цей жадний все жиру жертівник
Божків брехні, катів і лже-пророків...

Роздався грюкіт. Дивний мандрівник
Переступив межу страшної брами
І в тьмі густій, гнітучій серце, зник.

Ослизла гниль, мов з гробової ями,
З усіх кутів до його потяглась
Холодними, ховзькими щупальцями.

До ніг клейка присмоктувалась мазь.
Та в тьмі ніяк не мож було пізнати,
Чи це застигла кров, чи тільки грязь.

Десь угорі часом крізь грубі грати
Щось мов далекий сонний спомин дня,
Що заблукав сюди, щоб тут сконати.

І знову тьма, страшна, гнітуча тьма.
Та він ішов без стриму, без упину,
Хоч звідусіль чаїлась западня.

Аж зір його, охлялий до загину,
Нараз у дивнім сяєві вогнів
Побачив повну величи картину:

На тлі крутих, навислих стін чорнів
Ряд постатей могутніх і суворих,
Тьма тьменна рук, рамен, плечей, голів.

Мов рев води на кам'яних заборах
Ішов відтіль шум, двигіт, брязк і гук,
Здіймався в гору курявою порох.

Хиталися хребти зігнуті в лук,
Пучнявіли і напиналйсь м'язи,
Могутньо двигались підойми рук

І з розмахом гатили раз від разу
В один чіткий, вичитуваний такт,
Мов під товчком таємного наказу.

Мов зв'язані в якийсь могутній такт,
Гатили в мур знаряддями важкими
З упертістю стихійних катаракт.

І мур твердий вступався перед ними,
На всі боки розприскував скалки,
Що скрізь лежали слоями товстими.

Він знав, він знав: оті робітники
Усі були гаразд йому знайомі.
Усі вони — роки, сотки, віки

Прожили з ним отут, у цьому домі.
Цей дім, базар, де людська кров — ціна,
Якою десь, у золотій Содомі,

Платитимуть за келихи вина,
За сміх повій, за їх безстидні клуби,
— Цей дім — його одвічна отчина.

А ці закуті в пута скалоруби —
Його брати, що з давніх вже давен
Підрубують тюремні кляті зруби.

Були тут всі. Ось поводар племен
Убогих, темних людських скотопасів.
Сіяч обильних плодами сімен.

Ось муж, що вік весь сіяв правди засів,
Що брав в опіку сіряки, гуньки
Перед неситством шовків і атласів.

Он два стрункі, мов кедри, гірняки —
Предківського громадського устрою
Й його свобід чуткі вартівники.

А там непереглядною юрбою
Ряди обдертих хилих ріпників
Захляманих вонючою ропою.

А онде гурт бездомних дітваків,
Безштанків босих, байстрюків, андрусів,
Жевжких, мов тічка диких щенюків.

А он стовпи державних кас, фіскусів,
Капіталіст і ліверант мітляр,
Що на „штайрант“ продати хату мусів.

Усі, що їх пригнув страшний тягар
Зневаги, кривди, визиску й розбою,
А за собачий труд ніщо, крім кар,

Стояли тут безмежною чергою
Тверді й важкі, мов крицевий таран,
У боротьбі з ворожою стіною.

І ось нараз, мов вітер, що схвилює лан,
Так у повітря з уст їх шепіт виплив
І слово ніс: Іван... Іван... Іван“...

І очі всіх до віч його прилипли
І рамена до його простяглись
А шепіт п'явсь як в повню моря приплив.

Ішов до них і чув, як ріс у вись,
Як з кожним кроком прибували сили,
Що в нім кипіли й бурились колись.

Чув, як вогонь йому гнав жар у жили,
Як кожний нерв і кожний фібр і м'яз
Новим товчком здригнулися й ожили.

Він знав: цей тремт, що ним цілим потряс,
Ця громова напруга животворна
Ішла від них, від чорноземних мас.

Це із свого невигаслого горна
Своїому синові нову снагу
Несла земля, земля прошедра, чорна.

В цю-ж мить, ударом дикого страху
Пришиблений, хитнувсь мов дуб підтятий,
А в горлі мав гірку мов жовч смагу.

Бо спостеріг, що молоти й лопати
І ввесь струмент, яким громада ця
Не угавала мур сікти й лупати,

Не знаючи ні втоми ні кінця,
— Це вирвані живцем з живого надра
Живою кров'ю зрошені серця.

Як в домні квадр припаяний до квадра,
Так до їх рук і сталевих оков
Припаяні були живцем ті ядра.

А дивний блеск, що тьму як меч поров,
Це був вогонь сліпучий і червоний,
Що ним в тих брилах паленіла кров.

...Аж ось, немов запалі в землю дзвони,
Немов жалке квиління немовлят,
Десь із глибу добулись дикі стони.

Мов лилики злітали до аркад,
Товклись до стін померклого склепіння
І відтам важко падали назад.

Почувши це нелюдське лебедіння,
Метнулись всі до молотів, лопат
І стали знов розкришувать каміння.

Хто стогне там? яким гріхом проклят?
В кінці уста добули з себе голос.
І хором залунав одвіт: „Твій брат".

І в мозку щось на двоє розкололось
І виригнуло вверх одну з картин,
З яких невчасний сніг паде на волос:

Вонючий дим, ліс веж, сопня машин
І... зойк страшний з заваленої шахти...
І плач жінок: Мій муж... мій брат... мій син...

Хиба-ж не їх вкривали грубі плахти,
Не їх, тоді, кривавих і брудних
На власні очі бачив на возах ти?

Невже їх зойк і досі ще не втих?
Невже вони там в ямі тій не вмерли?
І іскорка життя ще тліє в них?

Хто ж ті жінки, що голови оперли
До стін і ллють з осліплених зіниць
Такі прозорі і пречисті перли?

Чи й їх яка незрозуміла міць
Перенесла з-над тої шахти тута
На дальшу муку в царстві тих темниць?

.. І їх також оповивали пута.
Та ті з їх віч спливаючі струмки
Були не перли, а були отрута.

Бо де б не впав потік тих сліз їдкий,
Умить там камінь репався і тріскав,
І мур твердий кришився на шматки.

А хоч в них промінь саморідний блискав
І мерехтів у семибарвній грі,
То з них не сміх, а гнів палючий прискав.

Отсі сліпі, німі каменярі
Це був для тьми найсмертельніший ворог,
Бо це були роділлі — матері.

Тікав від них, блукав по коридорах,
Та де б не йшов, де б не звертав свій крок,
Скрізь бачив їх, закутаних у морок.

А сльози їх спливалися в струмок
Що ріс і ріс і плив уже струєю,
Що мала тисяч-тисячів приток.

Ішов за ним, ішов за течією
Що чим-раз глибший вигризала яр,
Звиваючись огнистою змією.

А все минав картини знаних кар.
Раз материнських сліз жива криниця,
То знов з огнистим серцем каменяр.

Аж перед ним знялась у гору шпиця.
Вогонь погас, і ніч була глуха.
І він пізнав, що тут уже границя.

Стіна її була гладка й стрімка,
І в тій стіні, немов ножем обтята,
Без шелесту зникала сліз ріка.

Не піддавалась тим сльозам скала та,
Була міцніша, як сліпе живло.
І він пізнав, що це стіна проклята.

Бо як ні било, скільки ні товкло
У неї кляту горе те жіноче,
Вона все гордо зводила чоло.

Тоді він вчув, що тиша щось шепоче
І на стіні навислій спостеріг
Мов обриси облич, уста і очі.

Коли-ж іще сильніше зір напріг,
Пізнав, що струмень той огнистий прямо
У ті хавки навшир одкриті біг,

Мов у безодню, ненаїстну яму,
Аж захлипались їх гидкі пельки
Від струй — цього сцілющого бальсаму.

І видко ці гіркії сліз річки
Були для них ситним, поживним миром,
Бо всі були товсті, як пацюки,

Годовані картоплею і чвиром,
А тускні очі їх, немов блини,
У маслі, плавали оброслі жиром.

Аж ось його побачили вони
Й жахнулися немов од світла сови,
Аж сопухом війнуло із стіни.

Перемагаючи нуду, питав їх: „Хто ви?"
І вчув одвіт: „Ми рідні, ми свої,
Ми величі народньої основи.

Ми лицарі, вельможні, ми князі,
Ми смирні слуги божі, ми гетьмани,
Ми блеск історії, ми сіль землі.

Ми ті, котрих прославили бояни,
Ми ті, котрих народ на верх підніс
Вести його у майбуття незнане.

Ми ті, котрим на сліпо вірить низ.
Ходи-ж і ти, пристань до нас від нині.
Глянь, як нам страшно жаль народніх сліз,

Як ми їх не даєм на жир чужині,
Глянь, як ми дбаємо про їх талан,
Які шляхетні ми й які ми... „Свині

І глитаї"— скінчив за них Іван,—
„Розбійники, злодії, галапаси,
Болиголов, отрута і дурман.

Гидке хробацтво, на наживу ласе,
Народу нужа і народу бризь,
Тілесна гниль і духа паріяси".

І крик страшний вони зняли в цю мить
І почали шипіти, як гадюки,
І ригати на його жовч і їдь.

Мовчав. Та біль надлюдської розпуки
Щось вивертав у йому до основ,
Як грім, що дуба роздира на штуки.

Аж кліть грудну на двоє розколов
І м'яса шмат шпурнув йому в долоні,
Що димився й ронив перлисту кров.

Як плід живий, що в материнській лоні
З любовних снів почався і достиг,
І, видертий на світ у муці й стоні,

Стрічає гущу загадок страшних
Тривожним, першим, безпомічним криком,
— Так з того серця крик прорвавсь і стих.

І він почув, як сил прибоєм диким
Його рвонуло вверх і він росте,
Росте титаном, обром огнеликим.

І вздрів, що бідне кволе серце те,
Мов у кліщах затиснене у жмені,
Пучнявіє і полум'ям цвіте.

А того полум'я мечі черлені
Прорізують, рубають тьму, і в тьмі
Вирубують вогнисте слово: геній.

Пора: — сказав, і рамена міцні
Мов сталеві підойми вгору вигнув
І молотом завдав удар стіні.

Здригнувся мур, задвиготів, підплигнув
І градом тіл, рамен, плечей, голів
У глибину струї слізної ригнув.

І знов удар, і знову град летів
І в бистрині прозорій та кривавій,
Не досягнувши дна, горів і тлів.

1959
БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
Інв. 282866
Центральна
обласна
Державного архіву

Мов шмат трухла у вулканичній лаві,
Мов на жевріючому приску лід,
Так никнули ті покручі лукаві.

Не оставав по них найменший слід,
Лиш бовдурець покрученого диму,
Що розносив задуху, згар і смрід.

А молот падав раз-у-раз, без стриму,
І раз-у-раз гейзіром бухав гнів,
Підсичуючи силу невгасиму.

Згубився лік мінут, годин і днів.
Якийсь хаос безкраїй, передсвітний
Минувшину з будучиною сплів.

А понад ним, мов дух старозавітний
Над водами,— горів огнем наказ:
Лупай скалу. Сконай, та будь несхитний!

Це був той крик, що ригав раз-у-раз
З нутра землі жалінням і мольбами
І зрубами мертвого дому тряс.

Чим більш бридні летіло сторч лобами,
Чим більш той мур з гадючих тіл тохчав,
Чим глибші в ньому позіхали ями,

Тим голосніш той зойк страшний кричав,
Тим могутніш вдаряв огнистий молот,
Тим яскравіший блеск на ньому грав.

Ні пекла жар, ані смертельний холод,
Не спинювали дужої руки,
Ні їдь гадюк, ні труд, ні спрага й голод.

Минали дні - не дні,— віки - віки...
Все більш і більш кришилося й кололось
Те забороло зради й тьми гидке.

І чим-раз дуж лунав підземний голос...
...І чим-раз більшими платками сніг
Лягав йому, незломному, на волос.

...Топніла міць у раменах міцних,
Вкривався зір густим серпанком втоми
І ритм б'ючок і крови в'яв і тих.

Кінчився труд. Одгоготіли громи.
Згасав огонь, що іскри сипав звіч.
Чаїлося таємне невідоме.

...Пригорбилось в'язання дужих пліч.
Пекучий біль за всохле рам'я сіпав...
Згасав пожар... П'ялась до скоку ніч.

Та все-ж таки ще молот з рук не випав.
Бо все ще той проклятий крик землі
І лебедів і скаржився і хлипав.

Аж труд скінчивсь. Останні хроби злі
Роздавлені подохли й погоріли,
І струмінь сліз заграв сріблом в руслі

І покотив плинні, прозорі брили
У далечінь, де на шатрі небес
Золотоокі зорі зорeніли.

Він знав, що міць слізних огнистих плес
І молотів-сердець розкришить скелі
І кликне: Встань! Воскресни! День воскрес!

І встане брат, заритий в підземеллі,
І ясний зір зніме на небосхил
І попливуть дні бурні та веселі.

Він знав. Та в ньому струмень творчих сил
Не прибував, а чим-раз більше танув.
І був він птах поранений без крил.

Ще раз зірвавсь, ще раз на шлях той глянув,
Яким лиш він один не мав іти,
Хоч перший тут колись до праці станув.

...Десь погасали зоряні світи...
Чоло покрив холодний піт послідний
І він зідхнув: „Ой мамо, якби ти

Побачила тепер, який я бідний".

Львів, слідча тюрма
(Баторія)
19. VII. 21. VIII. 1926

В. ВОРУСЬКИЙ

ЛЕГЕНДА

„На могилу моєї матери".

Я погашу вогонь у своїй кімнатці. Я затулю фіранкою вікно, і коли вечірня темінь окутає мене, тоді ти з'явишся мені. Я пригадаю дивний образ матери світів — Марії, скорбної матери, що породила великого сина й віддала на страту.

Тоді блисне між лісами Холмщини срібляста смуга Богу[1]), і його хвилі омиють ноги твої. Житами вітер побіжить, схвилює їх і твої брови, а моє серце сколихне.

— Мій сину найлюбіший, моя улюблена дитино, — тихо скажуть твої уста. З твоїх очей сумних скотиться печаль і ляже росою на полях забуття. Я руки простягну до тебе, моя мамо, а ти підеш росяними ланами туди, де бистрий Бог, і Холм, і де Замістя. Тобі вклонятиметься жито колоссям спілим, твоїм слідом спаде роса, ти зупинишся на кручі коло Бога, а твій погляд сумом полетить понад полями і лісами. Тихий плач розіллється навкруги; десь ліра прогуде, заскиглить чайка в лузі, а потім: понад житами ляже тиха пісня, що ти її колись співала над колискою мені.

„... А-а-а, а-а-а, а-а-а!.. Люляй, люляй, мій синочку, поки ти маленький; набирайся, сину мій, сили та здоровля. Ворог лютий, кайданами ворог нас оплутав; люляй, люляй...

Як боротимешся, сину, та за нашу волю, не жаліючи свого життя, ти згадай мене, свою матір скорботну; люляй, люляй...

Як потече бистрим Богом не вода, а кров; ізгадай мене й ті сльози, що я над тобою проливала, не забудь. Вони о помсті просять; люляй, люляй...

Може вже мене й не буде на той час, може буду спочивати в домовині, ти згадай ті порепані руки, що нераз чесали волосся на твоїй головці; люляй, люляй..."

Я пірну у спогади минулих днів, коли мережав я стежки поміж житами... Далеко навкруги розповзлись смугами ліси, припали синьою імлою, немов тугою. І там в отих лісах, в далекій тузі я образ твій побачив, — скорбної матери.

— Чому ти так скорбно виглядаєш?

Запаскою ти очі витерла свої і мовила:

— Я сина віддала свого на страту.

Ви порвітесь, мої струни, не гудіть так сильно, хай не плаче моя мати, сліз не проливає, не тужить. Хутко заспівають на селі дівчата;

---

[1]) Річка, що межує Холмщину з Волинню.

у нових свитках вийдуть на раду діди і будуть жайворонки славити той день.

— Помсти, помсти! — залунає скрізь. Я тебе тоді згадаю, хоть тебе й не буде серед нас.

На широких полях, між лісами Холмщини зустрінуться сили ворожі. І коли я ляжу в тім бою, а мої уста змикатиме знесилля, тоді останнє слово з них злетить:

— Мамо!

До тебе я руки простягну, моя далека мамо, а ти підеш росяними ланами — де бистрий Бог, і Холм, і де Замістя. Тобі вклонятиметься жито, твоїм слідом спаде роса, а я буду дивитись у той слід і образ матери світів Марії, що сина віддала на муки, стоятиме переді мною.

Десь ліра прогуде, заскиглить чайка в лузі, а ти співатимеш пісень, що колись співала їх мені, як сповивала.

*

Коли на степу заквітне мак червоний, я буду дивитись на нього так, як не раз дивився, розшукуючи одну голівку. Я знаю, не знайде моє око того, що знаходило не раз, і через те так сумно мені.

Там, далеко, будуть квітнути маки, — будуть співати у блакиті жайворонки, а моя пісня, що я її ткав як дивну тканину, обірвалася, мов тая нитка. Для кого я ткав ту тканину, стиднував везерунки казкові не одну довгу ніч. І забренить мій голос десь на степу; вітер буйний рознесе його скрізь, сірим пилом припаде моя пісня і ніхто не почує її.

І буде ця пісня не та. Сумом сповниться серце моє, і буду я самотній блукати росяними травами, і ноги мої окропить не роса, а сльози.

Того вечора, як і завжди, ти прийдеш у катакомби, щоб зустріти там мене. Твої очі будуть блукати по темних кутках, але на місці, що на ньому колись висувалась моя постать, буде сутінь катакомбів, тоді ти подумаєш:

— „Його сьогодні нема".

На твоє чоло ляжуть зморшки, а на очі набіжить сум. Твоє серце полохливо стрепенеться; ти схилиш голівку свою і обіпрешся о мур.

— „Чому його немає сьогодні?"

Ти не притуляйся до муру, бо він холодний. Він охолодить твоє серце й воно перестане битись.

Ти вийди з катакомбів, і нехай тобі простелеться стежка туди, де сонце і степ.

А коли вітер зашумить травою на могилі, обів'є твоє чоло віночком, — ти подивись на Схід просто у туман. Тоді ти насторож свої вуха і слухай; я вечорами вихожу співати в степ.

У моєму садочку так рясно зацвіла згорблена яблунька. Кожного ранку, коли сонце бавиться з росою, я хожу до неї, щоб нюхати її ніжні пахощі. Я люблю віддаватись їх чарам.

Тоді перед моєю змученою уявою встають картини невідомого і на тлі тих невиразних фарб вирисовується твоя постать. Твої глибокі очі з тихим сумом окунають мене в собі, і я плескаюсь в їх розумній думці.

А коли рожеве сонце спускається за темну землю, й закриває своє обличчя сірим покривалом, тоді я дивлюсь на нього так, як колись дивились ми обоє.

І здається змученому мені, що ти й зараз, як і колись, стоїш поруч мене.

Але це омана.

Вечірньою тугою сповняється серце моє. Сірі тумани заховали вечірнє сонце, і мені здається, що тебе я не побачу.

Поміж листям молодої тополі до моєї кімнати зазирає соромливо ясновидий місяць.

Мій ясний місяцю! ти розкидаєш скрізь своє срібне проміння.

Мені здається, що й її око милується твоїм світлим обличчям. І мабуть через те душа моя сповняється сумом вечірнім, як повен ти на тлі темно-синього неба.

Там, між лісами, де жевріє в тумані Бог, де сумно плаче спів сови, я вийду на високу кручу. Я гляну на місячні простори і побачу дивні дива. Переді мною встане моя змучена матір. Білою запаскою вона витре свої заплакані очі і замість сліз на запасці буде кров.

Руда жовч обіллє моє серце; мій розум сповниться гнівом великим, і з моїх грудей вилетить вигук ненависти...

Коли-ж хвилюються жита, як море у степу, і колоски шепочуть, схилившись одно до одного, я чую ніжний голос твій. Мій зір купається у хвилях степових, і там шукаю я тебе. Мені здається, що в хвилях житів сивих ти струнко йдеш, схиляючись часом, щоб блавату блакитного зірвати на вінок.

Високо в небі пісню слави співає жайворонок, і я хочу, щоб та пісня належала тобі. Ти мабуть не чуєш її.

Шумить шуршавий очерет. Болотяна пташка скиглить понад ним, а хвилі Гнилоп'яти плескаються, залицяються до нього. Там, по той бік блискучої смуги, понад житом прослався чорний дим, і потяг прошумів колесами своїми.

І спогади мої про тебе також десь зникають, як тая Гнилоп'ять поміж очеретами. Та лиш не чорний дим, а світлу смугу річки той спогад залишив мені про тебе слід. Я в нього пірну, і будуть хвилі срібні приємністю кидать на мене свою вогкість. Я почую у плескові тому велике слово:

— Любов.

м. Бердичів, 1926.

ІВАН ЦІТОВИЧ

СЕЛО

I

... Так, простеньке собі село —
Вісімнадцять верст од району
Й тільки влітку зоря весело
Розгортає в нім майву червону.
Вбога хата - читальня — й жита.
Обік — церква, млини, гамазеї,
Часом вітер в вікно заліта,
По столах бур'яном провезе і —
В степ! Ну що йому тутки робить?
Краще там — цілувати волошки ...
А проте — треба трошки любить
Бур'янове, щоб жити в нім (трошки).
В усміх вуст затаїли (на дно)
Щось своє, нерозважне — та туго!
Єсть і радості: стисне рука
Зашкарубла (як лекцію вшкваріш) —
Так довірливо. Слів не шука:
Просто вирветься з грудей „товариш" ...
... Так, простеньке собі село
(З пахом гною, землі й самогону),
Що в нім тільки зоря весело
Розгортає майву червону.

II

На колодках, як завше, галас:
Це молоди незмінний клуб,
Що звідусюди позбігалась
Сюди. Сідай — співай — голуб
Тугі — вже завеснілі — перса.
В контральто голубі напів-
заслуханий, на лікоть сперся
Й хитаючись тужу. (Запив
Цілунком жаль). — Галюсь! — „Мовчи — ша!"
(Чи квітки це якої пах?)
Й враз — регіт! аж схлюпнула тиша ...
(Чи то ж я не в твоїх степах,
Україно моя — безкраїх?

Чого ж і досі в грудях, т у т,
Твої лани — о трактор, край їх! —
Й твій сонячний розгул?)... Цвітуть
Мов зорі очі... Степ житами
Вигулюється, а женці
Піснями: пісня тут і там і —
Там далі — й у-у! — наприкінці, —
Як хороше!.. Толкуєм... Так-то:
... Степ — і ніяких тобі меж!
О, як ми загнуздаєм трактор,
Як вріжемся у безбереж
Цілинную!..
І хай полоще
Пітьму матюк: як ви — в авто,
Ловлю в нім зміст, який ніхто ще
З мійських не вловлював — н і х т о!..
Шум, галас... Тільки там, в читальні,
Так тихо. Інколи слова
Інтернаціоналу стальні
Шарахнуть! Буйно-полова
Підхопить спів — і далі — далі
У безмір золотий — туди,
Де вітер голубі сандалі
По тротуарах. (Остуди
Женцям спітнілим кров)... Насіння
Лусь-лусь (мо колос вже доспів?)
Замужня ніч глибока й синя...
Ось вихопився тужний спів
Такий гарячий, контральтовий:
Виспівує дівча туге й —
Незаймане... „Завжди готовий!..“
Якою міццю віє, гей,
Чорноземом яким! (Первісне).
Сміх. Молоде й сердите „ет,
Чіпляєшся!..“ Хтось в лузі свисне —
Й я „чувствую“, що я поет.

III

Д'ах, душа у мене обезкраєна,
Розсамотнене радісне *я*
Цілино ти моя нерозкраяна,
Україно моя!
Осміхнись: замість тої Московії,
Що гнітила тебе — Есесер;
Твої трави — ой трави шовковії —
Вже бідняцькі тепер.
Тяжкий колос од злота надломиться,
Зазирне в синій смуток облич.
Обниму тебе буйно силоміць я,

П'яну, дику, мов гич.
За твої за степи розпросторені
Душу 'ддам я вітрам молодим.
Слава, слава тобі нерозораній! —
Поклик в марева — дим.
Близько час: не куркульськими межами,
А антенами радіо, гой,
Опережешся ти. Узбережжями
Океанів, ізгой,
Понесеш десь до Марса вібрацію —
Буйні гули антенових струн —
Щоб включили й тебе в федерацію
Запланетних комун, —
(Д'ах, душа у мене обезкраєна,
Розсамотнене радісне я) —
Цілино ти моя нерозкраяна,
Україно моя!

М. ЛІДЯНКО

ПЕРЕД ЗМІНОЮ ВЛАДАРІВ

п'єса на 10 епізодів

Беруть участь:

Ленс — молодий робітник, активний комуніст,
Секретар райкому К. П.,
Інженер,
Жінка його,
Аліса (Діна) — провокатор,
Голова К-ту важкої індустрії,
Особ. секретар його,
Кет — утриманка,
Нач. поліції,
Міністер,
Мері — молода американка,
Крон — фабрикант,
Поль — син Крона,
Жінка Крона,
Директор,
Юнак,
Дівчина,
Патер,
Повія,
В'язень,
Сержант жандармерії,
Жандар,
Доглядач,
Льокай,
Посланець (підліток).

Представники фабр.-заводських осередків К. П., члени К-та важкої індустрії, поліцаї, газетяри, прохожі, буржуї, буржуйки, робітники, робітниці, салдати.

Епізод І-ий

ДВІ СИЛИ Й ГАРНИЙ ЗАМІР

Сцена має уявляти кімнату інженера

Інженер (сам один; у задумі): Змінити місцевість! „Де-небудь на півдні". Ці лікарі гадають, що всі їхні пацієнти — багачі. Змінити місцевість!.. А коли нема грошей на обід? Йолоп, він цього не знає...

Жінка (входить). Жоржик так хрипить... Я не можу!.. Вже незабаром...

Інженер (вигляд - розпач).

Жінка. Грегоре, нам треба виїхати, коли ми...

Інженер. Виїхати! Лізо, ти хіба не знаєш?! Ну, продаймо це все... Далеко заїдемо?

Жінка. А коли б позичити? Ну де-небудь позичити!..

Інженер. Хто позичить стільки, щоб до Італії... Ніхто нічого не позичить хемикові, якого вигнали з заводу. Нездатний!

Жінка. Тебе вигнали за конфлікт...

Інженер. Коли вигнав один, другий не прийме — їм потрібна слухняна робоча тварина.

Жінка. Господи! Що ж робити?! Дитина вмре! (З риданням виходить).

Інженер. Дитина вмре!.. У Лізи сухотні рум'янці, кашель збільшився... Вона не переживе... (павза). А тут треба тільки простягти руку і в мене тисячі... За сонпроміння дадуть тисячі! Лізо! Лізо!

Жінка (входить).

Інженер. Скажи, голубко, коли б ти могла своє щастя збудувати на чужому горі, ти це зробила б?

Жінка. Ніколи!

Інженер. Ти не згодилася б своє життя купити ціною смерти когось?

Жінка. Грегоре, що ти вигадав? Я боюся!.. Ти...

Інженер. Бажаєш, бажаєш купити своє щастя, виміняти його за страждання инших... Бажаєш? Ну, швидче кажи! Бажаєш?!

Жінка. Грегоре! Мені страшно... Ти щось...

Інженер. Кажи — бажаєш?!

Жінка. Заспокойся! Здається, Жоржик плаче! (Вибігає).

Інженер. Коли б вона сказала, що бажає...

Жінка (входить). Спить... Це крізь сон... Грегоре, що ти вигадав?

Інженер. Я можу завтра мати гроші. Багато грошей... За сонпроміння.

Жінка. Ти вже...

Інженер. Так. Останні висновки зроблено. Я певний, що не помиляюся... Коли б тільки досліди... Коли б я був на заводі...

Жінка. Грегоре! (Закашлюється, довго кашляє). Швидче! Швидче! Жоржик житиме. (Кашляє).

Інженер. І ти! Що казав лікар? Негайно виїхати?

Жінка. За три дні буде пізно. Грегоре, швидче!

Інженер. Три дні! Три дні! Мало!

Жінка. Грегоре! (Кашляє).

Інженер. Цей кашель!

Жінка. Тобі дадуть грошей, дадуть посаду... Жоржик, Жоржик буде жити.

Інженер. А ціна, ціна цього життя! Панування групи хижаків, страждання мільйонів у лабетах проклятого гнобительського ладу, моря сліз... Кров, піт, тортури одних... Розкіш инших...

Жінка. Я забула...

Інженер. На цілому світі змагання. Кати тремтять... І я маю дати їм зброю, маю підперти їх владу?!

Жінка. Я забула... Ах, я забула!.. (Кашляє).

Інженер. Я не витримаю!

Павза. Пози — скорбота.

Жінка. Жоржик. Жоржик... Маленький трупик... трупи... стогін, ах! (Падає непритомна).

Інженер (клопочеться біля неї).

Жінка. Мені вже гаразд. (Встає).

Інженер. Я повідомляю... Жоржик житиме... Ти житимеш...

Жінка. Не треба! Я не хочу. Не треба!..

Інженер. Лікар казав — три дні. Звідки він знає, що три дні! Професора треба, чуєш, Лізо, професора. Коли він скаже, що три дні, я продам проміння, продам!..

Буржуї й так мають багато засобів, ну, ще один... А коли не три дні... Продаймо що-небудь і професора. Коли б місяць! Я передав би винахід до Москви... Тоді він звільнив би людство... Коли я був юнаком, я мріяв... Після я став рабом, а бореться хтось инший, міцніший... Коли б місяць! Три дні! Недосвідчений йолоп! Моє проміння знищило б гідру. Мене благословили б нащадки... Три дні. Хто сказав — три дні?! Це — певно?! Професора! А він правду скаже?!

Павза.

Жінка. Грегоре! Грегоре! (Кидається на шию).
Грегоре! О боже!

Інженер. Що? Ну!!

Жінка. А повпредство? Більшовицьке повпредство?!

Інженер. Повпредство! Так просто! А коли мене не допустять? Коли не повірять? Заарештують? Повно-ж шпигів... Що тоді? Стрівай! А комуністи? Наші комуністи. Вони передадуть до Москви... Дадуть підтримку... (Біжить до столу). Ось головні формули. На. Заховай. Щоб неможливо знайти. Піду!

Жінка. Грегоре, обережно!

Інженер (поспішає). Три дні! Три дні! Але тепер усе гаразд. Дадуть грошей... Ти поїдеш до Італії, а я — до Москви... (Біля дверей спиняється, бадьоро). Бідний інженер, що вчився на мідняки, врятує людство? (Вибігає).

Завіса

Епізод II-й

ПОЛОЗ І ПТАШКА

Голова К-ту важкої індустрії (входить). Ну, що?

Міністер. Упирається. Не бажалося б уживати рішучих заходів.

Голова. Безумовно. Морально вплинути, переконати. Що? Всевладні гроші — безсилі? Якийсь інженер, жебрак... Не може бути!

Міністер. Обіцяли гори золота, посаду головного інженера... У відповідь одне — „не буду катом мільйонів“.

Голова. Комуніст проклятий!

Міністер. Уявіть — жодного зв'язку з ними. Студентом ще брав участь у гуртку, але в жодній партії не був. Усе життя боротьба за шматок хліба. Вигнано з заводу за неретельність і непокірливість. Тип, озлоблений життям.

Голова. Не важно. Мусить бути нашим.

Міністер. І буде. Але хто міг би подумати... Такий винахід...

Голова. Що наші фахівці про формули й креслення?

Міністер. Не розуміють. Очевидячки, це лише частина.

Голова. А коли це шантаж, фантазія?

Міністер. Неможливо. Він би не звертався до комуністів.

Голова. Завтра — повні наслідки! Коли не буде, усуньте з посади кого треба з поліції. Що це за поліція! І взагалі потрібно її реорганізувати та збільшити. Внесіть проєкта до парламенту про додаткові кредити. Наша поліція не на відповідній височині. Почуваєш себе в небезпеці.

Міністер. Парламент не затвердить проєкта.

Голова. Що?! Цього не може бути! Коли наших вказівок неможливо проводити, це свідчить, що уряд безсилий, невідповідний склад... Ви розумієте? Ви запам'ятали все, що я сказав?

Міністер. Буде виконано, пане Каптере!

Голова. Завтра о 5-ій про інженера, за 2 тижні — проєкт. (Виходить).

Міністер (дзвонить).

Світло переноситься на площадку ззаду (або гаситься й засвічується після того як готова (друга картина).

Інженер. Я не скажу!

Нач. пол. Граєтесь життям?!

Інженер. Хай не буду катом.

Нач. пол. Ми можемо зробити з вами таке, що вам лишиться або збожеволіти, або згодитися. Але ми цього не бажаємо. Давайте чесну угоду. Ви працювали, винайшли, ми — купили.

Інженер. Чесну угоду! Угоду на тортури мільйонів нещасних, продати їхні муки! Чесна угода!

Нач. пол. Яке вам діло до когось? Аби вам було гаразд. Кожен — так. Уявіть — гори золота, слава, всі радощі життя, жінки...

Інженер (з мукою). Лізо!

Нач. пол. Щасливе життя зі здоровою дружиною, ну все, все...

Інженер. Але ціна.

Нач. пол. Ціна? Нормальний лад пануватиме на основі священного права власности. Комунізм — дикі мрії. Без боротьби, без конкуренції — хіба це можливо? Це все вигадали злочинці, щоб вчинки свої вкрити ідеєю. Ну, ми їх переможемо, переможемо більшовиків, що все святе й справедливе знищили. Що вам до них?! Ви ж порядна людина, не — комуніст.

Інженер. Так, не комуніст. Я поза політикою. Але колись... Життя так склалося. Нормальний лад! Мій батько був тесляр. Багато муки прийняв він од вашого нормального ладу. Пив. П'яний бив мою матір, що святіша для мене за всіх ваших святих! Умерла без пори. Батько замерз під плотом, п'яний! Нормальний лад! Він дав сухоти моїй дружині, він забрав у мене одну дитину, забирає другу... Я сам, мов раб, ціле життя... Кров і піт одних у золото для купки дармоїдів... Скільки мільйонів сконало без пори через оцю вашу священну власність... Нормальний лад. Ха-ха. І я його маю підперти...

Нач. пол. Ну, годі! Я не філософ. Ви не згоджуетесь?

Поліцай (входить, дає записку).

Нач. пол. (читає). Можеш іти.

Поліцай (виходить).

Нач. пол. Ваш син вже помер...

Інженер. (Жах, мука, сидить нерухомо). Павза.

Нач. пол. Від цього ніхто...

Інженер. Ще одна жертва вашого нормального ладу. (Гірко сміється). Ви розумієте (підступає), ви розумієте, що його вбило? Те, що ви мені пропонуєте зміцнити... А ви знаєте, що в Лізи сухоти, що цей удар прискорить і її смерть, ви це розумієте?! Га?! Ви розумієте це?!

Нач. пол. Тут пишуть і про вашу дружину.

Інженер. Що вона? Як? Вона... що з нею?! Та швидче! Звикли знущатися!

Нач. пол. Ваша дружина... хвора.

Інженер. А! (мука).

Нач. пол. У неї йшла горлом кров.

Інженер. Так кров... А хіба можливо, щоб не кров...

Нач. пол. Коли не вжити своєчасно заходів, вона помре.

Інженер. Що?! Помре?! І ви це кажете?! Її вб'є ваш нормальний лад?! Га? Що? Недоїдання, недосипання, надлюдська праця у вогкому льохові, а не кімнаті, смерть другої дитини — і щоб моя Ліза не померла? Хіба вона може не померти? Це — нормально, щоб вона померла!

Нач. пол. Ви можете її врятувати. Наш професор пише...

Інженер. Врятувати... Професор... Що?! Який професор?! Швидче, швидче, що він пише!

Нач. пол. Заспокойтесь! Який професор? Наш. Ми післали професора, щоб урятувати вашу сім'ю. Це — ми гадали — початок наших щирих взаємовідносин. Ми були певні, що ви — розумна, інтелігентна, порядна людина й нічого спільного з комуністами, цими злочинцями-фанатиками, не маєте, що штовхнула вас до них кривда, яку ви потерпіли від вашого директора. Але ми помилилися. Це — з'ясований факт.

Інженер. Я — не комуніст, але... Ліза! Що з нею? Що професор?!

Нач. пол. Але ми помилилися. І мені гидко розмовляти з вами. Моя посада вимагає неетичних учинків, але в боротьбі з ворогом усе етичне. Я можу застрілити злочинця, коли це потрібно, цілком спокійно, без вагань, але бути вбивцею людей, яких кохаю, я не міг-би. Ви вбили сина, вб'єте й дружину. Через дурні свої вигадки!

Інженер. Я? Я вбив Жоржика? Я... Лізу?

Нач. пол. Коли б ви відразу звернулися до нас, ваш син, можливо, жив би... Ваша впертість уб'є вам дружину. Але ще не пізно. На півдні так гарно, все цвіте, цілюще повітря з кожним подихом дає силу... Ваша дружина не бачила щасливої хвилини, ви випадково маєте змогу засипати решту її життя радістю, квітами, повернути здоров'я, а ви... (Свище).

Інженер. Що ви?! Навіщо?!

Поліцай (входить).

Нач. пол. Скажи ад'ютантові, щоб повідомив професора, який зараз на кватирі цього... арештованого, що він — професор — може не клопотатися... Хай...

Інженер. Стрівайте! Стрівайте! Хай професор... Хай професор...

Нач. пол. Ви — згодні?

Інженер. Чи я згоден? Чи я згоден?..

Нач. пол. Ну?!

Інженер (замислився). Вбивця! Вбивця! Решта життя... хоч одну щасливу хвилинку мученици... Так! (Павза). Я... згоден!.. (Дико) Негайно тисячу, ні, п'ять, ні — десять, двадцять тисяч! Зараз же! Аванс! Аванс за кров, за муки, кривавий піт!

Нач. пол. За годину-дві ви будете вільні... Але ваші нерви розхиталися. Я накажу принести вам вина...

Світло переноситься на попереднє місце.

Міністер. І досі нема повідомлення... Коли не згодиться, я для нього вигадаю такі муки... Через його — гнів самого Каптера. „Невідповідний склад уряду"... Одне слово цього крицевого короля й банкира і я — ніщо... І через якогось хемика! Смішно, але...

Нач. пол. (входить). Він згодився.

Міністер. Згодився?! А! Нарешті! Ну, дякую, дякую.

Нач. пол. Але це мені коштувало дипломатії... Справжній інтелігент — сам не знає, чого бажає, і цього, і того... Дивна людина — міцно кохає дружину. Коли б не вона, нічого не вийшло б... Щоб урятувати, згодився.

Міністер. Неважно. Головне — факт. Засиплемо його грішми.

Нач. пол. Під найсуворішим доглядом. Головне, треба врятувати йому жінку. В ній наша влада над ним. Коли помре...

Міністер. Пусте! Револьвер при скроні...

Нач. пол. Не боїться. Сам шукатиме смерти.

Міністер. Більше золота. Воно його змінить. Трудно знайти людину, чию психологію не змінило б золото. Золото, жінки.

Нач. пол. Жінки? Він до безтями кохає свою сухотницю.

Міністер. Бо недосяжні були інші... Скажете, Аліса не могла б?

Нач. пол. Аліса? Правда! Вона може з кожної людини зробити все... А цікаві відомості вона принесла...

Світло переноситься назад.

Інженер. А гарна річ — вино, ром... Тепер я частенько... Хе, вони гадають, що зовсім, цілковито мене купили... О, ні! Ми ще поборемося... Може ж Ліза де-небудь заховатися, хоча і пильно її стерегтимуть, я знаю... Утекти до Москви?.. Я — п'яний... Лізо, Лізо... Лізо! Ти знаєш, що я продав страждання людства ради твоєї радости?! А Жоржик умер, умер Жоржик. (Скорбота, ридання).

Завіса.

Епізод III-ій

ХИЖАЦЬКІ ЗАМІРИ

Помешкання Голови К-ту важкої індустрії

Кет. Надзвичайно! Його нема й тут... Призначений час минув і нема... Щось трапилося з цією живою машиною.

Особ. секр. (входить).

Кет. Павле, ти?! У цей час?

Особ. секр. Їх банковобілетна ясновельможність порушили сьогодні розклад, але незабаром будуть... Правда, розклад сьогодні змінено. За двадцять хвилин буде засідання К-ту важкої індустрії.

Кет. Павле, цей тон... Павле, що з тобою? (Хоче обійняти).

Особ. секр. (відступає).

Кет. Що це означає? Павле!

Особ. секр. Я бажаю з'ясувати наші взаємовідносини. Зараз-же, негайно! Я не можу чекати! Я не бажаю чекати ні хвилини!

Кет. Ні хвилини... з'ясувати... Що ти вигадав?

Особ. секр. Я так далі не можу... Треба або закінчити...

Кет. Закінчити! Ти прийшов сказати, що треба закінчити? Тільки розпочалося наше кохання, а вже закінчити?! Павле, ти жартуєш? Скажи, жартуєш?!

Особ. секр. Ні, не жартую! Справа — руба. Кохаєш мене — за мною, свойого банкира — я відійду.

Кет. А-а! Ось що! (Регочеться). Бідний мій хлопчику, дитино моя мила, забула, що в XX столітті живеш...

Особ. секр. Кет, я не жартую! Я не згоден ділити тебе з иншим. Безліч огиди буяє в мені, як згадаю, що ти продаєш своє тіло, а після... раніш за гроші, а після безкоштовно.

Кет. Бідний хлопчику! Ти несправедливо ображаєш мене. Я тобі віддаю не лише тіло. Але зрозумій дух часу. Моя поведінка, моє життя ганебне. Продаюся. Але хто себе не продає в цьому світі, де гроші — все? Політичні діячі, журналісти, професори — хіба вони не куплені, хіба вони не продаються?! Кожен продає, що може. Я продала своє тіло, бо не бажала терпіти злиднів, не бажала такого життя, як у мене вдома. Ех, ти сам знаєш... І чи не краще продати тіло, ніж душу?!

Особ. секр. Яка блискуча апологія проституції!

Кет. А ти, ти! Ти не продаєшся?! Ти ж казав, що ненавидиш банкира, який тебе, бідного родича, виховав з милости, виховав, щоб мати слухняне знаряддя. Чому-ж ти не скажеш йому про це, а робиш усе, що він накаже? Бо тобі платять.

Особ. секр. Годі про це. Обвинувачення когось — не оборона... Я сказав — або я, або — він. Він тебе купив, ти його річ.

Кет. Річ!

Особ. секр. Так, річ. Яке ж ти маєш право...

Кет. Бідний хлопчику, ну, заспокойся. Заспокойся, Павле. Життя вимагає компромісів Прокляті умови нашого життя штовхнули мене зробитися тим, чим я є, але чи слід вимагати від мене, щоб я відмовила собі в хвилинці щастя? Хто буде такий жорстокий... Я тебе кохаю...

Особ. секр. Це — неправда! Коли-б...

Кет. Ідилії бажаєш? Це в книжках лише. Піти за тобою? Разом опинитися на вулиці, бо він би тебе вигнав. А в тебе був би через місяць хоч один банковий білет? Хто з бідних щасливий? Наше кохання розпливлося б мов дим... Мрійнику, мрійнику! Ну, після, після закінчимо! Я прийду до тебе... Не гаразд, як тебе застане зі мною... Ну, йди, йди ж, мій милий, щирий хлопчику! Будь же розумним. Ми ж раби життя, воно панує над нами, а не ми над ним... Ну, йди ж, іди!.. Зустрінетеся, неприємно буде!..

Особ. секр. Так, мене за це можуть вигнати на вулицю. А може ще й гірше — я трохи забагато знаю про справи короля важкої індустрії...

Кет. Боже, Павле! (Голубить і відводить). Я прийду, я тебе переконаю...

Особ. секр. У тім, що я повинен мати за щастя об'їдки після пана банкира.

Кет. А, ти так?! Геть!

Особ. секр. Прости, прости мене, я не знаю, я не можу...

Кет. Іди! Коли заспокоїшся... Іди!

Особ. секр. Дорогу золоту! На коліна! (Пригноблений, виходить ліворуч).

Кет (дивиться в слід). „Об'їдки"! Він не тямить себе від ревнощів; бідний хлопчик, як він кохає мене... „Річ"... Справді, я тільки річ! Гроші з мене зробили річ...

Голова К-ту (входить з правого боку).

Кет. А, мій владика!

Голова. Ви тут, у кабінеті?

Кет. Я чекала... Нема... Прийшла сюди...

Голова. Дарма. Коли мене нема в зазначений час, ви вільні...

Кет. Що це означає?.. Це вперше... Щось надзвичайне трапилося...

Голова. Так, надзвичайне! Справа про цілковите усталення нашої влади. Всю енергію на це. Пестощі — після...

Кет. А, мене проганяють! Я потрібна, коли нічого робити...

Голова. Ні, не так, голубко! Ви потрібні мені тричі на тиждень. У контракті зазначено. Сьогодні — виняток.

Кет. Гаразд. Я йду...

Голова. Гадаю, ви не зробите звідси висновків що-до контракту?

Кет. Не знаю! Я — річ, але жива річ (виходить).

Голова. Трудно знайти жінку без примх, так само, як країну зі сталою валютою. А вона мені подобається, ця Кет — без зайвих слів, діловий підхід, одвертий, без дешевої фальши, ну, й досконало володіє техникою, хе-хе! Б'є годинник. Значить, починаємо. (Іде до столу).

1, 2, 3, 4-й члени К-ту важкої індустрії (входять, сідають).

Голова. Ваше слово, пане Грене!

1-ий чл. К-ту. Загальне становище нашої промисловости таке, що таких прибутків, які можуть задовольнити нас, ми сподіватися не можемо. Відомо всім нам, панове, що наші вироби коштують нам стільки, що ми не можемо конкурувати на світовому ринкові. Вихід один — ми повинні зменшити наші витрати. Коротко — цифри й без того всім нам відомі — коротко, без зменшення заробітної плати й збільшення робочого дня ми обійтися не можемо. Беручи до уваги становище робітників, їх настрої в зв'язку з комуністичною пошестю, я прийшов до висновків, що поліпшити наше становище неможливо...

Голова. Годі! Комітет вам доручив знайти умови поліпшення...

2-ий чл. К-ту. Ви мусіли їх знайти!

3-ій „ „ Ми вам доручили.

1-ий „ „ Знайдіть самі! Як можемо зробити дешевшими наші вироби? Як це зробити, прошу вас?.. Без зменшення

зарплати? Без збільшення робочого дня? Зробіть одне, чи друге й завтра буде революція.

Всі (крім Голови): Революція!

1-ий чл. К-ту. Ми можемо знайти вихід...

2-ий „ „ То він є!

3-ій „ „ Є вихід все-таки!

1-ий „ „ Є, але це не вихід. Цей вихід — угода з більшовиками...

2-ий чл К-ту. З більшовиками!

3-ій „ „ Угода!

4-ий „ „ З тими, що нас пограбували!

3-ій „ „ Ай-яй-яй! Мої заводи в Донбасі.

4-ий „ „ Мої шахти!

1-ий „ „ Де ж вихід, питаю вас.

3-ій „ „ (зривається з місця). Панове! Нема виходу? Він мусить бути! Знищити більшовиків, знищити комунізм.

1-ий чл. К-ту. Ха-ха! Це — вихід! Чому ви не зробили цього в 18-му році?

3-ій чл. К-ту. Панове, нам конче треба це зробити. Або ми, або — вони. Проклятий Союз усе міцнішає, свою промисловість вони допроваджують до довоєнного рівня, виявилося, що вони можуть господарювати, чого ми не припускали. Армія їхня вже не зграя банд, як колись.

1-ий чл. К-ту. І то ми нічого не зробили.

Голова. До порядку!

3-ій чл. К-ту. Комінтерн під охороною більшовицького уряду пустив глибоке коріння. Панове, не даваймо часу зміцнюватися ворогам! Повстання в колоніях, у Хіні, не їхніх рук справа?! Вони вже розхитали Хіну, хитають Індію, на нашу голову незабаром кинуть вони сотні мільйонів покірливих досі рабів. Москва простягла тисячі рук по всьому світі, ви їх не почуваєте біля свого горла? Знищимо голову, впадуть безсило руки... Панове, я не можу далі... ви розумієте... Коли не знищимо їх тепер, після пізно буде... Я... кінчаю... в мене серце... я не сплю... в моїх руках завжди бренить... „Пролетарі... всіх країн... єднайтеся“... (Знесилено сідає).

Павза.

Голова. Вітаю вашу промову, приєднуюся!

1-ий чл. К-ту. Марні мрії! Що ми можемо зробити!.. Спробували й що?

2-ий чл. К-ту. Наші робітники не підуть проти російських.

4-ий „ „ Пригадаймо страйки в 20-му році. Становище безпорадне...

Голова. Безпорадне? Ні! Вихід є!

1-ий чл. К-ту. Хіба пан Каптер зробить чудо.

Голова. Так, я зроблю чудо! Панове, прикро було слухати ваші слова безпорадности. Такі настрої недостойні владарів світу. Ставлю питання про конкретні заходи що-до знищення Радянського Союзу.

1-й чл. К-ту. Що?..

Голова. Так. Про знищення.

1-й чл. К-ту. Фантазія!

Голова. Факт! Ми — владарі світу. В наших руках сила. Коли ми не будемо її певні, ми здамо свої позиції. Всемогутній бог керує світом. Він — наш. Капітал — усе.

1-ий чл. К-ту. А більшовики?

Голова. Ми їх знищимо.

Члени К-ту (нерозуміння).

Голова. Ви втратили надію? Вас загітували комуністи? Ха-ха! Який сором! Подайте заяву — хай вас приймуть до партії. Віддайте заводи. Ну, годі! У нас гроші. За них усе. Мільйони нам служать. Здобутки людського розуму — наші. І в вас песимізм!.. Владарі світу впали в песимізм завдяки тому, що в Москві зібралася купка авантурників... Ганьба! Знищити їх!

1-ий чл. К-ту. Коли б це можливо!

Голова. Коли ви цього не певні, тим гірше для вас. А я певен. Ну, годі! Ще раз — годі! До наших послуг чудовий винахід.

Члени К-ту (напружена увага).

Голова. Надзвичайний винахід. Проміння. Сонне проміння. Розслаблення волі, сон. 42 доби. Тоді роби, що бажаєш. Ріж — не почують. Коли прокинеться, людина з нормальною волею впливає як найміцніший гіпнотизер. Кількість людей, що підпадають впливові? Багато! Проміння — сектором. Радіус — 400 кілометрів. Найбільший кут — 45. Площа — 62.800 кілометрів. Приблизно.

1-ий чл. К-ту. Коли це так...

2-ий „ „ Це — надзвичайно.

3-ій „ „ Коли б це не ви.

4-ий „ „ Людина тверезого розуму.

Голова. Сумніви малі. Вивірено в лабораторії. Хто не вірить, хай стане перед апаратом. Хто бажає?

Павза. Ніяковість.

1-ий чл. К-ту. Коли це так...

2-ий „ „ Це нам дасть...

3-ій, 4-ий. Світ! Перемогу!

1-ий чл. К-ту. Який це винаходець.

2-ий „ „ Хто цей геній?

Голова. Не геній. Випадок. Не наш. Бажав передати винахід комуністам.

1-ий чл. К-ту. А! Це ще можливо...

2-ий „ „ Це — непевно...

3-ій „ „ Можливо, провокація.

4-ий „ „ Шантаж!

Голова. Кажу — хто не вірить, хай стане. Цей інженер шукав комуністів. Натрапив на нашого. Заарештували. Не бажав із нами. Хоч і поза політикою, але забобони. Вплинули. Тепер — наш. Добровільно. Золото, головний інженер. Винахід наш. Тепер нам непотрібна армія, непевна армія. Робітники не підуть. Не треба! У відповідному місці апарати і Комінтерн...

Всі. Спить! (Бурхливе задоволення).

Голова. І не прокидається. Про це ми подбаємо.

Всі (радісне гарчання).

Голова. Армія проти нас не існує.

Всі. Не існує! (Дикий регіт).

Голова. Повстання проти нас...

Всі. Пуф.

Голова. Конкретно. Нам потрібні апарати. Візьмемо ваш завод, Грене.

1-ий чл. К-ту. Хоч усі.

Голова. Один. Той, що на кінці Зеленого кварталу. Пристосуємо. Потрібна найсуворіша таємниця. Ви звільните всіх робітників.

1-ий чл. К-ту. Як же без...

Голова. Без ваших. Потрібні — певні.

1-ий чл. К-ту. Мої певні. Всі соціял-демократи, більшість.

Голова. До біса! Потрібні наші, з наших. Щоб абсолютна таємниця.

2-ий чл. К-ту. З бойового загону „Відродження".

Голова. Так. І за два місяці матимемо апарат.

Всі (задоволення).

3-ій чл. К-ту. Грене, швидче завод.

1-ий „ „ За три дні. Завтра — конфлікт, позавтра — локавт.

3-ій „ „ Ха — ха! До мене повернуться мої заводи.

4-ий „ „ Копальні!

1-ий, 2-ий. Комунізм буде знищений (Загальне задоволення).

3-ій чл. К-ту. Хай живе пан Каптер, наш геніяльний керовник! (Овація голові).

Голова. Панове, час — це гроші. Не витрачати його марно; я зробив те, що кожен зробив-би... Ще одне питання. Доки ми терпітимемо знущання комуністів? Досить нахабства! Припинімо. Годі боятися революції!

Всі (задоволення).

Голова. Пропоную оголосити компартію поза законом. Виловимо злочинців. Годі панькатися! А коли знищимо більшовиків, наші молодці з II-го Інтернаціоналу знов чудово керуватимуть робочою худобою. Вона пересвідчиться, що сила — ми. Хай чекають еволюції капіталізму в соціялізм.

Всі (регіт).

Голова. Хто, панове, проти мого проєкту?

4-ий чл. К-ту. Оголошення поза законом ніби суперечить демократичним принципам, але...

2-ий чл. К-ту. Сила — ось принцип і закон.

1-ий „ „ Коли в нас виникли б заколоти...

Всі. Апарати! Проєкта прийнято.

3-ій чл. К-ту. А більшовики? Повпредство?

Голова. Ми розпочнемо наступ і на нього. Інсценізуємо провадження агітації. Вишлемо нарешті. Та це все абетка, так само, як і утворення прикордонних конфліктів нашими васалами. Не можемо ж ми нападати. Червоні імперіялісти нападуть на нас.

Всі (регіт, задоволення)

Завіса.

Епізод IV-ий

ПОЧАТОК НАСТУПУ

Вулиця. Звичайний рух.

1-ий газетяр. Останні новини! Промова архієпіскопа про самообмеження, промова архієпіскопа про самообмеження. Всі порядні люди плакали від промови. Останні новини. Княгиня Шафіль знепритомніла від промови архієпіскопа. Цікава промова архієпіскопа! Останні новини! Під впливом промови архієпіскопа, під впливом промови архієпіскопа міністри відмовилися від 10% своєї платні. Міністри відмовилися від платні. Останні новини! Промова архієпіскопа про самообмеження.

(Дехто бере газету)

2-ий газетяр (вбігає): Загроза нових локавтів. Загроза нових локавтів. Локавт на заводі Грена. Останні вечірні новини! Локавт на заводі Грена.

1-ий газетяр. Останні новини! Промова архієпіскопа про самообмеження. Цікава промова архієпіскопа.

2-ий газетяр. Та йди ти під три чорти з твоїм єпіскопом. Робітників і без його промови обмежують. Ось знов на вулицю викидають. (Кричить) Локавт на заводі Грена! Локавт на заводі Грена! Напередодні робітничих заколотів.

1-ий буржуй. Що? Знов? Ще їх не втихомирили? Давай сюди!

1-ий газет. (відштовхує другого). Ось, пане, ось. Цікава промова архієпіскопа.

1-ий буржуй (до 2-го газ.) Давай сюди твою бунтівницьку газету. Одні промовляють, а инші за діло беруться.

2-ий газет. (дає газету).

Буржуйка. Завжди цій босоті чогось бракує. Мало їх б'ють. Тільки настрій псують порядним людям. (Проходить із 1-м буржуєм).

2-ий газет. Буржуї прокляті! Бачив, карчило яке? А в неї задниця! Що твоя газета... А дряна вона—й газета твоя й...

1-ий газет. Ну, ти! Ось тобі! (Б'ються, зникають).

Юнак, дівчина (входять із скриньками, на яких написано: „Гр-не, твій обов'язок допомогти ув'язненим героям-жертвам". „Жертвуйте на користь МОДР'у". Звертаються до прохожих. „Чиста" публіка відвертається).

2-ий буржуй. Як смієте збирати на якихось злочинців, що порушують громадський спокій! (Проходить).

Юнак. Прохаємо для ув'язнених людей, що страждають.

Патер. Блаженні милостиві, хе-хе!

Дівчина (підставляє скриньку).

Патер. Милостиві, але не до всіх. Христос не мав на думці розбійників-комуністів, бо їх тоді не було. А коли злочинці сидять, то й богу дякувати. Хай буде його свята воля. (Проходить).

1-ий прох. Я стільки не дам.

Повія. Йдіть на передмістя, там дешевше.

1-ий прох. Ну, згода! Ходімо.

Дівчина. Гр-не! Хоч копійку на користь МОДР'у.

1-ий прох. Геть! Нема! (Проходить із повією).
1-ий поліцай. Хто дозволив збирати? Я вас арештую.
Юнак. Ми маємо дозвіл.
1-ий поліцай. Коли дано?
Юнак. Учора.
1-ий поліцай. Недійсний!
1-ий роб. На МОДР? Ось! Сьогодні — я, а завтра мені. (Хоче кинути монету до скриньки).
1-ий поліцай. Ідіть за мною!
1-ий роб. Навіщо?
1-ий пол. (свище).
2-ий „ (прибігає).
1-ий „ До поліції оцих. Напевно комуністи. (Проходять).
2-га буржуйка. Так їм і треба!
3-я „ Шкода юнака — гарненький. Я нічого не мала-б проти, щоб Серж був такий... гарний, а головне — здоровий. (Проходять).
2-ий роб. Вже почалося! Одне підозріння й досить.
Особ. секр. Вибачте, ви — робітник?
2-ий роб. Самі бачите.
Особ. секр. Комуніст? Прошу вас, не підозрівайте чого-небудь. У мене щирі заміри. Мені треба передати до комуністичної партії один секрет. Ні, ні! Я не шпиг, не шантажист. Ради всього святого, порадьте, як мені знайти комуніста! Але ви самі комуніст, я бачу...
2-ий роб. Ідіть за мною. (Проходять).
3-ій газетяр (вбігає). Останні вечірні новини! Останні новини! Вороги народу поза законом! Комуністів оголошено поза законом. Останні новини! Державна зрада комуністів!
3-ий буржуй. Нарешті наші взялися! Давай сюди.
3-ій роб. Прокляття! Але ми ще поборемося!

Завіса

Епізод V-ий

„НЕ ЖДІТЬ РЯТУНКУ НІ ВІД КОГО"

Кабінет

Крон. Таким чином — 560 тисяч?
Директор. Так, дефіцит 560 тисяч.
Крон. Головні причини?
Директор. Як зазначав: вироби лежать у коморах нереалізованими. Ці 560 тисяч є, але вони мертві. Торговельні фірми не тільки не збільшують замовлень, але й не поновляють старих.
Крон. Причини?
Директор. Загальна економична криза. Населення не має змоги купувати. Зубожіння має величезне, а наша продукція як-раз розрахована на них, а не багачів.
Крон. Який — по вашому — вихід?
Директор. Значне скорочення виробництва, поки не реалізуємо виробленого.

Крон. А це буде... коли?

Директор. Коли шереговий споживач матиме змогу споживати те й стільки, чого и скільки йому треба.

Крон. Хіба цього можливо сподіватися незабаром?

Директор. Ні! Становище країни й політика уряду викликають незапокоєння. Атмосфера насичена війною. Коли-б вибухла війна, становище було-б цілком безпорадне. Маси кинуті були-б у злидні, в голод. А нам потрібне гарне економичне становище. Що багатші маси, то більше вони керуватимуть у нас.

Крон. Ви гадаєте, що війна....

Директор. Цілковито зруйнувала б нас. Я не кажу про те, що війна може породити революцію.

Крон. Революцію? Ви — песиміст, як бачу.

Директор. Ні, але факти. Авантури в Сірії, Мароко, Хіні запалили колонії. Раби мають куди дивитися з надією.

Крон. Більшовицька республіка?

Директор. Так. Робітники хвилюються. Переслідування комуністів, конфлікти з більшовиками обурюють маси. Ще трохи й вибух. А тоді, хто знає...

Крон. Так, революція, який би кінець не був, добра не принесе.

Директор. Я дивуюся з нашого уряду — так забувати про маси. Свідомість їх зростає... І коли перед ними повстане дилема — йти проти російських більшовиків, або за їхнім прикладом...

Крон. Так, ви маєте рацію. Але наша техника, наші чудові знаряддя...

Директор. Їх можна повернути проти нас. Нас жменя в робітничому морі.

Крон. Що гадає собі К-т важкої індустрії, де розум Каптера... Гаразд. Розробіть проєкта скорочення виробництва.

Директор. Ще один із доказів недоладности нашої системи.

Крон. У вас досить радикальні переконання...

Директор. Наслідки гріхів молодости, коли вабили ідеї. Я певен, що капіталізм врасте в соціялізм, що це неминуче. Але шлях еволюції може перерватися революцією, яку може викликати безглузда політика уряду. Від розуму наших керовників залежить не допроваджувати до катастрофи. На коли вам проєкта?

Крон. На четвер. Можливо?

Директор. Буде! (Виходить).

Крон. 560 тисяч дефіциту. Зубожіння мас... Становище безпорадне... Ні на хвилину не можна забути, смертю схиляється Комінтерн, так і стоїть в очах велетень із Кремля. Ці авантурники — війну. Їм гаразд — вони на ній наживуться: гроші, асигновані на військове міністерство, перекладуть у свої кешені. Невже я на власній шкурі повинен відчувати наслідки чиєїсь безглуздої політики!..

Поль (входить). Ти вільний?

Крон. Вільний. Власне — ні. Але в чім справа?

Поль. Та дрібниці.

Крон. Ну?

Поль. Мені потрібно...

Крон. Гроші. Нема!

Поль. Та небагато...
Крон. Скільки?
Поль. 23 тисячі.
Крон. Справді, дурниці!.. Тільки всього?.. Чому не 46, 92? Нема грошей. І тисячи нема. У нас 560 тисяч дефіциту.
Поль. 560 тисяч!
Крон. Нам загрожує криза. Скорочую виробництво.
Поль. Але мені конче потрібні ці 23 тисячі.
Крон. Тобі потрібно 23 тисячі, й більш тебе ніщо не цікавить! Знов програв?
Поль. Лише 13.
Крон. А 10?
Поль. Треба.
Крон. Навіщо?
Поль. Генрієта загрожує кинути...
Крон. Ага! Це, безумовно, важливіше над усе. Що криза, скорочення виробництва. Аби карти, повії... Грошей нема!
Поль. У касі є...
Крон. На заробітню плату.
Поль. А не можна скоротити? Ну, після виплатити. Нічого панькатися з цією сволотою. Однаково незадоволена.
Крон. Так, так. Повія на першому плані, робітники на останньому... Та знаєш ти, що коли так робити, то за тиждень ти можеш бути трупом...
Поль. А ось інші не бояться. Навіщо-ж поліція...
Крон. Безглуздя! Ми йдемо до катастрофи. Я гадаю розпочати боротьбу, треба компроміс...
Поль. Компроміс? А, та роби, як знаєш...
Крон. Аби тобі були гроші...
Поль. Мені треба... Я дав слово Стінсбетові, що сьогодні...
Крон. Стінсбетові?
Поль. Так. Він у мене виграв.
Крон. Конкурент у виробництві й особистий переможець. Останній раз даю (Пише чек).
Поль. 13. А 10?
Крон. Нема.
Поль. Дай ці 10. Я не можу без Генрієти... Ти сам був молодий... Вона вміє з людини... Ти-ж не бажаєш моєї ганьби. Стінсбет конкурує зо мною...
Крон. І тут він!.. (Пише чек). На! Тільки пам'ятай, що ми висимо на волосинці.
Поль. Дурниці. Ти завжди знайдеш вихід.
Льокай (входить). Представники заводів бажають вас бачити.
Крон. Робітники?
Льокай. Так.
Крон. Сюди.
Льокай (виходить).
Поль. Ти з ними суворіш. Нічого панькатися...
Крон. Тобі навіть не цікаво?
Поль. Ніколи! Зараз на іподром. (Виходить).

Крон. Я так бажав сина... І я його не маю!

1-ий, 2-ий, 3-ій представники заводів (входять).

1-ий представн. Від імени робітників 1-го заводу.

2-ий „ і 2-го.

3-ій „ і 3-го.

Крон. У чім справа, голубчики? Я все, що можна...

1-ий представн.: Ми протестуємо проти режиму адміністрації.

2-ий „ Проти переслідувань комуністів.

3-ій „ Проти арештів.

1-ий „ Ми вимагаємо звільнення арештованих.

2-ий „ Вашої категоричної вимоги цього.

3-ій „ Наші т-ші винні в тому, що й ми. Всіх, коли так, до в'язниці!

Крон. Арешти — непорозуміння. Я — проти. Це — адміністрація.

1-ий представн. Ми вимагаємо звільнення т-шів!

Крон. Їх звільнять.

2-ий представн. Ми протестуємо проти нахабного поводження адміністрації.

Крон. Я дам наказа. Хто не виконуватиме, усуну. Я не бажаю, щоб не в міру ретельні доглядачі сварили мене з робітниками. Доля поставила нас у різні табори, але я не ворог вам. Я знаю, ви скажете, що ми класові вороги, але придивімось до всього спокійніш. Боротьба! Революція! Що вона приносить, крім руїни? Міста — в кладовища, море крови, країна вкриється трупом... Наступ на нашу чудово організовану систему вирве сотні тисяч із ваших лав.

1-ий представн.: Але ми не бажаємо бути рабами.

2-ий „ Дозволяти тягти з нас жили.

3-ій „ Ми люди, а не робоча худоба.

Крон. Я не виправдую нашої політики, не виправдую... Нам слід піти на компроміс. Нижчий відсоток нашого прибутку... Але-ж ми повинні що-небудь одержати за організацію підприємства.

1-ий, 2-ий, 3-ій представн (рух протесту).

Крон. Дозвольте, дозвольте! Так ось, зниження прибутку, тому збільшення заробітньої плати. Ще краще, щоб робітники були учасниками підприємства... А коли суспільство мирно розвинеться, коли прийде пора, хто буде проти здійснення ідеалів найкращих людей, хто буде проти соціялізму?.. Ей, т-ші робітники, не захоплюйтеся! Не боротьба, а угода.

1-ий представн.: Про це ми чули не раз од соціял-демократів, але СРСР...

Крон. Що це? (Біжить до вікна).

Чутно шум, що наближається. Можна розібрати „Інтернаціонал". Ближче... Міцно лунає: „Не ждіть рятунку ні від кого"...

Шум оддаляється, стихає. Вітер доносить слова промови. Оплески. Одностайні вигуки: „Хай живе Комуністична Партія, що веде нас на рішучий бій з капіталом". „Смерть катам і угодовцям".

1-ий представн.: Ось вам одповідь!

Крон. Що це? Що це?..

1-ий представн.: Демонстрація протесту проти переслідувань комуністів.

Жінка (вбігає, побачила робітників, жахається, кидається до Крона) Симоне, я боюся! Сховай мене! Нас не вб'ють?! Подзвони до поліції. Симоне, Симоне!.. Чого вони бажають? Там кричать: „Смерть!" Я боюся, боюся, сховай! Мені снилося, що була революція, що юрба таких, як ці, вдерлася до нас, тебе вбито... Симоне, Симоне! На спіритичному сеансі я дістала відповідь: „Ти не переживеш великого й грізного"...

Могутньо лунає „Інтернаціонал".

Крон, Жінка, — жах, безпорадність.

Представники — міць, певність у перемозі.

Постріли прорізують повітря. Секунда нерозуміння.

1-ий представн: Постріли! Кров... Ми тут... Туди!
2-ий, 3-ій. Туди!! (Рішучість у руках; запал; виходять).

Завіса

Епізод VI-ий

„Я!"

Збори представників фабр.-заводських осередків компартії. Біля входу стоїть вартовий, що питає пароль.

1-ий представн. Довго не збираються...
2-ий „ Знаєш, як тепер — просто не підеш, десятими вулицями обходиш...
3-ій представн. Тепер загартовані нерви потрібні. У кого розхитані, важко — так і ввижаються шпиги, провокатори.
4-ий представн. Ех, набридло вже так! Все, що є, твоїми руками зроблене, куди не подивись, застигла в речах твоя праця, а ти — безправний раб... Коли б вже на бій, відкритий бій. Обличчям до обличчя.
3-ій представн. Вже незабаром. Недовго вже терпіти. А раніш слушного моменту виступати не слід. Ц. К. знає, що робить.
4-ий представн. Безумовно.
Секр. райкому (входить). Шпиг за мною був. Ледве позбувся. Хоч і трудно пізнати мене в цьому лахмітті, але, очевидячки, пронюхав.

Входять ще скілька представників.

Секретар. Здається, всі.
1-ий представ. Крім декого.
2-ий „ Тих не буде.
3-ій „ У руках катів.
4-ий „ Наш обов'язок...
Секретар. Т-ші, починаємо! Збори представників фабрично-заводських осередків К. П. вважаю за відкриті. Кандидати до президії?

Голоси: Корд, Кріц, Симон, Ведмідь.

Секретар. Хто за т. Корда? (Значна більшість). За т. Кріца? (Менше). За т. Симона? (Ще менше). Ведмедя? (Ще менше). Т-ші Корд і Кріц.

1-ий, 2-ий представники (займають місця для президії).

1-ий представник. Порядок денний: 1) Загальне становище й найближча тактика партії. 2) Про новий винахід і 3) Поточні справи. Змін, додатків нема?

Голоса. Нема.

1-ий представник. Слово надається т. Болову.

Секретар. Т-ші, момент надзвичайно серйозний. Ми напередодні важливих подій. Про це свідчить: 1) Оголошення партії поза законом. 2) Асигнування додаткових коштів на поліцію. 3) Збільшення кредитів військовому й морському міністерствам. 4) Нові десанти в Хіні. 5) Кампанія проти СРСР. Це все свідчить про рішучий наступ капіталу.

Маса (увага, серйозність).

Секретар. Буржуазія бачить, що час її загибели наближається й робить одчайдушні зусилля врятуватися. Загострення економичної кризи революціонізує пролетаріят. Пролетаріят переконується, що нахабною брехнею з'являється твердження про мирне співжиття клас, що колись буржуазія мирно передасть свої заводи робітникам. Не еволюція, не парламентаризм! Маса побачила, що с.-д. — вірні слуги магнатів капіталу. Маса віддає свої голоси нам і маса знає, що ми — за революцію, за зміну диктатури буржуазії диктатурою пролетаріяту. Буржуазія й угодовці переконували робітників, що революція все нищить, вони вказували на Радсоюз, коли там був голод, і казали: „Ось що вас чекає — голод, руїна, безладдя". Але Радянський Союз росте й міцнішає, виявилося, що пролетаріят без буржуазії, сам, може керувати господарством такої великої країни. Це — найкраща агітація за революцію, за нашу партію.

Маса (задоволення).

Секретар. І коли в буржуазних і с.-д-ківських газетах писали, що відомості про економичний зріст, про відродження Союзу — брехня, пролетаріят побажав переконатися, де правда. Численні робітничі делегації відвідали СРСР. Наслідки відомі.

Маса (задоволення).

Секретар. І коли пролетаріят такої країни, як Росія, може будувати соціялізм, то чому цього не може зробити англійський, чи німецький пролетаріят, пролетаріят усього світу? Навіщо йому чекати еволюції, коли є славетна сторінка Жовтневої революції?!

Маса (задоволення).

Секретар. Факт існування СРСР. — смертельна загроза капіталові. Тому висновки зрозумілі — треба його знищити.

Маса (обурення).

Секретар. Буржуазія спробувала це зробити зараз же після Жовтня, їй не пощастило. Обережність повинна підказати їй всю безглуздість військової авантури, але в неї є один важливий шанс, це — технична перевага. Про це ми поміркуємо згодом. Настрої пролетаріяту, повстання колоніяльних рабів, що з заздрістю дивляться на мирне й вільне співжиття народів СРСР., примушують буржуазію не чекати рішучого наступу революції. Поки його ще не організовано, капіталісти бажають зробити спробу й знищити сили революції. Наступ на робіт-

ників у кожній країні — факт, підготування війни проти СРСР.— другий факт.

Маса (сувора увага).

Секретар. Преса всіх імперіялістичних держав обробляє громадську думку твердженнями, що СРСР ворог спокою, що як такий він не бажає вступити до Ліги Націй. Ми знаємо це ліцемірство. За наказом нашої буржуазії сумежні з Радсоюзом васали влаштували низку конфліктів на кордонах. До того додаймо політику зачіпок, нахабне поводження з представниками Радсоюзу — й картина ясна: підготовлюється війна й вина за її початок буде покладена на СРСР.

Маса (обурення).

Секрет. Тому нашим першим завданням є відкриття цієї провокації. Другим найважливішим завданням є підготовлення й переведення генерального штурму.

Війна ще більш поглибить економичну кризу й погіршить становище мас. Вона не матиме підтримки їх. Пролетаріят не дозволить знищити СРСР. Не зважаючи на відтінки переконань, робітник дивиться на СРСР як на вогнище соціялізму, звідки він має поширитися на весь світ. Ці фактори скорять маси нашому впливу. Ми підпорядкуємо стихійні виступи: незабаром прийде відповідний момент і тоді війна війні. Пролетаріят кожної країни візметься за зброю й проб'є хвилина, що її передбачив наш великий учитель — експропріяторів експропріюють.

Маса (ентузіязм).

Секрет. Для кращого переведення всього потрібного, завданням сучасного моменту є: 1) Озброєння партії та революційних мас робітництва й організація осередків Червоної Гвардії. 2) Зміцнення військових осередків та осередків військових заводів відповідальними й витриманими партійцями. 3) Широка агітація й пропаганда в зазначених напрямках.

Ось на цих питаннях пропоную нам зосередити увагу ЦК з метою всебічного їх освітлення.

1-ий предст. Я гадаю, що кожен із нас цілковито поділяє думки що їх висловив т-ш Болов. Але, можливо, я помиляюся. Тому пропоную: хто з товаришів має инші думки, або спостерігав робітничі настрої, що загрожують переведенню цих планів, хай висловиться.

Голоси:
- Та ніхто.
- Маса й тепер рветься до бою.
- Знущання буржуазії терпіти неможливо.
- Робітники не дозволять знищити Радсоюз.
- Коли буржуазія кине іскру, буде робітничий вибух.
- Сумніву нема.

Ленс. Т-ші! Справа ясна. Ми повинні бути готові. Зброя, загони Червоної Гвардії, військово-революційні комітети. Великий момент наближається. Момент рішучого останнього бою.

Ми на нього підемо з одною думкою: або перемогти...

Маса. Або загинути.

1-ий пред. Таким чином, коли буде оголошена війна...

Маса. Викриємо її причину.

Ленс. Ще сліпим одкриємо очі!

1-ий пред. Робітники...

Маса. Озброєння і до бою!

1-ий пред. Війну імперіялістичну...

Маса. В війну громадянську.

Ленс. Як учив Ленин.

Маса. Війна — війні! Вся влада радам!

Ленс. Могильники буржуазії виконають своє завдання.

Маса (піднесення).

1-ий пред. Переходимо до наступної справи.

Секрет. Як я вже зазначав, буржуазія опеклася на спробі знищити радянську республіку. І вона знає, що робітничі маси не понесуть свої голови в безмежні степи Росії за інтереси капіталістів, що вони не підуть проти російських братів. Але сучасне поводження буржуазії має дві причини: 1) Передбачання неминучої загибели примушує зробити одчайдушну спробу, 2) Капіталісти покладають величезні надії на свою технику, особливо на останній чудовий винахід. Наші спостерігачі за головою К-ту важкої індустрії з'ясували, що один хемик передав до К-ту винахода. Його перевірено в лабораторії; після цього пристосовано завод Грена для вироблення потрібних апаратів. Як вам відомо, там одбувся локавт; це для того, щоб замість робітників поставити молодь із фашистської дружини. Руїннича сила апаратів страшенна. Наші відомості підтвердив особистий секретар Голови К-ту. З яких саме міркувань він це зробив, нам невідомо, та це й не важно, очевидячки з мотивів особистих. Спостереження над заводом Грена виявили, що там готується щось важливе. Надзвичайна охорона, навіть близько не підпускають. Цей завод викликає незапокоєння — банкіри нічого не роблять на вітер. ЦК бажає знати думки нашого áктиву відносно цієї важливої загрози.

1-ий предст. Хто забирає слово?

3-ий „ Цей винахід дозволить їм без армії, яка ненадійна, а при допомозі лише фашистів боротися з СРСР. Біля апаратів стануть буржуйські синки...

1-ий предст. Що ви пропонуєте, т-шу?

3-ий „ Я констатую всю важливість...

1-ий „ Нам не констатування важливости потрібне, а конкретний засіб боротьби. Хто бажає висловитися?

4-ий предст. Хто винайшов? чи неможливо...

Секретар. Нікому досі невідомий хемик. Його охороняють. Можна-б дістатися до його, але коли він не згодиться, а вони побачать, що ми знаємо про винахід, боротися буде важче.

5-ий предст. Та секрет винаходу їм відомий вже. Нам треба щось вигадати.

1-ий предст. Конкретно?

Ленс. Дозвольте мені! Коли ми не можемо оволодіти секретом, не можемо його використати, а він нам загрожує, ми повинні його знищити.

Маса (іскра).

Ленс. Знищити завод, знищити апарати!

Маса. Знищити!

1-ий предст. Хто бажає висловитися проти? Нема! Голосую: хто в принципі за те, щоб знищити апарати?

Маса (підводить руки). Всі!

1-ий предст. Пропоную висловитися що до способу знищення.

4-ий „ Я гадаю — підкласти міну, й справі кінець!

Секретар. Завод пильно охороняють, трудно.

5-ий предст. Кинути бомбу!

6-ий „ Близько не допустять і знов, що бомба...

Ленс. А коли б аероплан?

Маса. Що — аероплан?

6-ий предст. Кидати бомби?

Ленс. Набрати повний аероплан динаміту, піроксиліну й кинутися з ним на завод...

Маса (тиша).

1-ий предст. Т-ші, хто має инший проєкт?

Маса (мовчання).

1-ий предст. Хто за цей проєкт?

Маса (підводять руки). Всі!

1-ий предст. Кому доручити аероплан? Гадаю — викличемо охотника?

Маса. Охотника!

1-ий предст. Хто бажає летіти на аероплані для зазначеної мети, прошу підвести руку!

Маса й президія (кожен підводить руку). Я!

Завіса

Епізод VII-й

„МУЖЧИНУ ВИПРОБОВУЮТЬ ЖІНКОЮ"

Жандар. Дамо йому віддихатися?

Сержант. Хай! Та й нам спочити треба. Вперта сволоч! (Штовхає).

Ленс (стогне).

Сержант. Слухай ти, падлюко! Ми тебе залишимо на час. Одумайся! Ми тобі повидираємо нігті, напомпуємо водою, вішатимем догори ногами, пектимем як барана, коли не даси нам потрібних відомостей. Даси — випустимо. Подумай та вибери.

Жандар. Гляди, щоб не каявся! Візьмемося, як слід, пізно буде. Сьогодні тільки легенько спробували, а й то насилу ворушишся.

Сержант. Гляди-ж!

Жандар. Стерва! Через нього спізнився до куми! (Виходить).

Ленс. Пішли! Не надовго — прийдуть знов, знов катуватимуть. Викрити членів ЦК, місце зборів — видати їм штаб партії! О, ні! Смерть чекає мене, смерть у муках. Шкода — так мало зробив для справи й загинути! Хтось инший завод знищить... Ось так загинути — я розумію! А то з мітинга взяли... (Хоче встати). Ой, як усе болить: Незабаром вони обернуть мене в шматок м'яса, і я загину тут, в оцих мурах... Ніколи не побачу т-шів... Діну... Хоч-би на хвилинку її побачити! Слово т-ша підбадьорило б мене, дало б силу... Діна... Діна... вона помститься за мене... Кати... кати... не тільки т-ша, але й коханого... забирають...

Світло переноситься на инше місце сцени.

Сержант. Не признається.

Нач. пол. Як? Сержанте, ваша кар'єра на карті!

Сержант. Пане начальнику, він заперечує навіть свою участь в організації. Можливо, це — помилка.

Нач. пол. Вам було сказано, що він знає членів ЦК, що він голова фабр.-заводського осередку. Цього для вас досить. Ви йому давали приклади, що я вказував?

Сержант. Давав. Заперечує. Каже, що він там ніколи не бував, не знає.

Нач. пол. Я вам дам докладніший матеріял. Поки лишіть його. Я спробую иншого засобу.

Сержант. Слухаю.

Нач. пол. Його кохану. Вона — наша.

Сержант. А! Слухаю.

Нач. пол. Коли не поможе, ви вживете всіх трьох ступенів допиту.

Сержант. Слухаю. Але, пане начальнику, коли нічого не досягне жінка...

Нач. пол. То коли й ви нічого не досягнете, ви втратите посаду, як нездатний.

Сержант. Слухаю.

Нач. пол. Будьте тут у передпокої. Ви проведете нашу співробітницю до в'язниці, секретно побалакаєте з начальником, щоб її допустили. Дасте мою записку, натякнете, що одна висока особа дозволила їй побачення, на яких умовах — начальник може гадати, що йому забажається.

Сержант. Слухаю.

Нач. пол. Вас проведуть у таке помешкання, звідки ви будете чути кожне слово розмови співробітниці з в'язнем і ви все занотуєте.

Сержант. Слухаю.

Нач. пол. Можете йти. Чекайте в передпокої.

Сержант. Слухаю (виходить).

Нач. пол. (пише). Дійсно, коли сама Аліса нічого не досягне, то з таким вже нічого не вдіеш. Жінку випробовують золотом, а чоловіка жінкою. З великим досвідом людина це сказала.

Аліса (входить).

Нач. пол. Нарешті. Розумієте, навіщо?..

Аліса. Справа зрозуміла...

Нач. пол. Сьогодні ваш бенефіс. Гарний випадок переконатися в чарівній силі вашої краси.

Аліса. Ну, без поезії! Ви мені повинні обіцяти, що його не заб'ють.

Нач. пол. Обіцяю.

Аліса. Що присуд буде неважкий.

Нач. пол. Ого! Що це означає?

Аліса. Мені просто шкода такої молодої людини. За якусь ідею втратити найкращі роки життя.

Нач. пол. Яка сантиментальність! Хіба одна молода людина при вашій милій участі...

Аліса. Ви обіцяєте?

Нач. пол. Не знаю. Це від мене не залежить.

Аліса. Ви обіцяєте?

Нач. пол. Гм... Років із п'ять каторжної в'язниці.

Аліса. Це багато...

Нач. пол. Багато? Та його повісити треба. Питання тепер розв'язується просто — ворог, значить — смерть. Ми не можемо чекати, поки нас поставлять до стінки, як у Росії. Але слухайте, чого це ви так про нього клопочетеся? Невже... Аліса, що це означає?..

Аліса. Прошу без підозрінь!

Нач. пол. Не може бути, щоб ви... Коли це так...

Аліса. Це не так! Лишіть, будь ласка, безглузді підозріння!

Нач. пол. Дійсно, що я... Смішно... Гаразд, обіцяю вам, що коли він дасть потрібні відомості, я поклопочуся, щоб кара була мінімальна. А він не може не дати їх.

Аліса. Він — міцна, ідейна людина.

Нач. пол. Але людина. Його вже допитували сьогодні, й тому не дивуйтеся, коли він не дуже палко буде обіймати вас.

Аліса (мовчить).

Нач. пол. Людина в такому стані, коли змучене тіло, а дух вагається, ввижаючи смерть, коли мучать сумніви — піддатися, чи ні — людина в такому стані не може не поділитися всім, що є на душі, з близькою істотою. Коли б цього не сталося, це означало б...

Аліса. Що?

Нач. пол. Що ви не зуміли, або...

Аліса. Або?

Нач. пол. Або не захтіли. Розумієте?

Аліса. Ви припускаєте? В такім разі я відмовляюся.

Нач. пол. Що?

Аліса. Відмовляюся.

Нач. пол. Голубко моя, не жартуйте!

Аліса. Годі мене лякати!

Нач. пол. Що я... Вибачте... Я зараз справжній жандар... Але й начальник поліції має нерви... Суворий наказ міністра арештувати ЦК. Напад не дав наслідків, хтось попередив... Я мав неприємність...

Аліса. Це не підстава, щоб робити їх иншим!

Нач. пол. Вибачте, Алісо! А яка ви гарна тепер! Очиці блищать, ніздрі дрижать, високі груди хвилюються. Хто може встояти проти такої краси? Ех... (Дзвонить).

Сержант (входить).

Нач. пол. Проведіть цю пані до начальника Центральної в'язниці. Ось записка.

Сержант. Слухаю.

Світло на попередньому місці. За стіною, чи на площадці в'язень.

Ленс. Чому вони не йдуть. Хай би швидче кінець... Але звідки вони знають, що я відповідальний, що я був тоді там, а тоді там?.. Невже провокатор? Так усе болить... А що буде, коли моє тіло не витримає муки, і я несвідомо скажу все... Краще смерть собі і зараз! (Кидається в різні боки). Але як? Хіба розбігтися й голову?.. А коли

я переконав би, що нічого не знаю, й мене випустили б?.. О, йдуть. Що робити! (Брязкіт ключів).

Аліса (входить)

Ленс. Це сон... Діно! Ні, я не сплю... Діно, це ти?

Аліса. Я... (Обіймає). Бідний мій.

Ленс. Діно! (Стогне).

Аліса. Що з тобою?

Ленс. Був допит... Мене катовано... Викручували руки, вішали ось туди...

Аліса. О, кати, коли нарешті... Бідний мій!

Ленс. Я так бажав тебе бачити перед смертю...

Аліса. Смертю? Тебе випустять. Хіба є важливий матеріял?

Ленс. Мене взято з мітингу на заводі Грена. Мітинг був після оголошення локавта. Мене й ще декого. Із наших лише мене...

Аліса. Та це дурниці... Але тебе катовано?

Ленс. Вони гадають, що я відповідальний комуніст...

Аліса. Це-ж правда? Але докази...

Ленс. Чи це правда? Ні, це неправда. Я молодий шереговий член партії. Докази? У них є докази. Вони вказують на те, чого ніхто не знає, крім двох цілковито певних товаришів... Двох? А, ще й ти знаєш... Звідки-ж вони...

В'язень (стукає телеграфно в стіну).

Ленс. Що це за стук? Невже... (Прислухається). Наші! (Стукає, прислухається). „Тримайся мужньо... все знають... провокатор"...

1-ий, 2-й жандари (входять, хапають В'язня).

1-ий жанд. Більше не будеш стукати. Ходім!

В'язень. Вже?

2-ий жанд. Вже.

В'язень. А суд?

1-ий жанд. Ха-ха.

2-ий жанд. Навіщо? (Виводять В'язня).

Ленс (стукає). Прізвище! Прізвище! (Припадає до стіни).

Аліса (шарпає його). Ти збожеволів? Що з тобою?

Ленс. Лиши! (Стукає). Коли б прізвище... (Слухає) Коли б прізвище! Чого ти зблідла?

Аліса. Ха-ха-ха! Зблідла. Ти хворий, вони тебе змордували. Бідний, нещасний. (Обіймає й відхиляє від стіни).

Ленс (вирівається). Відповідь! (Припадає до стіни) Нема! Нема! (Стукає, припадає). Нема! О, навіщо ти мені перешкодила?

Аліса. У чому?

Ленс. Послухати відповідь. Я знав би прізвище провокатора.

Аліса. Яким чином?

Ленс. Мені ж передали наші стуканням, що про мене все знають, що провокатор. Ось прізвища, прізвища я не чув, і ти, ти перешкодила!

Аліса. Я не знала. В тебе був вигляд напівбожевільного. Я злякалася. Ну, постукай ще! Запитай... Хто це передавав?

Ленс (стукає, слухає). Нема віповіди, нема!

Аліса. Вони ще передадуть, заспокойся... А корисна річ — ця азбука. (Обіймає). Ну, заспокойся, заспокойся! Це кепсько, коли прово-

катор. А може цей стук — провокація? Може поліція бажає вселити підозріння до кого? Буває-ж так?

Ленс. Буває... Але вони знають про мене таке, що без провокатора...

Аліса. Ну, годі, годі, заспокойся... Мій любий! (Обіймає).

Ленс. Мені так важко... Загинути, так мало зробивши. Знаєш, я боюся... Коли мене будуть мордувати, щоб я несвідомо...

Аліса. Що?

Ленс. Коли нелюдські муки, тоді згодишся з усім, чого від тебе забажають.

Аліса. Бідний! Вони тебе катуватимуть! Коли в них є матеріял. Жорже, Жорже!

Ленс. У тебе є ножик?

Аліса. Нема. Навіщо тобі?

Ленс. А годинник? Ну що-небудь, гостре?

Аліса. Жорже! Ти...

Ленс. Про всякий випадок. Коли не зможу витримати мук...

Аліса (ридає). Але ж ти шереговий молодий комуніст... Коли б ти був...

Ленс. Шереговий... Так...

Аліса. То тебе тільки ув'язнять. Ти не заперечуй, що ти — комуніст... Хай не мордують. Як подумаю я про твої муки, я божеволію, божеволію... Дай мені слово.

Ленс. Яке?

Аліса. Тобі стукали, що провокатор, що все відомо... Що відомо? Відомо, що ти комуніст. Що-ж більше? Це ще не так страшно... Ти житимеш, житимеш! Признайся, що ти комуніст, тебе не мордуватимуть... Я божеволію від думки про муки. Я не видержу... Дай мені слово чести, слово комуніста, що ти ні в чому, крім приналежности до партії, не винний... Дай, і я буду спокійна. Ну, дай-же, дай слово, хай мене не мордує думка про твою смерть.

Ленс. Треба дивитися дійсності сміливо в очі. Вони вказують на таке...

Аліса. То в них є серйозний матеріял? Жорже, скажи, хай я знатиму, чого чекати. Коли що важливе, організувати втечу... Я не дам, не дам, щоб тебе замордували... Жорже... Що вони знають, крім того, що ти комуніст?..

Ленс. Пам'ятаєш, ти раз була в мене... Уперше ми з'ясували наше кохання... Але я мусів іти. Ти образилася, але обов'язок перед усім. Я пішов. Там нас було троє... І вони знають, що я ходив...

Аліса. За тобою стежили... Що-ж тут дивного?

Ленс. Провокатор...

Аліса. Жорже, я боюся... Тебе мордуватимуть знов... Яка іронія долі — тебе забрали від мене тоді, коли я... коли ми... Коли з тобою що трапиться, я не житиму, не житиму...

Ленс. Не житимеш? Комуністка не житиме від того, що знищили товариша? Тисячі загинули. За них треба помститися... Не житимеш?

Аліса. Я тепер не комуністка, я жінка, що кохає...

Ленс. Комуніст завжди й по-перше комуніст...

Аліса. А, ти мене не кохаєш, ти міркуєш, робиш висновки... Я для тебе тільки т-ш по партії...

Ленс. Діно! Навіщо так, навіщо і ти мордуєш мене? Хай це роблять кати... Ти ж знаєш моє життя... Хіба я можу бути не таким, яким я є? Сирота, наука в ремісника, стусани, 15-годинна праця, жодного щирого слова за весь час... Лайку й паска бачив я в господаря. Завод. Те саме від майстрів. Сестра, що живе продажем свойого тіла буржуям. Ні одного щасливого моменту. Не раз збирався я розбити штангою голову одному з своїх мучителів, а тоді й себе... Але ось — це було надзвичайно — я зрозумів, що панування катів, панування павуків-не вічне. Мені це з'ясували, я всмоктав це в себе. Я рішив жити для боротьби, для перемоги, для помсти за тортури рабів, ремісників, сучасних пролетарів — усіх, кого гнобив і кого гнобить капітал. Спочатку метелики, маленькі брошури, тоді Маркс, Ленин... Гей, я знаю, як треба боротися!.. Пролетареві нічого тратити, крім своїх кайданів, а придбати він може весь світ... Фраза? Революція в Росії, СРСР Комінтерн! Ленинська теорія й практика. Хвилі пролетарського моря проковтнуть підточену скелю капіталу. І при таких обставинах, коли потрібно найменше зусилля, клопотатися про особисте щастя?! Я першу покохав тебе, Діно, від першої почув щире слово... Ти знаєш, що ти для мене... Але коли б почуття до тебе стало мені перешкодою в моїй праці, в моїй боротьбі, я вирвав би його зі свого серця...

Аліса. Жорже...

Ленс. Щось вище за кохання повинне бути в людині. Для мене це — ствердження й моєю кров'ю того, за що загинули тисячі найкращих людей... А ти кажеш, що ти нині не комуністка, а жінка...

Аліса. Жорже, ти... ти незвичайний... Не всі так можуть...

Ленс. То геть їх, м'якотілих, із наших лав!

Аліса. Жорже, Жорже, а коли б я зрадила?

Ленс. Коли б ти зрадила? Коли б зрадила?

Аліса. Коли б була провокатором?

Ленс. Провокатором?

Аліса. Тоді ти що? Коли б тобі доручили?

Ленс. Провокатором? Доручили б? Я попрохав би, щоб мені не доручали.

Аліса. А коли б доручили?

Ленс. Коли б доручили, я...

Аліса. Ти?!

Ленс. Я.. виконав би доручення.

Аліса. Ага! Ось почуття мужчини!

Ленс. Ти для мене не була б тоді коханою жінкою, а провокатором. Лишім, Діно, про це! Я змучений... Я всією істотою бажав тебе бачити... Ти прийшла... А як тебе пустили?

Аліса. Прохала... Комендант робив мені брудні натяки... Я прохала, не заперечувала й не згоджувалася...

Ленс. Він може гадати, що ти...

Аліса. Хай! Але я з тобою. (Пригортається).

Ленс. А коли він вимагатиме... Ти ж не заперечувала...

Аліса. Ревнуєш, гадаєш виконаю його бажання? Ха-ха!

Ленс. Так нечесно...

Аліса. Не всі ж такі, як ти. Щоб побачити свойого милого, що дорожчий мені над усе...

Ленс. Ти дозволила цьому нахабі припустити...

Аліса. Ну, не хвилюйся! Жінка, тільки жінка, що кохає... Щоб жити з коханим, я віддала б усе, я назвала б сто раз членів Ц. К.

Ленс. А звідки ти знаєш, що від мене вимагають...

Доглядач. (входить). Час побачення скінчився. Будь ласка!

Аліса. Вже? Так швидко! Жорже, нас вже розлучають!

Ленс. Але звідки ти знаєш?

Аліса. Ш-ш-ш! Ти ж сам казав.

Ленс. Я не казав... Не міг...

Доглядач. Кінчайте, будь ласка, а то я буду повинен...

Аліса. Іду, йду... Коли б хоч хвилину ще! Ну, бувай здоров, мій милий, мій коханий! (Цілуючи, не дає говорити).

Доглядач. Доки ви тут?!

Аліса. Іду, йду, безсердечний! (Швидко виходить).

Доглядач (за нею).

Павза

Ленс. Пішла! Єдина, кого я кохаю, як особа. Але... Звідки вона знає... Невже? Невже-ж! Наша розмова... Поводження... Невже вона мене продала й оце обіймала? Невже?

Світло переноситься на попереднє місце.

Нач. пол. Так довго її нема... Там вони обіймаються... А що, коли вона його кохає, а мене дурить... Тоді... Що тоді? Лев із иншими, ягня з нею... „Мужчину випробовують жінкою". Але чому я міг панувати над иншими... Вираз Ніцше був моїм гаслом що-до жінок: „Коли йдеш до жінки, не забудь узяти з собою канчука"... А тепер...

Аліса (входить, стомлено сідає, мовчить).

Нач. пол. Ну?

Аліса. Нічого... його попереджено, що провокатор... Стуком із сусідньої камери...

Нач. пол. Треба повідомити... (Занотовує) Ну? Він знає членів Ц. К.?..

Аліса. Знає.

Нач. пол. Сказав?

Аліса. Ні. Спохватився. Коли б не цей стук! І знов доглядача принесло не в пору, перешкодив.

Нач. пол. Він мусів перешкодити вам. Не можна-ж півдня сидіти з в'язнями. Правда, це може бути цікавим...

Аліса. Знов натяки? Ну, ось я нічого не досягла... Не зуміла, чи не забажала?... Ну!

Нач. пол. За півгодини знатиму.

Аліса. Ого! Як?

Нач. пол. Ви иноді буваєте наївною. Для адміністрації в'язниці ви звичайна відвідувачка. Кожне ваше слово занотоване.

Аліса. А, так?... Правда, хіба може бути інакше. Але й гидко!

Нач. пол. Усе гарне, що корисне. То я не буду утрудняти вас деталями. Як видно, це... Ну, гаразд. Що-ж тепер робити? Між иншим, я наказав усунути з посади цього йолопа, що заарештував вашого Жоржа. Без жодних здібностей людина.

Аліса. Цей арешт усе зіпсував. Я досягла б більшого.

Нач. пол. Знаєте що? Я його випущу. Як ви гадаєте?

Аліса. Щоб по його слідах до инших?

Нач. пол. Так. А то, дійсно, цей йолоп дасть себе замордувати, а нічого не викриє.

Аліса. Як ви зневажаєте всіх чесних людей...

Нач. пол. Бо він дурень! Ну, варт за якусь там ідею віддавати життя?

Аліса. Правда! Кар'єра, гроші, жінки...

Нач. пол. Так кар'єра, гроші, жінки, влада. Усе, що дає насолоду. Ні, не жінки! Алісо, термін наближається... Або, або...

Аліса. А саме?

Нач. пол. Або ви моя й ділите зо мною все, чого я досяг, або...

Аліса. Або?

Нач. пол. Я — начальник поліції, а ви на такій праці...

Аліса (щільно підійшовши). Знаєте, пане начальнику поліції, що? Жодного „або" не існує. Ніколи ви мені нічого не зробите. Нічого не посмієте зробити такого, що мене примусило б зневажити вас.

Нач. пол. (мовчить).

Аліса. Правда? Ну!

Нач. пол. Правда. Не дратуйте мене, Алісо!

Аліса. Я бажаю вас обняти.

Нач. пол. Ви бажаєте знущатися?

Аліса. То ви мене не знищите? (Сміється).

Нач. пол. Не жартуйте! Мені це важко... Ви ж знаєте...

Аліса. Будете чекати, скільки треба?

Нач. пол. Буду... як не застрілюся...

Аліса. Лишіть дурниці. Я цього не боюся. Ще раз такий вираз, і я на вас дивитимусь як на хлопчика. А поки я з вас задоволена. Ви — міцний індивід. Ви — сила. Мені подобається, що вона біля моїх ніг. Можливо, дуже можливо...

Нач. пол. Що?

Аліса. Що я буду ваша. (Простягає руки).

Нач. пол. (припадає цілуючи).

Завіса

Епізод VIII-й

ЕКСТРАВАГАНТНІСТЬ У ПРИГОДІ

Голова Комітету важкої індустрії. Ви певні, що все гаразд?

Інженер. Цілковито.

Голова. Ви знаєте, що вас чекає, коли...

Інженер. Пане Каптере, чи не можливо без залякування?!

Голова. Ну, не будемо сваритися! То за десять днів апарати...

Інженер. Можуть бути готові.

Голова. Я питаю, чи вони будуть готові.

Інженер. А я кажу, що вони можуть бути готові, не стверджуючи того, що вони будуть.

Голова. Що це має означати?

Інженер. Лише те, що коли я не побачу дружину, апаратів не буде. Розумієте, пане банкіре, не буде...

Голова. Ви бажаєте жартувати? Не раджу...

Інженер. А я не раджу вам...

Голова. Що?

Інженер. А я не раджу вам знущатися надо мною. Ха! Ви звикли до думки, що за гроші все можна мати. Красу, честь, силу, розум, тіло, дух... Мільйони людей ви купили, й вони вам служать... Ви й мене купили... Так, купили. Гадаєте — за гроші? Плював я на ваші гроші, як на такі. Я звик бідувати. Але ваші гроші мали дати здоров'я найдорожчій для мене людині. Ось чим ви мене купили — здоров'ям її. І ось я бажаю переконатися, що я не дарма продався вам. Коли я не побачуся з Лізою, не переконаюся, що вона видужує, апарати не будуть готові.

Голова (грізно дивиться).

Інженер. Не бу-дуть го-то-ві.

Голова. Ваша дружина видужує.

Інженер. Я бажаю переконатися!

Голова. Вона-ж вам пише.

Інженер. Пише, але це не її листи. Її рукою писані, але не її. Там нема тихого теплого почуття. Так вона ніколи не писала. Я гадаю, що вона пише під диктовку, ваші агенти примушують її писати, що вона здорова. Я не вірю.

Голова. Та годі! Ми ж не можемо відпустити вас ані на годину, ваш догляд на заводі конче потрібний.

Інженер. Хай вона приїде на один день, на одну годину, п'ять хвилин нарешті...

Голова. Подорож відіб'ється на лікуванні. Зміна клімату.

Інженер. Поки я не переконаюся...

Голова (нетерплячий рух).

Інженер. Так, так. Мене тут оточено шпигунами, те ж саме, напевно, і з нею... Так. Не буде побачення, не буде апаратів. Ваші фахівці безпорадні без знання одного секрета, який я тримаю в пам'яті.

Голова. Слухайте, добродію! Мені набридло слухати це. Не зазнавайтесь! Побачення? Що ви, шановний добродію, скажете про таке: коли ви будете капризувати, я — маленьку телеграму лікареві й ви матимете побачення, так, ви матимете його, матимете, ха-ха!

Інженер. Що, що у вас на думці?

Голова. А те, що коли ви будете мене дратувати, ваша дружина...

Павза.

Інженер. Що?!

Голова. Може обернутися в труп.

Інженер (жах).

Голова. А далі наказ до начальника поліції й за півгодини він видобуде з вас не тільки ті формули, що ви знаєте, але й ті, що ви не знаєте...

Інженер (регочеться).

Голова (здивування).

Інженер. Ось так — ха-ха — дожартувався! Гадав пожартувати, а мусів так налякатися, ха-ха-ха! Приємно, знаєте, почувати, що така всемогутня людина, як ви, а залежить трошки від нікчемного хемика. Ха-ха! Але й заплатив я за жарт! І гаразд. Ну давайте серйозно. Я знаю, що я в ваших руках цілковито. І я не дурний, щоб ризикувати. Але коли б що-небудь трапилося з моєю дружиною, апарати для вас були б утрачені. Мене ви не примусили б, бо я ліквідував би себе раніш. Ну, повісився б на рушникові, ну, вскочив би під маховик машини... Але навіщо нам псувати настрій...

Голова. Апарати...

Інженер. Будуть.

Голова. За 10 днів?

Інженер. Так, приблизно.

Голова. За 10 рівно. Ну, гаразд. Удруге так не жартуйте. Може трапитися непорозуміння. Я до цього не звик (виходить).

Інженер (зі зненавистю загрожує; безсило схиляється. Павза. Встає). Ліза, напевно, не видужає. Инакше він дозволив би приїхати. Так... Туман... Жах... Чи витримає це моя голова... Розбити її, голову ката мільйонів. Коли б мені знати правду! Прокляті сумніви... О, тоді я... О, вони мали б апарати!

Мері (за лаштунками). Та пустіть! Яке ви маєте право... О, ви його від мене не заховаєте. Геть, льокаю!

Льокай (за лаштунками). Але я не маю права, це невільно. Я не можу...

Мері (за лаштунками). Геть, кажу! Розтоптана честь вимагає помсти. Коли не одружиться...

Льокай (там-же). Та пан інженер одружені.

Мері (там-же). А-а! (Вбігає).

Льокай (за нею).

Інженер. Що це?! Хто ви?! Чого вам треба?

Мері. Він питає! Ха-ха-ха! Забув?! Забув порядну сім'ю, місячні ночі, палкі промови і... (До льокая) Нахабо! Як смієш слухати, що я кажу?! Геть звідси! (Розмахує стеком).

Льокай (відступає). Господи, пропав пан інженер. Це ж відьма якась! (Відступає в двері).

Мері. Геть кажу! (Випихає, зачиняє двері на ключ). А, ти не пізнаєш... (Підходить до інженера, тихо). Це необхідна комедія. (Люто). А ну, придивися краще! (Тихо) Ваша дружина казала, що вас стережуть...

Інженер. Ліза?!

Мері. Так, так, не пригадуєш... (Тихо) Вона наказувала передати, щоб ви згадали про мільйони, які, не знаю... (Голосно) Так, добродію, дійсно, трудно пізнати, чимало часу минуло.

Інженер. Одне слово — вона...

Мері. Мовчіть! Ні слова! (Тихо) Не хвилюйтесь... Вона казала — мільйони не дають їй видужати.

Інженер. Благаю вас... Скажіть, скажіть правду... Що з нею, як вона...

Мері. А, ви пригадали, що в вас є дочка... Нарешті. (Іде до дверей, відчиняє) А, ти підслуховуєш! Застрілю. (Вихоплює бравнінга).

Льокай (за лаштунками) Злий дух, ане жінка! (Тікає, чутно шум кроків)

Інженер. Благаю... благаю... Правду мені... Я не знаю, чого бажати... Щоб видужала Ліза, чи... Мільйони, мільйони! Кажіть, кажіть!

Мері. Є щось, що перешкоджає їй видужати... Щоб оздоровити тіло, потрібний здоровий дух.

Інженер. Ліза?!

Мері. Правду? І вона благала... Наша маленька Ліза... безнадійна....

Інженер (стогін одчаю). Дайте... дайте слово чести... кляніться... кляніться всім для вас святим, що вона помре...

Мері. Даю вам слово чести американки, клянуся волею!

Інженер. Так... так... Дякую... Ліза помре... Ага. Але через те житимуть інші... Житимуть!

Мері. Хто ви, й яка таємниця? Ваша дружина й ви немов під арештом. Я відразу відчула таємницю на курорті. Викрити. Флірт з аристократичним вартівником Лізи дав мені знайомство з нею. Якась драма... Я дала слово виконати прохання Лізи. Комедія і стек допустили до вас. Але я не знаю таємниці. Коли повернуся, Ліза обіцяла... Хто ви?

Інженер. Хто я? Я проклятий, проклятий злочинець. Такого ще не бачив світ... Але... а, ще-ж не все загинуло... Я ще можу... я ще можу... Ще не пізно... Правда, ще не пізно? Кажіть, не пізно?!

Мері. Так, ще не пізно!

Інженер (випростує пригноблену стражданням і жахом постать; з твердою рішучістю дивиться кудись далеко. Ясний посміх освітлює обличчя).

Завіса

Епізод IX-ий

„ЩОСЬ ВИЩЕ"

Голова Комітету важкої індустрії (дзвонить по телефоні). Алльо. 1-03-15. Завод Грена? Хто біля телефону? А! Покличте, будь ласка, до телефону головного інженера. Хто? Це вас цікавить? Дарма. Каптер! (Відкладає трубку). Ось незабаром вже, сьогодні чи завтра. Повернуться мої заводи, повернуться! (У телефон) Алльо! Біля телефону? Скажіть, будь ласка, коли закінчуєте. Як? Сьогодні будуть гарні наслідки. Не наслідки, а апарати мені потрібні. Ви ж казали... Щось вище за гроші? Нема, чуєте, нема! Та годі, мені ніколи розводити філософію. То я о 9-ій годині буду. Раніш? Гаразд, гаразд. (Кладе трубку). Він якийсь ненормальний, цей тип. То цілковито нормальна людина, а то знов щось таке скаже... Голова, напевно, крутиться від грошей, яких ніколи не мав... Ідеаліст! П-хе! А коханку мав... О, це енергійна баба!

Кет (входить). Дві хвилини можна?

Голова. Прошу, прошу, будь ласка. Дві хвилини? Ви знаєте...

Кет. Я вважаю контракт скасованим.

Голова. Це ви... серйозно?

Кет. Так.

Голова. Причини?

Кет. Я не бажаю бути річчю. Ви купили тіло, але в мене є й душа. Про це ви ніколи не пам'ятали. Я для вас лише річ, але я, я бажаю почувати себе людиною.

Голова. Тільки? Я гадав, щось серйозніше. У вас, серденько, просто кепський настрій.

Кет. Рішення остаточне.

Голова. Вам не вистачає? Зросли потреби? Бажаєте ще 5 тисяч? 8 тисяч?

Кет. Потім... у мене є коханий...

Голова. Бажаєте чистого ідеального життя, ха-ха! Я вважав вас за розумнішу. Ідилія без грошей — труп без життя. Коли потратите гроші, будете знов стенографісткою.

Кет. Дві хвилини закінчилося. Іми закінчимо. Прощайте. (Йде).

Голова. Кеті, одну хвилинку!

Кет (повертається).

Голова. Я розумію... Я трохи старий... Ви маєте потребу... Я нічого не матиму проти...

Кет. Замовчіть, нахабо! (Виходить)

Голова. Божевільна! Вона пішла! Відмовилася від такої сили грошей! Вона хвора, її до лікарні! (Біжить) Кет! Кет!

Крон (входить).

Голова (натикається на нього). Вибачте. А, це ви...

Крон. Пане Каптере, мені потрібно 5 хвилин для розмови. Ви кудись поспішаєте?

Голова. Та, ні, це я... Льокай дзвінка не чує... Заснув, чи що... Прошу, прошу, у чім справа?

Крон. Я прийшов вас застерегти. Конкретно — я протестую проти безглуздої авантурницької політики нашого уряду за вашими вказівками.

Голова. Політика ухвалена комітетом.

Крон. Я протестую.

Голова. Дивно... криця, залізо, машина, гроші — ось що дає життя країни.

Крон. Я розумію. Воно в ваших руках, тому ви й берете на себе сміливість скеровувати життя мільйонів, як корисно для вас.

Голова. А ви зробили б инакше? Візьміть владу до своїх рук, тоді ми будемо протестувати.

Крон. Це не на тему. Я прийшов застерегти. Спиніться, поки не пізно! Ви не знаєте, що робиться з масами.

Голова. А ви не знаєте, що поліцію й жандармерію збільшено, що вона напоготові, що у в'язницях одпочиває весь небезпечний елемент.

Крон. Ви готуєте війну, маса не піде на бойню.

Голова. Мусить! Нарешті, це й непотрібно. Наша техника...

Крон. Ви в неї вірите? Всі наші гармати, всі апарати можна повернути проти нас... Нас же жменя... У більшовиків теж техника... Ви ж знаєте, як розгорнулися творчі сили російського народу...

Голова. У нас є хемичний винахід, який забезпечує перемогу. Але коли б його й не було, ми мусіли б іти на бій. Ви — проти війни — зрозуміло. Характер вашого виробництва потрібує спокійного життя й добробуту широких мас. Тому ви — пацифіст, тому ви навіть бажали торгувати з більшовиками. Вони зміцнюються з кожним днем, революційність мас поглиблюється, бунти в колоніях поширюються. Конче треба знищити вогнище комунізму. Коли ми дамо йому зміцнитися, на ваших „пацифістських" заводах незабаром стирчатиме червона ганчірка, портрет розбійника з Кремля й літери СРСР. Через вашу короткозорість ми не повинні загинути.

Крон. Часи кривавої руки віджили... Ми йдемо до загибели. Не жорстокою, а м'якою повинна бути політика.

Голова. Ви не хворі на імпотенцію?

Льокай (входить): Телеграма.

Голова (читає; павза) Так... (Чутно далекий вибух) Що це? Невже це можливо... Вона померла, а тут якийсь вибух. (Біжить до телефону). Алльо. 1-03-15. Що?.. Нема відповіди?! Нема відповіди. (Кладе трубку). Я збожеволію! Нема відповіди з завода Грена й вибух. Який це вибух, прошу вас!.. (Дзвонить у дзвінок).

Льокай (вбігає).

Голова. Мотор, негайно мотор!

Льокай (вибігає).

Голова (біжить). Вибачте, пане Кроне, але... (Дзвінок телефону; повертається, слухає). Я, я, Каптер! (Слухає; жах змальовується на обличчі, трубка випадає з рук).

Крон. Завод Грена...

Голова. Зруйновано до щенту. (Жах. Безпорадність).

Завіса

Епізод X-й

ДЕВ'ЯТИЙ ВАЛ

Нач. пол., Аліса за столом, на якому телефон.

Аліса. Так страшно... Маса причаїлася... Коли я була малою, мене дуже пригнічувала тиша перед бурею. Я, так само як пташка, замовкала і з жахом чекала... Спочатку зашумить, зірветься вітер, курява стовбом, блискає... Ближча, могутніша і буря... Гуркоче грім, блискавки сліплять очі, злива... Я горнулася до батька... Боялася грізних сил природи... Оце й тепер...

Нач. пол. Ні, цієї бурі нічого боятися! Вжито всіх заходів.

Аліса. Але коли розхвилюється робітниче море...

Нач. пол. Я бачив мол у Нью-Йорку.. Як скажено не били хвилі, він непохитно стримував їх. Грізний океан безсилий проти створеного рукою людини. Цей мол — наша система...

Аліса. Це — люди, їх багато, вони свідомі...

Нач. пол. Але сила в наших руках. Ну, та це все дурниці. Всі агенти чомусь песимістично настроєні. Страйк буде? Трохи страйколомів, трохи розстрілів, частину до в'язниці, і все буде гаразд. Неспокійно на гарматному заводі, вибухових матеріялів теж. Ну, післано поліцію, кінну жандармерію й трохи війська. Дурниці! Ось тільки не спав три ночі... Ви знаєте, трьох із наших нема?

Аліса. Вбито?

Нач. пол. Очевидячки. Сліди заховано. Невідомо, де й хто...

Аліса. Цього і я повинна сподіватися...

Нач. пол. Страшно?

Аліса. Це для мене не було б несподівано. Але все-таки, безумовно, кому бажається загинути...

Нач. пол. Невідомо за що? У вас нема такого бажання, як у вашого героя? Ну, ну, не сердьтесь!..

Аліса. А ви ніяк не можете забути про нього!

Нач. пол. Та де ж — так здурняти нас! Ми його випустили, щоб стежити, а він зник. Я сподівався, що ви на нього справляєте більше враження.

Аліса. Не кохання, а справа... Він — не ви... Знаєте, хто винен, що він зник? Ви!

Нач. пол. Я?

Аліса. Ви! Я дала вам слово, що не віддамся нікому... Коли б...

Нач. пол. Що? Ви... Чи не бажаєте ви сказати, що у вас було бажання... Так?!

Аліса. Щоб викрити ЦК комуністів, варто віддатися! Ви робите свою кар'єру, чому мені не робити своєї?..

Нач. пол. Це... все... це... (Хвилюється)

Аліса (регочеться). Ну, годі, годі, заспокойтеся! Я нікому не віддавалася й не гадала цього робити. Але коли одна думка справила на вас таке враження, що було б... Так, так... То я для вас дорожча за ЦК. Приємно, приємно...

Нач. пол. Ну, навіщо ви знущаєтеся надо мною весь час... Ви-ж знаєте мої почуття... Ніколи, як тепер, не почував я потреби в близькій людині. Нічого прикрашати, становище серйозне. Потрібне напруження усіх сил. Вибух на заводі Грена вирвав головного козиря з наших рук. Наші чудові апарати загинули разом з їх винахідником. А ми зайшли так далеко, що спинитися пізно. Або ми, або вони. Можна всього сподіватися... Я тут сам, всі сплять зі зброєю... І коли я загину, також можна спитати — за що? Я — син крамаря — зробив кар'єру. Я вирішив стати поруч з аристократами і став. Я працюю на користь людям, яких я зневажаю. Правда, за це я маю все, що може дати їхній лад.

Різкий дзвінок телефону.

А, чорт! Обридло! (Здіймає трубку й відкидає). Але я був завжди один. Що я мав, — я мав, як начальник поліції, або хто инший... Що більшу посаду я займав, то більшим міг користуватися. Але втомився я! Бажається, щоб хтось поділив зо мною все, все... не гроші, становище, а все! Коли б я позбувся всього, коли б мене кинули до в'язниці,

щоб він не відвернувся від мене... І на вас я дивлюся, як на таку людину.

Аліса. Ха-ха! Як це вам не личить!

Нач. пол. Алісо, будьте людиною, а не співробітницею поліції! Будьте хоч раз щирою! Хіба ви не нещасні? Ваше життя — таке, якого ви варті? Я прийшов до остаточних висновків — вам треба залишити вашу працю.

Аліса. (схиляється, щоб заховати своє хвилювання; підіймає, вішає на місце трубку телефону). Це ви... серйозно?..

Нач. пол. Так, конче треба. Ви — не буржуйка, що свідомо працює на користь своєї класи, не хижа натура, що їй приємно сіяти страждання. У вас були причини, обставини? Ви не гонитесь за грішми, я не помічав, щоб вони вас приваблювали; бажання завжди мати напружені нерви, гратися життям? Це свідчить, що воно для вас недороге. А живемо ми лише раз. (Дзвінок телефону). Знов? Це ви повісили? П'ять хвилин я маю право взяти для себе?! (Відкидає трубку). Алісо, слово за вами!

Аліса. Безумовно, ви мене звільните, коли я стану вашою? Безумовно, жінка начальника поліції не може бути агентом...

Нач. пол. Алісо, лишіть цей тон! Невже ви не можете припустити, що я можу поводитися щиро, без розрахунку?

Аліса. Гаразд! Мені набридло працювати в поліції, мої нерви ослабли, я не бажаю загинути, як тих троє... Ви мене звільняєте?

Нач. пол. (пильно дивиться). Не знаю!..

Аліса. А, ви не знаєте, бо непевні моєї відповіди. Так?! Ви мене не відпустите, щоб я знайшла собі щастя з кимсь...

Нач. пол. Я був із вами людиною, а ви з мене робите начальника поліції. Коли в вас нема нічого щирого для мене, як людини, — то перед вами начальник поліції, який може...

Аліса. Нічого не може! Завжди ви були начальником поліції, силою, яку мені було приємно бачити схиленою перед собою. Сьогодні я в вас побачила людину, і я... (Павза) Як ви гадаєте? Ха-ха! Не можу не знущатися? Так ось — серйозно, я згодна.

Нач. пол. Алісо, правда?;

Аліса. Так! Ось рука! (Далекий вибух; простягнута рука падає; другий, третій вибухи. Розгубленість).

Нач. пол. (до телефону): Алльо. Алльо. 2-31. 2-31! Швидче! 2-31 Нема відповіди! Що за біс! Алльо! Алльо! Невже хтось... невже телефон...

Вибухи, стрілянина.

1-ий пол. (вбігає). Пане начальнику!
2-ий „ (теж). Пане начальнику!
1-ий „ У місті бунт. Робітники...
2-ий „ Бунт у війську. 41-й, 38-ий полки й гарматна бригада.
1-ий „ Наступ на наш квартал.
Нач. пол. Швидче авто! Швидче — кажу!
1-ий пол. (вибігає).
Нач. пол. (до 2-го) Негайно виклич телефоном.
2-ий пол. Не працює!
Нач. пол. Чорт! Біжи сам...

Постріли зовсім близько; людські крики; шум бою.

2-ий пол. (вибігає)

Нач. пол. (дере деякі папери) Рятуймося!

Аліса. Я нікуди не піду.

Нач. пол. Бажаєш загинути?! (Хапає за руку; шум кроків на східцях, крики перемоги)

Аліса. Пізно!

Нач. пол. Пізно!

Аліса. Не робіть дурниць! Скажіть, що я арештована. Я врятуюся, можливо, й вас зумію.

Бурхливою хвилею вливаються озброєні робітники, салдати, жінки на чолі з Ленсом.

Ленс. Руки догори! Віддайте зброю! (Побачив Алісу). Діна. Що це? (Розгубленість)

1-ий роб. (виступає наперед). Зброю, пане начальнику! Один рух — і вас нема!

Нач. пол. Ось револьвер. (Дає).

1-ий роб. Т-ші, увага! Ключі від усіх шаф! Де таємні папери, списки провокаторів?

Ленс. Провокаторів?

Нач. пол. Ось усі ключі. (Дає).

Аліса. Жорже, це ти! (Кидається до Ленса). Це ти, мій герой, врятував мене!

Ленс. (Відступає) Як ти тут опинилася?

Аліса. Я була арештована.

Ленс. Але тут?

Нач. пол. Я робив допита.

Голоси. То ми своєчасно!
Ще одну жертву!
До нас, Діно!
На зброю!
До нас. Діно, до нас!

Аліса (обіймає Ленса). Герою мій! Мій коханий! Ти мене врятував од смерти! Поруч підемо битися за революцію! А після... Після ми вже не розлучимося! Я так шукала тебе, мій любий...

Нач. пол. То кого з нас двох ти ошукуєш, зраднице?!

Аліса (перебиває) Швидче дайте мені зброю, щоб я могла разом...

Нач. пол. Програно вашу гру, Алісо! Я не вірю... За ваше брехливе знущання я заплачу вам правдою!

Голос. Що там за базікання!

Ленс. Що це означає? Аліса... Невже...

Нач. пол. Ха-ха-ха? Брехливе ваше тіло не буде знущатися! Ха-ха! Я вірив... Бажаєте знати, хто вона така?

Голос. Діна Брег!..

Нач. пол. Діна Брег, комуністка?

Голос. Комуністка!

Нач. пол. Вона...

Аліса. Не слухайте, він...

Нач. пол. Мовчи, подвійна зраднице! Вона не Діна Брег, вона Аліса Верхільс, герой Брейсена, наш агент.

Голоси. То це вона Аліса!
Цей жахний провокатор!
Смерть!
Смерть!

Ленс. Це тобі, нещасна, зобов'язані наші товариші шибеницею й каторгою!

Аліса. Жорже, не слухай! Т-ші! Це він, щоб помститися! За те, що я не згодилася на його брудну пропозицію!

Нач. пол. Ха-ха! Ось там справи й фотографії агентів.

Аліса. Так, я провокатор! Я — Аліса Верхільс... Але ви повинні вислухати...

2-ий роб. (підбігає). Це через тебе повісили мого батька, сволоч!

Робітниця. А мій Петро гниє на каторзі, падлюко! Смерть!

Голоси. Замордовані вимагають помсти!
Смерть провокаторам і поліцаям!
Кров невинних...
Смерть!

Маса (оточує з загрозами).

Аліса. Жорже, ти кохав мене, оборони! (Тулиться до нього).

Ленс. Я кохав комуністку... (Відступає).

1-ий роб. Т-шу начальнику, що робити? Наше обурення стримує дисципліна.

Ленс. Я? Так! Т-ші! Порядок! Дисципліна! Т-ші, наказ! Начальника поліції ми передамо до трибуналу. Його свідчення будуть корисні. Злочином перед народом було б, коли б ми його без потреби вбили... Вгамуйте свою ненависть. Хай волос не спаде з його голови.

Маса (згода).

Голос. А провокатор?

Ленс. Іменем військово-революційного комітету наказую Діну... Алісу Верхільс, як зрадника робітничої класи... (Хвилюється).

Маса (напружена увага).

Ленс. ...наказую... розстріляти! (Страждання).

Маса (розуміє драму; тиша).

Аліса (до нач. пол.) Радійте! Самець! (До Ленса) Так, я помру, я не буду... Це так повинно... Але дозволь обняти тебе перед смертю... Жорже, я тебе кохала...

Нач. пол. Ну, тепер цьому можна повірити, ха-ха-ха!

Ленс. Геть, втілення брехні й злочину!

Робітниця. І ти кохав таку гадюку! (Стає між Ленсом та Алісою).

Аліса. А, так! Нова героїня? Так ось! (Вихоплює з кешені браунінга, щоб вистрілити в Ленса).

Один з маси (відхиляє руку; постріл у бік).

Аліса (стріляє в себе, падає).

1-ий роб. (схиляється разом з иншими). Мертва... Сама виконала...

Нач. пол. Нікому! (До Ленса) Але все-таки ви герой!

Посланець (входить). Хто начальник загону?

Ленс. Я.

Посланець. Наказ. (Дає).

Голос. Хлопчина, а вже б'ється!

Посланець. У мене загинули батько, сестра й брат...

Ленс (читає): „До касарень військової школи... решта фашистів... На допомогу“... На допомогу, т-ші! Знищимо останню купку! Т-шу Марку! Візьми 10 чоловіка для охорони цього. Відповідаєш за папери й полоненого... У разі чого... Розумієш?..

1-ий роб. Буде виконано!

Ленс. Вперед, т-ші! На бій за владу Рад!

Маса. За владу Рад! До комунізму! (непереможне стремління).

Завіса

ПАВЛО КОЛОМІЄЦЬ

ОСІНЬ

Патлатий клен гойдає зелень,
Ворушить пломінь сонця.
Він знає: ще не осінь,
Ще тільки раннєє згасання.
А на болоті,
де куп'янки стрижуться тихим вітром,
зелений сміх — ще тільки квітне!
Він — зо мною.
Ліс,
як синю далеч Франції,
вітри самотно сріблять.
Він снить — як сторожка вода — у небо.
Буяють луки — пустельністю.
Була колись трава,
ну а тепер — стерня лоскоче ноги.
Сумно так!
Одна вода біжить зеленим шумом,
гойдаючи колишні квіти —
що згасли,
згасли, обірвались.
Поле
злотистим шляхом стеле путь —
жовту, як піски.
Лиш гречка пізняя примовкло мріє.
Вже скоро, скоро
підріжуть коси й гречку.
Тихо й сумно.
Городина
скресає в срібний дощик ранком
і цілий день мовчазно снить.
Наллється плід,
порадує старече око,
але-ж цвітінь — не вернеться назад!
Хай яблука рожевобокі
сміються з мене,
в затишку гойдаючи налив, —
мені однаково.
Бо в очереті,
ось тут за яром,

осінь гострить вуха
і ловить гомін тиши...
Вона лежить з спідницею подертою,
заплющить очі — скалить рота —
погрозливо розп'явши руки
над землею.
Вона — німотна зараз!
Ось тижнів через три —
розірве пута,
спідницю зеленую лишить в бур'яні
і як скажена
на лісу скочить:
Гей багрянець жовтня...
... десь падолист
озвався лісом глухо.
Сади примовкли й стежать день.

15 серпня

В. СВІДЗІНСЬКИЙ

*

Не в бога смерти і рабства —
Вірю в одвічне буття
Творчої сили і радости світлої,
І що я її паросток,
Листок на гілці, дитя.
Не жадає від мене нічого,
Світлом чарує душу мою,
І тому віддаюся так повно,
Так люблю.
О, як оповім мою радість,
Земними словами любов мою?
Світ голубий перед мене...
Серце п'яніє... Очима пити,
Пити, голубити світ голубий,
Припадати устами
До хвилі життя,
Одриватись, співати,
Співати про світ голубий.

*

Широка вулиця, зелена краєм.
Квітущі лози язвіня тонкóго
З окопу перегнулись на дорогу.
За язвінем шепоче кукуруза,
Лляним волоссям маючи на вітрі,
І сóнячники жовто-кучеряві

Горять між нею. От ліплянка бідна
Микити діда, лірника сліпого,
А онде він і сам, старий, патлатий,
Сидить коло окопу в холодку
І пильно наслухає денний гомін.
А день шумкий, широкий день. То півень
Як громом захитає чорний морок,
То віз заб'ється стукотом частим,
То десь високо, відки жар пливе,
Розшириться дзвінкий, могучий клекіт
І бурею промчить і десь заникне.
Якусь годину в світлу заводь тиши
Не упадає ні єдиний звук;
Дід голову понурить, мов дрімає.
Його збужає тупіт, голоси:
Юрба дітей, як бистрий шум потока,
Пливе, зближається, і раптом — тиша,
І в тиші сміх приглушений і шепіт.
Тривожної уваги повен дід.
Іще хвилина — і слова оскорбні,
Жорстокий насміх, глум над сліпотою
Огнем опалять серце одиноке.
Схопився дід — і костур, загудівши,
Як блискавка, майнув услід за дітьми,
І з галасом і сміхом діти врозтіч.
Мине полудень. Тиша і жара
Село обіймуть... Коник трав'яний,
Ускочивши старому на коліна,
Розглянеться, повернеться кругом
І, вусиком повівши імовірно,
Задеренчить, і довго лірник темний,
З лицем проясненим, склонивши ухо,
Сидить і непорушно наслухає
Оте сухе, разливе цвіркотіння.

*

О. К-вій

З-за тонкóго золота зорі
Юний голос до схід-сонця чути:
Чия молодість рокоче співно,
Як ручай, повитий по долині,
Привид смерти серцем не владає,—
Кличу тих: уквіччані, приходьте,
Пийте мóго світлого вина!

Юний голос до схід-сонця чути:
На південнім обрію весна
Одчинила двері днів погідних,
І верба сіяє край потока,

Пахощами віючи далеко —
І в гаю склонився білий сон,
Пийте мого чистого вина!

Юний голос до схід сонця чути:
Я поставлю полум'яні маки
Освічáти межі і дороги,
Буде мало — сонце розкроплю,
Цвіт зорі козельцями розсиплю —
Молоді, незаймані, приходьте,
Пийте мого чистого вина.

*

Ой упало сонце в яблунéвий сад,
В яблуневий сад моєї милої,
І вечірнє сяйво м'ягко розточає.
Чом і я не можу за сонцем полинути,
Моєї милої та навідати,
Білого цвіту з яблунь зірвати?

На сході рано полум'я зорнє
Залеліє золотим гіллям,
Зажахтить огневим листям,
І повіє на мене чистим запахом,
Чистим запахом яблуневого цвіту
Із далекого саду моєї милої.

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ЗА ПЛУГОМ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

XX

Ік полудню...

Позіхає спросоння вулиця. Листочки акацій тендітно ворушаться,— пальчиками немовлятка на материній пазусі. Повітря, просякнуте сухим пилом, боляче здавлює голову, випиває вогкий блиск очей, сушить рота. Посивіла від пороху теж і рослинність. Собаки... Півні... Їх не видно, а чуть.

На перехресті вулиць, на підвищенні, заскрипів старезний журавель, схиляючись цебром до води, що блищала десь у глибині двадцятисажневого дубового зрубу... Скрип журавля з протягом:

— Ос-с-сло-обоні-і-іть... Ос-с-сл-о-обо-ні-і-іть...

І цей старечий голос почав своє благання безупинно, точнісінько безпритульний підліток, котрого веде міліціонер до колектора.

Навколо колодязя жіноцтво з усього кутка. Поглянути здаля так... рухливі рудяво-сиві чували. Ніде й латки кольорово-ситцевої не видко. А зблизу послухати — цілий симфоничний оркестр від басової октави до сопранової ноти скрипки. Журавель за соліста-диригента:

— Ос-с-сло-о-о-бо-о-ні-і-іть!

Брязкають, цокотять відра... Розплескується вода згуками арфи. У Житняках цей колодязь зветься медовим. Його викопав (так розповідають діди) запорожець Панько Мед. Вода у ньому холодна і м'ягка, тільки солонкувата.

З стародавніх часів біля медового колодязя збирається жіноцтво. Двічі — що-дня. Без конституції, без писаного статуту існує століття цей справжній прабабівський клуб. Його значіння для Житняків не менше парламенту для Великобританського королевства. Принаймні лідери житняківського клубу непорівняно популярніші на своїй батьківщині, ніж в Англії лідери парламенту. От хоч би баба Вівдя (це за очі, а кличуть її Явдоха Кондратовна), вона завідує радіо-прийомником. Баба Вівдя в курсі життя усього всесвіту з пеклом і раєм на придачу.

На жаль, у Житняках немає не то маляра, а й звичайнісінького аматора-фотографа, щоб увічнити образ цієї геніяльної громадянки. Осмілюсь своїми скромними словами: бабі Вівді під п'ятдесят (це у серпні 1920 року), одежею вона нічим не одріжняється від жіночого загалу. Хіба запнута по-чернечому, знаєте, коли все чоло сховане

до брів. Отож: хустка біла з синьою крайкою, брови трохи сивуваті, очі темні, а погляд гостро-деспотичний. Постать наближалася до форми квадрата. Демократично босі ноги, як і в більшости українського жіноцтва невеличкі й гарної форми, хоч і закаляні і сильно порепані... Голос—гучний контральто. Баба Вівдя прирожденний демагог. Посада шкільної сторожихи дуже сприяла розвиткові геніяльної натури.

Сьогодні доповідь баби Вівді почалася з огляду міжнароднього становища!

— Чи ви чули? (це такий ораторський прийом) — Америка хоче забрати усю Росєю на п'ядесят годов...

Громадянки тісніше обступають свого лідера!

— Ну й що? Як?

— Та що... У більшовиків сидять... Аж у в Москві. Тільки Ленин усю Расєю згоден віддати, а нашу Україну ні за що в світі! Оце ведуть переговори...

— Ну це погано... Американці підведуть в бомагах такий пункт...

Сумнівається другий лідер, Секлета Горова. Баба Вівдя лівою рукою об коромисло сперлася, а правою так суворо:

— Е, не одурять... Там же ціла більшовицька рада розглядатиме, а найбільше сам Федот Кислиця... Він тепер у силу велику ввійшов...

Секлета знову:

— І-і, яке діло кацапові Федотові до нас... до України?

Доповідачка розгнівалася:

— Чого ти не в свої взуваєшся? Перво — Федотів дід з Житняків родом, а друге, щоб ти знала, він думає брати он... нашу ж Параску Швидунку... що правда, воно б кріпче було, якби з Житняків хтось там засідав у раді... Та що поробиш, коли покіль що ми на пуп слабкі, наші не перемагають...

Виступила тут Оксана, жінка Скибки:

— А про мене... хай заберуть нас хоть турки, аби тій війні був край! Що мені царство, панство і слобода, коли у моїх дітей шматка хліба немає? От хоч би й мій... Пішов... Революцію дороблювати і гадки немає. Їм добре за готовим шматком, а тут... як його здобувати доводиться?! Ми, жінки, на своїх плечах витягли війну, а це нас і революцію тягти запрягли... Про мене хай верховодить хто хоче, аби спокій, щоб порохом з рушниць не воняло. Чи турок, чи татарин, чи мериканець — однаковісінько...

Поруч Оксани поставила порожнє відро жінка, поглянувши на котру мусиш помислити... „Де ще знайдеться правдивіша мапа жіночого страждання, як не це обличчя сорокалітньої української селянки?“ Це була Одарка Верболозиха, удова Прохора... Її сина Івана розстріляно, а дочку Галю згвалтовано. Зосталася нещасниця з меншими сама... Тільки й живилася, що допомогою жіноцтва. Одарка мовчала. Стояв гамір і без неї. Всі секції прабабівського клубу активно працювали. А секцій ба-га-то: тут і охорона материнства й дитинства, і гінекологична консультація, і загс, і суд, і інститут краси з таємницями жіночих чарів, і мистецтво голодної кулінарії... Не диво, що незмінний голова клюбу так настирливо благав:

— Ос-с-сло-о-о-бо-ні-і-іть...

XXI

„Ніколи ще на моєму віку не приходилося так, щоб умови моєї роботи й життя лишилися занотованими. Щоб я по них міг після зробити висновки, міг використати для майбутности, проаналізувавши глибше. Як оглядаюсь на своє життя, то таке воно бурхливе, хвилясте, з такими ковбанями і височинами, що аж самому дивно робиться, як я зберігся ввесь і як не розгубив всі свої наміри, бажання і прагнення, котрі ще в юнацтві на славному Путилівському заводі опанували мене. Я нині ніякої змоги не маю написати все, що передо мною з недавно минулих часів, або те, що було в Петроболоті в часи цих великих змін укладу громадського і політичної боротьби. Хочу, по можливості, нотувати лише те, що тут, у Житняках, оточує мене. Який грунт для роботи й життя".

14/XI — 1919 р.

Другий місяць, відколи приїхали. Думали світ перевернути: планів, інструкцій... запал клекотів. Але залізниця пожерла усю літературу, ще й молодицю... Перша нарада була сварлива, не однодумна...

„Була надія на Максима, тільки там нічого не встиг. Дощ, сльота, грязь були єдиними порадниками. Ольга з обуренням зустрічала і все питається про примешкання. Вирішено було так: „як хто зуміє". Знову неподобне для праці становище. Час наближався — треба було порадитись родичів. Послав Федота, але це було вже 20/XI, коли заколот наближався до повітового міста. Та окрім Дмитра ніхто не зміг прибути. Постанова була — примиритися з усим як є, відповідальности не брати і підождати, бо було вже 23/XI. За цей час звідався з Харковом.

Проаналізувавши все,— мусів погодитись на тім, що плаксіям треба дати час просушитися, а за для того з кутків повипихати їх на середину.

У нас розв'язалися трохи руки. Гроші проїли вже давно і вся сім'я моя розбрелася по заробітках. Я ж без документів, без грошей, у чужім кутку читаю й читаю день і ніч, бо треба ж виконати намічені доповіді, котрі на моєму сумлінні. Доповіді наукові: потрібують уваги, літератури, часу, а ті, що могли б допомогти, ставляться до цих моїх замірів мало не з глузуванням. Та оце студіюю. Біля нашої самоосвіти розпочав. Гаряче і важливе діло,— вимагає умілости, допитливости, дбайливости, книжок, конспектів...

„Сім'я радіє і всі напружуються, щоб мене на цій праці й залишити... Посилаю гонців, а сам сиджу як пень нерухаючись — читаю й читаю. Доповіді готую. Кімнатку вже маю. Вчуся німецької мови. Політична студія налагоджується. Роздобули трохи грошей. Харчів назбирали. А я сиджу як пень за книжками.

14/XII — 1919 р.

„Великі події міжнароднього характеру нині уже виявляються. Америка колотиться в справі ратифікації Версальського миру... В наслідок винищення самостійности — Кубань уложила договір зі спілкою гірських народів, як суверенна незалежна держава. А Ленин

прислав делегацію до Петлюри теж для згоди. Естонці і Прибалтика деруть навіки усякі стосунки з Єдиною-Неделимою... Червоні скрізь наступають".

16/XII

„Цікаво спостерігати який-от є аполітизм в офіційних УСД, що зовсім байдужі до ліквідації „мазепинщини", котру заступили декотрі товаришони. Ех, уесде, уесде, від панського альтруїзму — не бути у тебе добра!"

17/XII

„Я не знаю, чи воно до речи буде дивуватися тому страшенному прагненню до знання, до свідомости й до роботи. Це прагнення заповнює мою істоту. Я навіть вже починаю остерігатися, щоб і цьому прагненню моєму, як і всім попереднім, не прийшов капут через усякі „незалежні обставини". А скільки, скільки цих „Н. О." в „запалі агонії" й передсмертних судорог вмираючого капіталізму сиплеться на всіх рядових в яків революції. То ж тільки уявити: у такий час сидіти за студіюванням наукових основ соціялізму?! У цей час без шарпанини і без вивертання „унутриностів" стежити за глибоким, об'єктивним аналізом класового суспільства таких мислителів, як Енгельс, Кавтський, Ленін... Вглиблюватись у філософію історичного матеріялізму, того матеріялізму, який за Марксом і Енгельсом є основою, ґрунтом для вашої боротьби за соціялізм. Це-ж означає здіймати з себе полуду, робитись видющим... Це означає годувати свій виснажений 1917 — 1919 роками мозок найціннішим і найпотрібнішим із продуктів.

Ні вчених теоретиків, ні практиків, ну, нічогоньки!

Гнівом горить серце на ту неймовірну темряву і злочинну несвідомість, котрі панують в побуті українського робітництва, покликаного вести селянство за собою. Яке гігантське завдання поклала „на наші плечі революція". Вчитись, вчитись і вчитись! Моя подяка тифусові! Хай впишуть Житняки славну сторінку в історію революції".

19/XII — 1919 р.

Мало не рік назад писано. Уляся пробігла очима останній рядок в Семеновому зошиті й принишкла. Грубенький зошит лежав у товстій „теорії соціялізму", а в ньому ось ції нервові рядки оливцем. Оглянула кімнатку в синіх шпалерах. Ліжко, стіл з книжками, стілець, а біля дверей рушник... Чи коли повернеться в цей куток мовчазний велетень? Шість тижнів пролежав у тифусі ось на цьому ліжкові. А потому щось із місяць вбирався в силу. І руку так з притиском давив і очима за нею водив, коли б не забачив, а ось тут, у цьому зошиті й натяком про неї не згадав.

Знизу почувсь дитячий плач і роздираючий поклик: „Ма-а-ма!"

Уляся втерла сльози. Замкнула обличчя під заклопотану машкару всевладниці-матери й повернула тричі ключем у дверях.

*

Куди оком сягнеш — степ... Вітер степового вечора заколисує. Шарудять вервечки з почорнілого бур'яну. Геть-геть в руб'ї та латках

(бур'ян же самий) лежить і стогне вовчими голосами (із звідки тії вовчі зграї набігли) земля навколо Житняків.

Лежить земля, наче тая тифусом виснажена стара торбешниця в дранті біля шляху, й від голоду скалить почорнілі пеньки зубів у хворобливій передсмертній гикавці... Нікому непотрібна. Множиться по ярах-балках дикий степовий звір. Біліють кістяки коней і... людей по бур'янах.

Поспішав від степової ночи Іван Степанович. В сіні на возі лежала Міра Білозубівна. Дівчина їхала на село з потайним дорученням батька: викопати в льоху ящика... Одгодований кінь наче під гору біг. Місяць освітив шлях. Поглянула на нього Міра й затремтіла: привиділось їй, що то не місяць, а освітлений фантастичним світлом череп людскости. В обох думки всі — на копитах коня. Нелюдським жахом просякнута кожна риса, кожен мазок пензля цього гігантського полотна голодного степу в мертвому сяйві місяця...

*

В Улясиній кімнаті світилось. У великому фотелі сиділа Марія Віссаріоновна Білозубиха й слухала розмови Улясі з Горпиною. Уляся латала чоловікову сорочку й казала:

— В революцію особистого кохання не должно бути. Революція всі сили забирає...

Горпина сперечалася, ніби одбивалася:

— А коли революція буде десять, двадцять год? Таже скільки вже нам того життя зосталося? Вдруге молодою не будеш. Бери, хапай своє кохання, поки воно є...

— А діти, Горпино...

— Ет... Діти! Діти повиростають, покинуть тебе немічною, старою... Хіба дітям твоє кохання потрібне? Ім дай куток, шматок і пестощів: у дітей своє, а в тебе своє...

Стара Білозубиха задвиготіла драглявими щоками й проплямкала:

— Не сподівайтеся на дітей і не вірте коханню. Діти беруть од нас і коханці беруть. Коли не самі за себе, так нікому за нас подбати.

— Оце я й кажу... Оцеє саме! Революція — одно, кохання — друге, діти — третє, робота — четверте, а все разом — одно, життя. Щоб задовольнити себе на зиму, не засажуємо цілого городу цибулею, а хоч по грядочці вузенькій та й усього понатикаємо... Хоч я й мати, а не хочу дивитись на світ очками своїх дітей...

Уляся сперла своє гарне засмучене личко на долоні й зідхаючи протягла:

— Щаслива ти, Горпино... А я не так... Мені вже щось одно...

Тут скрипнули двері. Улясине личко скривилося у відьмине й голос став грубо-різким:

— Яка в тебе морда? Які руки? Чого не вмієшся, сатана ти чортова?

За дверима ляск долоні, дитячий плач і материна лайка. Горпина задеревеніла вражена. Стара проплямкала:

— Як вбралася до нас Верболозиха з своїми дітьми, Уляся всі методи її виховання собі перейняла. Щастя, що Івана Степановича немає, а то знов заколотилися-б.

Перегодом увійшла Уляся. Ховала очі. А помовчавши:

— І таке убоїще росте з цього Тараса... викопаний батько!

Горпина зсунула брови. Гнівно так:

— А він тебе прохав, аби ти його породила?! Хто йому батька вибрав? Пустила на світ, так дай йому щастя дитяче, бо хто знає, яке буде ще життя...

У дворі заїржав кінь. Колеса... Стара, почувши Мірин голос, сердито з фотелю і до дверей кімнати свистячим пошептом: „Байстрючка... Ведмеже насіння... гадюка...“

Міра цілувалася з Горпиною і Улясею. Витягала із-за дверей Улясиних дітей, цілувала їх:

— Що це з дітьми, Улясю? Чого вони такі... такі боязкі стали? Тарасочку... Олюню... Катрусю... Павлику... Це-ж я, ваша тьотя... А що я вам привезла? Що з дітьми? Мене бояться?!

Іван Степанович кинув кашкета й з-під брів уїдливо:

— Не діти, а мати відмінилася... була—була рідною та й стала мачухою! Марксизмом... книжками зачиталася...

Міра дивилась на Горпину. Горпина мимохіть гукнула:

— Улясю, адже-ж Міра Вікторовна одпочиватиме у Семеновій кімнаті?

Господиня неймовірно огляділася. Зчервоніла. І наче вкраденого витягла з кешені ключа і деревляно:

— Авже-ж... А якже-ж...

У Семеновій (раніш Берти Карловни й Міри) кімнаті дівчина обвила міцно шию Горпини й здригаючи плечима сховала своє мокре обличчя на грудях жінки. Мовчали.

— Рятуй мене, Груню... Рятуй мене... Мені немає кого шанувати, нікого любити... Була в мене ненька, був тато, брати, сестра і Берта... О, якби ти знала! Кинули мене в річку з екскрементів і кажуть: це — життя! Проводирі революції — українські патріоти... Неправда, неправда! Злодії! п'яниці! розпусники! Революція... Україна... Бур'яни, де ріс хліб... Вовки очима світять... Матері дітей своїх... Рятуй мене... Всіх загубила... Нікого в мене... Рятуй...

Сміялась. Плакала. Глибоке ридання трясло всю істоту... Важко стогнала. Тримала Горпину, як людина тримає в бурхливому морі уламок з човна. Горпина горнула до себе тонке дівча і вискрібала мозок, наче тісто з макітри єдиною думкою: чим заспокоїти?

Через вікна місяць-прожектор шукав своїм мертвим світлом... Кого? Що?

XXII

На волості червоний прапор. Нижче вивіска: „Житняківський Селянський Революційний Комітет“. Наближується оранка, а на селі чоловіків стільки, аби не забули, які вони бувають... Діти-підлітки за хазяїнів: у тринадцять — чотирнадцять год з таким гонором зциркує слину через губу, палячи цигарку, і так загинає лайку... Ще й до дівчат на вулицю та все груди рве на чоловічого голоса. Дівки й таким „ухажорам“ раді.

Максим Птиця наче приріс до горна своєї кузні. Та й то... На ніщо звелося хліборобське знаряддя в жіночих руках. Ні плугу, ні

борони, ні коси... Всі покидьки пішли в ход. Клепає, паяє, гострить коваль... Гудзиків Петрик біля міху... Максим скрізь з Петриком. Самі й їсти собі варили. На ніч хлопець ішов до матери, а Максим світив у своїй халупі до глухої ночи!

Якось сидів Максим уночі... Таки й пізно, коли це у віконницю хтось. Вітер? Собака? Прислухавсь і гукнув:

— А хто такий??!

— Впустіть, то й побачите!

Голос жіночий, молодий і вимова чужа, гаркава трохи. Обмінялися ще десятком-другим слів... Одчинив.

У кімнату війшла... Чи воно дівка, чи вже й молодиця? Максим не міг вирішити. Чорнява. Худорлява. Облуплений ніс. Зашмалена. Вгледіла шматок хліба, засяяла вся побожністю, приступила до нього і як перед причастям схилилася, у руки взяла, наче святиню й... поцілувала.

— Їж, небого, на здоров'ячко!

Впала навколюшки і губами... губами ноги ловила... Витяг Максим з печи куліш. У миску насипав. Налив молока в кухоль... Усміхнувсь:

— Оце й вечеря... Їж, небого, на здоров'ячко!

— Та це ви самі й живете? — неймовірно дивлячись на вечерю, запитала. Одповів:

— Сам...

І вийшов з халупи. Білки очей і зуби в неї так біліли, що аж в очах рябіло. Ходив по подвір'ї, а в голові думки: статті „Правди", житняківські події і ця невідома... Та хіба-ж прилютуєш до глини залізо?

Заким повернув до хати, невідома вже повечеряла і банила казанок. Максим, наче не дивлячись, протяг їй шматок мила (Горпина зварила на цьому тижні) і буркнув:

— Там у печі є чугун з літеплом... Може побанитись треба... Рушник он, на жердці!

І кинувши свитку на лаву, сам ліг на полу, одвернувшися до стіни. Невідома обережно плюскала водою. Максим стежив очима за тінню на стінці. Заснув — не зчувсь.

Прокинувсь від пристрасних поцілунків... Глипнув очима: вже почало сіріти в щілинах віконниць. Боровсь з обнимаючими руками Вирвавсь.

— Що з тобою, небого?

Світила в пітьмі білками очей, зубами й важко дихаючи, одповіла:

— А защо-ж ти нагодував і ночувати пустив?!

— Звідкіль це ти така і як тебе звуть?

— З Херсонщини... голод у нас ще більший... Я — Домаха Повна... На Полтаву пробираюся.

*

Ледве здійняв голову... Невдоволеним голосом:

— А хто?

— Аполоне, вставай... Чека заарештувала більш сотні. Ідуть до нас... Ось спідниця, косоворотка і червона хустка. Швидче. Немає нічого в столі? Золото не забудь... Хами... Виродки...

— А ти, батьку?

— Поїду в Житняки на тиждень! Чогось Міра не повертається... Коли буде змога — за кордон їдь... Нічого донкіхотствувати: Україна— Україною й залишиться, хоч би й всіх нас розстріляли, а смерть—не життя.

— Ти, батьку, у філософському настрою сьогодні?

— Погоняй швидче, х-ху-у! Ну, щасливо! Приведи боже зустрітися на вільній Україні... Тільки часу не гайте!

Оглянув обстановку кабінету. Малюнки. Килими. Таку вигідну фотелю англійську. Колекцію люльок на каміні. Взяв до рук товсту теку Члена Правління Спілки Споживчих Товариств з срібним написом: „Другові-товаришу Віктору Федоровичу Білозубові—Губерніяльна Земська Управа 1917 — 1918 року". Невже здіймуть і на нього руку?

Пройшовсь кілька разів по кабінету. Зупинивсь. Наче гострим ножем зняла скальп з голови думка-передчуття: „Можливо ще сьогодні ввечері тут сидітиме хазяїном більшовик-комісар, тоді як він валятиметься десь розстріляний..." Сини, Муза з чоловіком — всі втекли, а мати захорувала на запалення легенів... Не сіяв цього року. Хліборобської праці хотілося... Згадував свою землю, пригадував інформації про її запущеність... Стискував кулаки і, забувши про все, бігав по килиму, захлинаючись від гострої потреби дикої помсти... Чув у своїх м'язах надлюдську силу.

— Вітя, кава холоне... Що з тобою?

Старий сердито одкинув з свого плеча руку Берти Карловни... не глянувши на постаріле, заплакане обличчя. Замкнув двері. З кутка в куток. Перед його очима проходила його земля. Власна земля. Він знав кожний її шматок. І кохав її творчу силу... Уявив бур'яни... шкідливих звірят... І вовчі зграї... Застогнав. Сипав найніжнішими словами, вимовляв по дитячому песливі назви... Скуб сиве волосся... Над вечір вийшов з кабінету худий, з кремінним обличчям:

— Не покину своєї землі. Хазяїном чи наймитом, а зостанусь при ній!

Тяжко тоді заридала Берта Карловна в їдальні.

XXIII

Перед великоднем приїхала з міста Максимова жінка з своїми чотирма дітьми. Голод погнав на село. Звали її Ольгою.

Ольга на тютюновій фабриці весь час робила. Партійна з 1916 р.

Приїхала Ольга не з порожніми руками, а з партійними папірцями та з червоною книжечкою.

Пішла в сільревком, у школу навернулася, до закинутої лікарні зазирнула, з людьми по дорозі погомоніла. Додому прийшла ось з яким програмом — до сонця вдвох обмізковували.

А про Ольгу по селу приказку вже пустили:

— Приїхала пава — в неї очіпочок червоний-штопненький, клоччя видно. Сама з вельможних — у Харкові по наймах тинялась, корости набралась і нам принесла!

Приглядається до братової Горпина:

„Оттака миршава, куценька, такими думками ворочає!" А Ольга слово на слово як папірець, та все слова великі, занозисті, бурштин-слова.

— Без жінок — нікуди! Треба жінок по нашому обламати. Хай розкумекають, що й вони люди, а не машини для виробки дітей. Хто у вас з жінок є помозковитіші?

— Параска Швидунка, Ганна Шляхнова, Оляна Петренкова, ще... такі, що кожна двох чоловіків за пояса заткне.

— Коли перше свято?

— Та післязавтрього не робитимуть...

— Добре. Післязавтра скликаємо геть усіх жінок! Ти, Горпино, зробиш доповідь про права радянського жіноцтва, а я буду про те казати, що можна зробити жіночою спілкою на селі.

— Ольго..., та зроду, звіку... Та тільки осоромлюся... мене протюкають тільки.

— Пусте: мозок у голові — язик у роті, а більше нічого не треба! Ось тут дві книжечки й журнал: прочитай, обмізкуй та своїми словами й розкажеш.

Горпині аж дивно стало: і чого вона злякалася? Одразу-ж засіла за книжки: за два роки вона до них звикла добре.

Перечитала, собі на папері записала, що після чого казатиме і вже тільки в голові думки, наче в печи горшки пересовує: куди що краще: до полум'я, чи до жару.

*

Жіноче зібрання в школі зробили. Одно таки те, що соцькому строгого наказа Ольга дала, щоб безпремінно усі дівчата, молодиці й баби прийшли, а друге, що сама Ольга всіх дуже зацікавила. Набилася повнісінька школа.

Де ж таки? Максимова жінка (пам'ятали-ж хлопцем). Настояща табашниця. Стрижена, комуністка. Чотирьох дітей має — мати, а не шльондра яка. Червоною хусткою раз-у-раз запнута. І цигарки з зубів не витягає. І де таку бідолашний Максим на свою бідну голову витяг?

Ольга з Горпиною перечасували, поки всі зберуться, у вчительок, а тоді вже вийшли. Сидять і стоять баби, а обличчя у всіх такі побожні, покірні та привітні, наче в церкві.

Горпина глянула. Вона дуже добре знала жіночі обличчя у всякому вигляді, але ці аж ніяк не була в силі терпіти.

Обрали в президію вчительку, бабу Теклю, Ольгу й Горпину.

Виступила Горпина і почала прямо рубати:

— Дивлюся я оце на вас, і мені здається, що це ви у церкві стоїте: — оце ми грошики дамо, лоби похрестимо, поклони поб'ємо і хоч в рай нас беріть, такі ми святі та божі. Не люблю я такої брехні та такого лицемірства!

Ольга непомітно смик Горпину за спідницю, а та й буркнула:

— Мовчи! Знаю, що роблю!

— Гляньте на своє життя. Солодке воно? Добре вам живеться? Ви тільки те в голови візьміть: наші чоловіки були кріпаками у панів, а ми з колиски й до смерти кріпаками у чоловіків. Та кріпацтво знищили чоловікам, а нам ні... як були ми невільними, як горювали ми кріпачками, так і остались... що хотять чоловіки, те й роблять з нами, як хотять куражаться, куражаться, мордують—хто їм забороняє?!

Та мене он так вбивав, що водою одливали, думали — вже мертва: тижнями гнила у ліжкові з побоїв, та наче так і треба. В хазяйстві хіба-ж не ми робимо на всіх, а буває й за всіх, а які в нас права? Хлопчик-немовлятко вже наділ землі має, а жінка, що сама оре й косить, — ні?!

Ловлять баби слова, обличчя втирають од поту, а деякі тонкосльозні — й сльози... Горпина каже й каже — і немає в неї ні одного слова вигаданого, ні одного слова з чужого язика — тільки своє, наболіле, в самотній праці виношене. Тремтить голос, сльози на очах, руки заломлює, а баби, молодиці, дівки:

— Так, так...

— А правда...

— Тяжка наша доля...

— І ось радянська влада визволила нас. Радянська влада кличе жіноцтво на допомогу... Ленин он як сказав!..

Слухають баби. Дівчата й про насіння в руках забули, а Горпина викладає права радянської жінки, яких ні в одній країні жінка не має... Ніде в світі!

Скінчила, червона вся, а очі сяють. Сіла, а серце в неї калатає на всю класу. Сама бачить, що добре.

Ольга:

— Може є у товаришок запитання. Хто хоче запитати т. Горпину?

Мовчання.

Жінка завідуючого школою Ульяна Вікторовна запитала:

— Яке право має жінка при розводі, коли в неї остаються діти?

Баба Вівдя примруживши очі:

— Хіба ти, Горпино, у камуниськи записалася?

Тітка Мотря:

— Чому всі камуниськи палять цигарки?

Посипалося багато запитаннів. Ольга приглядалася, дивилася, а тоді буркнула:

— Біля сорока зборів жіночих одбула, а вперше чула таку доповідь і такі запитання!

Наче води в роти понабирали колодязні лідери.

Розпитує й висловлюється переважно мовчазний молодняк.

Ольга тільки пахкала цигаркою, коли додому поверталися. — Горпина невгаваючи балакала: з десяток бабів провожало їх до перелазу. І коли погасили каганця і Ольга вмощувалася біля своїх дітей, Горпина з своїми, протягнула робітниця думку наче собі самій:

— Сьогоднішнє зібрання багато жіночих мозків обрадянило!

Це почувши, Горпина одразу ж кріпко заснула.

*

— Я, Ольго, чого не люблю, того і в борщ не кришу! — одмовляла Горпина.

— Та чого бо ти? Іч, смиренниця!

— Не люблю виставлятися наперед... Я он змалечку тут та й нічого, а ти приїхала, он скільки зробила. І школу паливом забезпечили та підправили, і дитячий майдан одкрили, і свято Восьмого Березня відбули як слід... А кажеш мені, їдь... за чужу спину й

зроду-звіку не ховалася й не буду. Їдь сама: ти й діло краще там зробиш і виклопочеш, що треба, і послухають тебе...

Це мова йшла — кому на жінвідділовський з'їзд їхати. Довго Ольга не згоджувалася, та переконала її Горпина. До того ж і Максима побачити та підгодувати його бідолашного треба, що за партійною роботою з усякими небезпечними командировками на невіть-що перевівся. Радили-радили й вирішили, що Ольга й дітей старших забере, скучили ж за батьком.

Діти вскач. А мати — Горпині дещо одібрала з святкового вбрання в обмін на продукти: з голими руками та ще з трьома дітьми в місто й не потикайся.

Пішла Горпина по багачках... З ранку пішла, а повернулася аж над вечір: ледве чувала притягла. Два пуди борошна пшеничного ще й у Килини залишила.

— Горпино, то це за моє барахло стільки? — заграла весело очима Ольга.

— А що б ти думала? Бісові куркульки щедрі за ганчір'я — чорт їх не взяв!

Промовчала, що до Ольгинового вона й свого чимало додала. Тут іще вибори. Людей багато коло сільревкому зібралося. Виступив голова з доповіддю про міжнародне становище РСФСР (нарочито посилав у повіт за числом Московської „Правди", де була видрукувана промова на цю тему), після нього казали ще декілька. А ось і вибори на з'їзд повітовий позапартійних селян.

По натовпу сердитий гомін: „Коли там по з'їздах? — Тут хоч би з полоттям впоратися та й косовиця!.."

А в Килини своє лихо, вигонить її Ситник Мехтод з хати... Вона прийшла на сход, щоб поскаржитися на багача, в неї своє пече:

— Вижене з хати. Ой, вижене...

Ситник стоїть збоку оддалік і боїться:

— Ну хіба ж не стерва баба?

Казав підпарубок Степаненків: йому було гонорно й боязко:

— Пощо ж громада зібралася. Всі як в рот води, а тут же... земля нам... Влада тепер чия? Знову ж таки і наше міжнародне становище...— Громада губи розтягла: сміятися збирається над промовцем безвусим, чи жалітися комусь. У кожній голові своє пекло, а те, що чули, так, аби одбути повинність, пропускали у вуха через п'яте-десяте...

Кожна влада себе вихваляє... Чули вже... А до чого воно? Пощо з'їзд? Хіба це їм треба?

І в очах затайне: „з жиру казяться з революціями, з'їздами усякими, а нам он аби з городами та сіном до жнив вправитися!"

Килина нічого не бачить:

— Вижене... А без хати в холода... Тут і так... сьогодні гам, завтра — няв... а самі ж не розуміють... Батько десь воює...

Хтось промову держить.

— Війна та революція здорових позабирала, а каліч кинула, як знаєте, так і вправляйтеся з хліборобством, знову жінки одні... Вибрати б таких, хто для роботи не способний, потому гаряче урем'я!

Кричали й надривалися жінки. Наче й не до діла... І не так би треба. І не тими словами... І хто розбере. Та цим Житняки жили.

Одробіток усіх загриз. За один раз — тричі й п'ятеро давай. Кричали, мліли: „ой не спроста сход... не спроста з'їзд саме в такий час. Гаємося тут. Вони з жиру, а тут...

Не витерпіла Килина, вискочила на дошку:

— Ви тут про з'їзд... вам видніше, та ви ж поїдете, а мене з хати вижене, як пить дати — вижене!

Мехтод Ситник поза спинами — спинами назад... За ним дехто...

— А що я буду в осени?.. Та я ж не орала й не сіяла! А діти що-дня: гам та гам! І мамо — дюдя! Йому гладкому добре з трьома коровами, хоч в списках і одна значиться за ним — роздав по людях та молоко-масло забирає тільки... Та обсіявся... Мій десь воює й досі, а я з дітьми... тут про робочу совіцьку владу казали. Про бідноту, а тільки чому ж нас багачі та дуки з наших хат? Он пряла я йому цілу осінь і зиму й весну... Ось руки які? — пучки які? А він: вибирайся геть!

Охрипла Килина розповідаючи. Всі знали її історію, а слухали ніби нову новину... Хороше слухали. З повагою.

Ольга хитнула на Килину головою:

— Треба її на з'їзд вибрати; таких туди треба!

Всі губи розтягли. В сміх... Старий голос діда Савелія:

— Дітей наплодила, а вигодувати не знає як. Ще й вихваляється. Про це треба думати було, коли з чоловіком лягала.

Горпина скочила поруч з Килиною; обвела очима громаду, чоло впоперек зморщивши:

— Так, так, діду Савелію! Ви й мене зі сходу з дітьми гнали... Пригадуєте? Завернула революція життя по-нашому тепер. Не хочете йти з нами, залишайтеся коло могили своєї. Чого сміетеся з Килини? Що її скривдив Ситник? Хто за Килину заступився? Глузувати тільки вмієте...

— Правительки наші тепер!

Дзвоник голови зігнав глузливі посмішки з селянських облич. Сход вибрав семеро: четверо чоловіків і три жінки: Ольгу, Килину й Параску Швидунку.

XXIV

Липнева неділя була.

Споживча крамниця давно зачинена. Карпо десь з загоном повстанським. Ольга другий місяць у Максима в місті живе. Вибралася Горпина до льоху потайного — давно не прибирала там. Придивилася. Є пляшка з олією, діжка квашеної капусти, часник, картопля. Окремішньо й пічечка, книжки, газети, зброя.

„Семен тут шість тижнів взимку вижив, голубчичок. А Петро-москвич мало не два місяці... Та ще ж і в холода... Тяжко йде по нашій землі революція. Ой, тяжко, хто знає, може мій льох ще у такій пригоді стане, що ой-ой!“

Прибрала все. В подвір'я увійшла, аж біжить і Петрик.

— Мамо, бандити на конях, та все не з нашого села... Розпитуються комуністів... А Коцюренків Микита прямо на наш двір вказав, каже: — там комуністка у червоній хустці стрижена живе!

Центральна бібліотека Деревообробників

— Не наші, кажеш? Мерщій дітей склич і сам повертайся — синові Горпина казала, а сама бігцем у хату. Треба ж поховати дещо. Туди-сюди повернулась, коли вже кілька душ у дворі. Бородаті, з рушницями, п'яні.

Вийшла на поріг їм назустріч, а Яриночка з садка до неї ручки простягнувши біжить попереду дітей:

— Тьотю, я!.. тьотю!..

Коцюринків хлопець Микита пальцем на дитинча:

— Ось, ось, дівчина комуниськи!

Високий гладкий бандит з перев'язаною кривавою ганчіркою головою, й оком не зморгнувши, настромив на списа жваве дитинча:

— Оттак усе кодло треба!

Спис проколов живіт, була жива ще й дико верещала, то дригаючи ручками-ніжками, то тільки очима з гори кров'ю налитими поводячи.

Петро Докійку та Маринку за руки та вихором назад, а Горпина... рота роззявила, губами ворушить, руки до дитини простягла, очей од неї одірвати не в силі, а з уст нічого... язик набряк колодою й щелепи звело.

Хвилина, друга, третя.

А-а-агр-гррр!

Хрипить Яринка, кров по спису з неї цівкою...

Горпина підійшла деревляними кроками і пошепки хрипить:

— 'ддайте дитину, нащо... Брата мого воно... безневин...

— Розтуди-перетуди! Давай комуниську!!!

— Та й цю треба випотрошити: раз з комуністами злигалась!

— Вона усіх жінок у камуниськи записати хоче... Ця тітка Горпина все одно, що камуниська! — виказував Микита з перелазу.

Обступили Горпину бандити. Дужим рухом одкинула двох од себе, кохту спереді рвонула:

— Глядіть, ироди, яка я комуниська! Дитину звірі 'ддайте! Як отаман Орел дізнається, буде вам за неї, п'янчуги чортові!!

Як не були п'яні бандити, а, побачивши папера з печаткою в Горпини, одступили.

— Це все шибеник отой нас підвів!..

— А де він?

Шукали Микитку, а й сліду його вже не було...

Впадали над Яриночкою та все дарма. Дитина мертва.

— Мученице манісінька... крихітко моя... Ридала Горпина серед подвір'я над невеличким тілом, геть заллятим кров'ю з вивороченими сіруватими кишечками та очима, застиглими у виразі нелюдського жаху й болю... Ці очі... Ці сірі в чорних віях братові очі...

Прибігли сусіди.

Коли Горпина закопала Яринку в садку поруч з своїм Павликом і сіла коло свіжої могилки, її суворо запитав Петро. Він стояв перед матір'ю й дивився строго чорними очима:

— Мамо, я знаю, ти спиш з Коцюрою!

Одповіла, спокійно тихим голосом:

— Це, сину, річ не про твій розум!

— Коцюра — отаман бандитський і ворог більшовикам!

— А тобі, Петрику, що до того?

— Сказала... Я ж — більшовик!

— Ти? Ще, сину, тобі підрости треба.

— Мамо... Мамо... Я по правді... Стомлений спокійний голос матери збентежив хлопця. Глянула Горпина на сина і наче вперше его побачила. Високий для своїх одинадцяти років. Худенький. Чорне кучеряве волосся над високим чолом. А очі й рот скривлені таким жалем і дивляться майже Яринчиним передсмертним поглядом...

— Сину... Сядь, синочку, коло мене. Болить тобі що?

— Мам-мо, я питаю по-настоящому.

— Добре... Сідай... Ти ще малий, і не все тобі слід знати. Я... тебе більшовичка. Я роблю те, що... треба.

Петрикові губи усміхнулися, в очах зникло напруження, проте він неймовірно дивився в очі матери. Діти словам не дуже довіряють, особливо словам дорослих... Та мабуть і в материних очах хлопець прочитав теж саме, що й почув. Сів.

— Ляж, Петрику, по-своєму...

Довгими осінніми і зимовими вечорами Горпина, сидючи на печі з дітьми, любила, щоб всі вони клали на коліна їй голови. Дивлячись в свої шестеро блискучих чорних зірок, оповідала вона казки або давні пригоди села чи свого дитинства...

Чула себе геть розбитою. Несамохіть почувала потребу в чомусь, щоб піддержало її, підбадьорило... Дівчатка пішли в хату з жінками, а тут Петрик з його питаннями...

Приятельки Горпини затіяли обід по Яриночці справити. Горпина погодилася, та сили не мала одірватися од Яриночки, поки та лежала на столі, а тепер не знала, як одійти од могилок.

Петрик з учорашнього дня ходив, як не при собі. Він змалечку звик знати всі думки й турботи материні... І тяжко переживав хлопчик зміну, що сталася в матері з того самого вечора, коли до них зайшов бородатий якийсь дядько... Хлопець жив серед якихось таємниць, натяків... Мати часто мала заніколене і якесь замкнуте обличчя. Її не можна було розпитувати, де вона подовгу ходить.

Петрик ліг і втопив в матір свій суворий погляд:

— Мамо, більшовики — це бідні, а бандити всі багачі... А чому ж є серед бандитів усякі?

— Так, Петрику, більшовики за всіх бідних стоять. Пам'ятаєш: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся"!? Та не всі бідні знають, де їх захисники, а де — вороги.

— Мамочко, а діти... Всі бідні діти теж повинні єднатися?

— Повинні, синочку!

— А всі багаті діти є вороги бідних дітей?

— З багатих дітей, синочку, виростають багачі.

— Так правда? Правда? Багаті діти — вороги більшовикам... Он! Микита на Яриночку показав... І всі вони бандитам допомагають. Всі! Всі!

— Заспокойсь, синочку... Вже нам Яриночки не воскресити!

Повне серце Горпини ріжних чуттів: діти, брати, Ольга, Коцюра, більшовики, бандити, жінки, діти з голодаючої Росії і багато, багато инших. Багато думок в голові зв'язано з цими чуттями. Планів. Намірів.

Праці. Нові слова революційні в тих думках блискучими цвяхами забиті. Смерть Яриночки все переплутала: і тому певне так болить голова і коле гострим щось в серце, аж доводиться зуби зціплювати.

Горпина на своїх дітей ніколи голосу не підвищувала. Її діти не то бійки, а й лайки од матери не знали. І ця розмова з сином пройшла для матери поза своїми думками, поза своїм болем. Самій дуже тяжко було. Про це не раз пізніше гірко шкодувала Горпина.

Мати й син побули коло могили, поки за ними прийшли й покликали до хати.

Вже добре звечоріло, а в Гудзиків у хаті ще чувся гомін. Їжи було небагато, та чимало набралося у жіноти об чім-порадитись, про що поговорити. Все розважити хотіли. А година в-осени яка? День був сонячний, а це чують дощ по шибках. Дівчатка вже на печі полягали. Тільки хтось про дощ згадав, а Маринка вже свитину на себе та на двір...

На неї ніхто уваги не звернув: діло звичайне.— Коли повертається назад дівчина, цівчить з сорочки, а сама така мізерна, худенька — дарма що вісім скінчилося їй.

— І-і, лихо моє, чого це ти так далеко бігала — ще застудишся!

Мати їй сумно мовила, голови не підводячи. А Параска перебила:

— Та на двір вона наче у свитині бігла. Де твоя, дівко, свитина?

Маринка очима під мокрими пацьорками волосся сюди-туди, а далі в плач:

— Яриночку дощ змочить, я свиткою її!..

Сміх і сльози. Ох, цій малолітній люди, поки то вони в життя увійдуть, шоб розуміти його дива й таємниці. Живуть обіч дорослих людей, все бачать і все чують, що навколо їх робиться, а переживають і розуміють по своєму, часто й куди дужче й болячіще за дорослих, їхнє лихо на себе приймаючи.

Горпині не діти свої в голові. Смерть Яринки роздратувала давні вагання сумління. Хто вона? І чиєму боці?

Давні подруги Параска та Килина страшать, що самі у Ревкомі донесуть про Коцюру...

Перестала Горпина по воду до колодязя ходити... Там вже про неї котрий день судять. Сама блукає в степу. Кохала Коцюру ще першим дівоцьким коханням. Як на смерть одважитись тяжко. Знову ж більшовики... брат Семен. Діти... Жіноцький суд.

Ніяк не зрозуміє Горпина, що з дітьми сталося... Де вони перебувають? Що роблять? Про що шепотять по кутках?

Останній наскок банди геть повибивав вікна-двері в школі, де майдан дитячий був. Попалив наочні приладдя й книжки, порубав парти, а завідуючого Івана Степановича різками висік:

— Не вчи в безбожницький школі православних дітей!

Вчительки знову поховалися. Уляся з дітьми в Білозубівському будинкові живе, то нічого, якось не знайшли. Гуляють житняківські діти самі Звикли ж на майдані за літо гратися.

Тижні минають, відколи поїхала Ольга з дітьми. Делегати вже всі повернулися.

А тут одержала Горпина вістку, що завтра над вечір Коцюра з загоном приїде:

...„Треба припасів набрати, людям дати передишку та й більшовиків пополохати“ — написав їй. Дізнали про листа Параска з Килиною. Прийшли до Горпини в хату вдвох. Коли ж одважишся? Що це ти думаєш? З вечора до світання сиділи. Мусіла таки передати листа голові Сільревкому з сусідкою Параскою.

Голова Сільревкому з пакетом вірного товариша в повітмісто погнав. Телефона нема: бандити регулярно перерізували. — Комуністи, їх усього двоє в Житняках, озброєні сидячки ніч проспали...

Не встереглися. Нагрянув Коцюра, не завтра, а сьогодня. Не порубали, не розстріляли, а все разом над живими проробили.

Дав Коцюра наказ: — „Гуляй хлопці три дні й три ночі. Тепер у Житняках наша власть, а хутко і по всій Україні буде!“

А сам до Горпини. Як не прохала — ховатися й її не підводити, на цей раз на захотів.

— Плювати мені на всіх! Люблю тебе й ніхто мені не вказчик!

Те, що отаман Орел-Коцюра в Горпини зупинився не ховаючись, одверто підняло на ноги житняківське жіноцтво. Баби харкали, плювали, кляли Гудзиху, як тільки вміли. Та всі як одна. Попівські прибічниці по-своєму. Багатійки на свій лад. А вже бідна жінота, яка весь час в Горпині бачила прихильність до більшовиків і свою захисницю і порадницю, як грозою прибита ходила.

— З Коцюрою живе, он з ким?

— З бандитським отаманом!

— З багачем, куркулевичем...

І де ж та правда на світі?

Ніч... День... Ніч... На волості трипотів жовтоблакитний прапор. Одпочивали по своїх хатах повстанці. Пекли хліб їм, прали, на осінь-дощі виряжали своїх синів, братів і чоловіків.

Ранок. Порається Горпина коло печи: загадав Карпо млинців спекти та рибу засмажити на снідання. Порається, а сама й на себе не схожа. Відчай, пристрасть і докори сумління... А ще діти.

Хотіла дітей нагодувати. Не докликалася. Пригадала зажурено, що й вчора їх не бачила. Напоїв Коцюра... З горя напоїв.

Лихі вісті йдуть... Б'ють поляків більшовики. Чека скрізь встигає: розігнато й знищено кращі загони. Махно б'є й розбиває Катеринославщину й робить наїзди геть по Полтавщині. Війна по українських селах. Голод. Війна.

— Як ті гади з усіх усюд лізуть на нашу батьківщину... Вбивають, грабують, руйнують... А до Петлюри сволота гетманська поналізла, команду в свої руки забрала. Я думаю до нього з своїм пробратися. Петлюрі чесні патріоти потріоні... Ось, диви, посивів... Наша Ненька-Україна..як уявлю її страждання, на саме люте катування себе оддав би. Ти в більшовиків віриш. Хіба ти не бачиш, що між деникинцями й ними ріжниці немає? І ті й другі — русифікатори: обом українська культура сіллю в очах... Про Донбас хіба забула, як Раковський Центральній Раді казав? Тікаймо вдвох, Груню! А не

хочеш, я сам... Кохаю тебе, та Україну більш... більш...— Ходив по хаті. Поклала голову на карниз комину. І вона: більше Україну, дітей коха...

Раптом забрязкотіли шибки. Що це? Земля затрусилася... Ще... Коцюра похапцем одягатися. Трусилося лякливо його обличчя... Руки до пістоля. А в Горпини заніміло серце і вдарило в голову: де діти?

Прибіг вартовий бандит:

— Пане отамане, за економією бомба розірвалася!

— Верхи туди! — несамовито закричав Коцюра на вартового, але вбіг другий:

— Пане отамане, червоноармійський загон з двома кулеметами! Всіх наших перев'язали...

— Коли?.. Запінився, затупотів ногами Коцюра: — яким чином, падлюки? — І на місті пострілом вклав першого, другий втік.

Горпина вискочила на подвір'я. Перед нею Маринка з Докійкою захекані, зуба на зуб з переляку:

— Мамо, ми повбивали! Хазяйських дітей бомбами... а вони нас тільки каменюками. Ось!

У Докійки замість ока сизочорна гуля, а в Маринки розсічена губа.

— Петрик бомби дістав... Ловко! У нас також є настояща війна! Страшно!— Очуманіла Горпина, пхнула дівчат в хлівець, наказала лізти, хід потайний в льох завалила каменем. „В безпеці будуть покіль що". Не сила була думати, — сховала дітей. До хати мерщій, аж там шлики з червоними зірками. Коцюра напіводягнутий, вже зв'язаний тільки водить очима й тремтить, як пес на човні.

— Горпино Гудзикова! Ви заарештовані. Через годину виїздимо до міста — не дивлячись на жінку, промовив начальник загону. Мовчки почала лаштуватися в дорогу. Одчинила скриню сорочок шукати й, наче б то пригадавши, до начальника спокійно-помірковано:

— Діти в мене. Троє зостається...

Старий свекор плакав у кутку на лаві... І його вибійчані штани лежали навколо нього з розв'язаним очкуром.

*

Що це?

Ж ночий плач, жіночий рев, виття жіноче. Крізь двері сінешні глянула, — повне подвір'я розхристаних, розпатланих жінок. Всі. І Килина. І Устя... Натовп галасував у вухах верескливим ревом, ув очах метеликами жовтими, синіми, червоно-гарячими.

— Дайте мені її, сучку, розірвати!

— Дітей її... повбиваємо її дітей! Вона наших повбивала... Більшовичка! Анцихристка! Шлюха!

Тріщав тин. Червоноармійці сінешні двері приперли й стали під ними на всякий випадок. Юрба до вікон. Забрязкотіли на призьбу шибки, затріщали лутки вікон, двері ..

Не з плохих Горпина, а стоїть од стіни біліша... сльози горохом по щоках. Не з страху, ні. Не за себе. Горпина тільки тепер розібрала значіння слів дочок. Це — матері забитих Петриком дітей... матері... Спадає на думку: кинутися їм в ноги. Хай топчуть, хай розірвуть...

Батько втік на піч. Коцюра пальцями зав'язаних рук хрумтів, заплющивши очі...

— Нічого не розумію! Що це жінки й матері бандитів? — питав начальник Горпину. Жінка ледве одповіла:

— Це діти у війну гралися. Мій син тут замішаний... я нічого не знаю більше...

Червоноармієць з вибитими передніми зубами охоче пояснив:

— Діти на дві армії розподілилися — білих і червоних. Командиром червоних — син — (хитнув головою в бік Горпини). Тиждень чи більше муштрувалася кожна армія: хазяйські синки й бідняцькі діти. По всій формі. Каменюками. Дручками. Сьогодні бій був, у червоного командира дві бомби з'явилися: одна розірвалась, ну і кілька душ забила.

Стрепенулася мати. А тепер побачила: в якій небезпеці був і є Петрик. Ці звірі - матері з легким серцем розірвуть її дитину... її чорнооокого Петрика... Материнське чуття полум'ям вкрило все... Петрик в небезпеці... Петрик...

Кричать червоноармійці з вікна:

— Стріляти будемо, геть! — Рушниці з вікон в бабів. Побачили рушниці — одступили. Начальник загону руками заклопотано:

— Оце... їхав на бандитів, а довелося з бабами воювати. Бандитів на сполох взяв, а бабів мабуть не візьмеш.

— Невже стріляти будете? — Горпина до нього.

— Доведеться мабуть .. в повітря, щоб розігнати. — І до червоноармійця: грай збір: треба в дорогу збиратись!

В Горпини ще вистачило уваги запитати:

— Та ви ж натомлені... Сьогодні з міста і назад...

— Що це ви? ми ночували тут у лісочку. Це ви спали, поки ми у вас порядкували. І бандитів половили, і поснідати встигли.

Чує не чує Горпина ці бадьорі слова. Вона до тих гуків, що у дворі, прислухається. Сурма гула. Вулицею червоноармійці на конях поспішають у двір Гудзиків. П'ять підвід з арештованими везуть... Навколо возів рушниці на перевіс держать...

Охайнулися трохи жінки... До возів кинулися...

Жнива — гарячий час, а в це літо він був кривавий.

— Геть! Розійдіться! Геть!

— Заарештованих виводити будемо! Стрілятимем!

Начальник, побачивши якими прокльонами й лютим галасом одповіли баби, наказав стріляти поверх голів. Перший залп затихомирив і розрідив помітно натовп.

— Я тут кидаю дітей. Хоч би Петра забрати: розірвуть живого...

Начальник: Пропаде хлопець ні за що. (До червоноармійців): Гайда охочі на розшуки! Часу 15 хвилин. І запитав Горпину: — у вас же ще діти є?

— Я за тих не боюся! У голові братові слова: „Про льох ніхто знати не повинен". Заспокоїла себе:

— „Аби до міста, там дадуть раду. Максим .. Семен... Товариші".

XXV

Прокинулася, а голови не підійме... Рукою хотіла ворухнути — не ворухне. Усім тілом напружилася й тільки очима: кліп - кліп, ледве розплющила. Над нею щось біле тютюном дихає:

— Оце так молодчина, сьогодні! На цілу добу раніше... Тільки тихо, не ворушіться...

Запитала, ледве ворушачи язиком важкі слова.

— У лікарні, товаришко... Ось вам і пити вже несуть!

Ледве вимовляючи, запитала. Лікар не розумів, але виду не подав — заспокоїв:

— Коли будете слухатися, все скажу!

Втомилася Горпина розмовою такою довгою. Заснула. Коли через кілька годин прокинулася, коло неї сидить брат Семен:

— Здорова будь, сестро!

— Діти де? Дівчат з льоху забрав? Петро?.. Видержав погляд твердо, ще й посміхнувся хитро:

— Не турбуйся, всі у Максима...

— Приведи.

Ще хитріше посміхнувся...

— Коли ти будеш слухняна і лікар тобі дозволить!

Підійшов саме лікар. Брат до нього. Лікар ласкаво — владно:

— Через тиждень, коли... будете слухняною.

Очима ловила братові погляди. Погляди тверді й хитрі, як залізні штахети на вікнах тюрми.

— Всі троє? — перепитала.

— Всі троє.

Втомлено заплющила очі й заснула.

Снила Горпина...

У пшениці на полі, кіньми й колесами столоченій... у буйно-золотій пшениці з зерном, що сипалося з колоса... (перестигла на ниві пшениця...) сорок один зв'язаний... у синяках, крові... збитії... Команда ластівкою в блакить до сонця:

— Плі!..

— Плі!..

— Плі!

— За Неньку Україну! За самостійну й незалежну Ук...

— Їй-богу я не... знаю щось! Роз...

— Плі!

— Плі!..

Нашвидку перезувалися. Коней випрягали... Це Карпо кричав: — „За Неньку-Україну! За самостійну й незалежну Укр..." то його був голос...

Чия ж то нива? Чотирі вози зосталися на ній і сорок один голий, розстріляний... Потовкли пшеницю... А зерно з колосків вже сипалося... (перестигла на ниві пшениця).

— Через тиждень... Буде вона хвилини тепер вираховувати, а що я скажу через тиждень?.. Віриш, в очі смерті дивився не раз — не моргав, а її погляду сьогодні більше як смерти злякавсь. Я на два дні — казав Семен в повіткомі секретареві.

— Що ж, їдь на два дні... Навряд, щоб дівчата були живі: два тижні у льоху... їдь, тільки голову не загуби там, фронт ось-ось... братові чуття одно, а революція — друге. Голову бережи!

— Про це не забуваю. Я тільки льох огляну! Його ніхто не знає і дівчаток може привезу.

— На два дні, товаришу Вовкогоне!

Крапка. Секретар витягає з теки папери. Забув про Семена.

Горпина надивитися не могла на Докійку з Маринкою, що дивом були врятовані Семеном. Дівчатка сиділи перед матір'ю худі, жовті, приголомшені обстановкою лікарні та страшним виглядом матери. Повільно видужувала від нервової гарячки...

— Дочечки мої... Ягідки мої... Квіточки мої...— голубила своїх дівчаток. Дівчатка, хоч і були добре вимуштрувані дядьком Семеном, не витримали й заплакали. Їх одразу ж ласкаво вивели з палати. У коритарі обступили дівчаток санітарки й сестри-жалібниці:

— Чого ви? Мамі ж хвилюватися заборонено...

— Так що ж, як страшно: мама на маму не похожа!— заливалася Маринка.

— Ні, похожа! І голос мамин і слова мамині, тільки од хвороби вона така стала,— виправляла сестру старша Докійка.

У жовтні виписали Горпину з лікарні... Ранками заморозки вже добре хватали... Боса вийшла в сорочці та спідниці. Докійка з Маринкою в дитячому будинкові...

У місті в Горпини тільки одна знайома: чулочниця, Бася Бурштейн, котра з нею в лікарні лежала поруч... Пішла до неї. Кімната в землі, вікна під стелею. В кімнаті самі ліжка... що ночи сплячими тілами вкривається вся підлога. Горпину не вигнали. Пожила тиждень і знайшла заробіток: в чулочну майстерню, де й Бася робила, поступила за мотальницю й гладільницю... Місяць пробула, за машину сіла — збільшився заробіток удвоє. Мізерний заробіток. Напозичалася скрізь, таку сяку одежину справила... Дівчаткам по неділях ледве по яблочку спромогалася приносити.

Плакали: додому просились, їсти нічого, чужі всі. Пригортала до себе, пестила... Сумували діти за селом, Петрика й дідуся згадували.

Що-неділі виходила Горпина на базар, між сільських возів ходила... Шукала когось з Житняків... Рідко приїздили:— сорок верстов,— шлях не малий у неспокійні часи. Розмовляла з земляками, розпитувала. Дивувалися, що так Житняки баба знає, а її й разу не впізнали: де ж таки? Вбого одягнута по-міщанському, худорлява постать сивої баби, з жовто-зморщеним обличчям і глухим з кашлем голосом, не могла нагадувати здорову, кругловиду красуню з чорними кучерями під синьою або червоною хусткою та гнучким соковитим голосом.

Переказувала дівчаткам:

— Ще наш дідусь живий. Бідує тільки дуже: живе жебрацтвом... У попа клуню хтось підпалив. Вчитель поденно ходить до хазяїв.

— Мамо, а Петрик?.. Про Петрика нічого не сказали?

— Нічого, дочечки...

Докійка з Маринкою що-разу починали свої розмови:

— Ось, мамочко, як дядя Сьома та дядя Максим приїдуть, тоді...

Зідхала Горпина. В далеких командировках брати. В Москві з сім'єю Максим. У Брянську десь Семен.

XXVI

Зарані збирається черга під в'язницею з кошиками, з вузликами, з торбиночками... Очі вбік, благаюче. Постаті тихоступні, в старенькій витертій одежі:

— Ну, що, як вам?

— Учора допит мався бути. А ваші?

— В Харків вивозять... П'ятнадцятеро... Всіх забрали... Чоловіка, свекруху, дочку, сина з невісткою, тільки з нашої родини. Не знаю... не годують їх... Доведеться в Харків їхати...

— Берто Карловно, я вчора вас шукала, щоб нарошно переказати... Слідчий Лисиця сказав, що наших у Харкові випустять через два дні. Мені сказав, тільки формальності якісь там пророблять.

— Як я вмовляла: їдьмо за кордон з усіма... Україну пожалів. А тепер цілою сім'єю і сидить... Знаєте, Ніна на третьому місяці... Ерос нервується за неї... Як я вмовляла: їдьте з Музою й Валеріяном! Вірите, карати за безцінок доводиться .. їжа тепер для них головне... Ох, цей тифус... Не чули, не захворіли у вашій камері?

В шматки старого одіяла позамотувані ноги, в обдріпаній спідниці й поверх витертого плюшевого пальта білій хустці в плямах і дірках, стояла з п'ятьма вузликами Берта Карловна.

Довга черга... Вона нагадувала жебраків на східцях столичних соборів у великі свята. Постаті всіляких видів шляхетности й фахової кваліфікації... За тендітною постаттю Берти Карловни в „пролетарським вбранні" копою під снігом стояв селянин в новому білому кожусі, ряси духовенства покірно горнулися до обдертих салдатських шинелів.

— Більшовики заборонили любити свою батьківщину... За злочин вважають.

— Чули? В п'ятницю тридцять двоє за одну годину в чека!

— У чека? До стінки?

— Кого??!

— Хто!??

*

Велика кімната. З вікон манастир на горі і колія залізниці гадюкою навколо лісу... На стінах портрети Ленина, Троцького й Маркса просто на паперових кутках залізними кнопками в багетні золоті рами... З-під Ленина муаряться брижі придворного вбрання імператриці, мабудь... З-під Маркса стремлять ноги, обтягнуті білими штаньми. Багети товсті, золотом висвічують... Диван зелений плюшевий з фотелями і стільцями — гарнітур новий. Стіл до писання. Пляшка з атраментом коло телефону й товстих три теки кинуті. Товариш Шкляр одійшов од вікна й, пробігши очима блокнота, позвонив:

— Віктора Білозуба... і всю компанію... Першим старшого...

Червоноармієць стукнув рушницею повертаючись.

— Готово!

Шкляр випростав живіт одної теки: зошити, блок-ноти, великі шкарубкі папери й фотографії купою лягли на зелене сукно. Червонуватими черв'яками длубалися в цьому барахлі пальці слідчого чека.

Одкрилися — замкнулися двері. Шкутильгаючи на праву ногу, увійшов Віктор Федорович. Він мав високі валянки на ногах і кролячий

рудий сурдут за коліна. Мабудь спав, бо одна щока по-старечому червоно одбила визерунок плетеного мережева подушки. Очі по-шкляному блищали, непомітно вбравши в себе всю кімнату й зупинившися на постаті в чорній шкірянці й рудому кашкеті. Слідчий рукою на стілець і повільно:

— Сідайте... Як здоров'я?

— Подагра замучила, товаришу... Ні, я не палю цигарок... Дуже вдячний! — (а сам: — „Ну вже й наказали... Чека... Сісти запропонував і цигарки... Жовтороте ще... Тоже... чекіст").

— Д-да... У нас помешкання того .. тіснувате...

— Не так тіснувате, як вохке... З стін тече...

— Ви пробачте, що вночі потурбував... Розумієте, стільки справ, коли вночі не працювати, — дуже затягнеться слідство... А я вашій дружині дав слово не мучити вас довго.

Віктор Федорович наскрізь шкірянку прорвати рвався: „Невже вдалося Берті підмазати?.." Він цілком добре почував себе тепер. („Мабуть з паничів...").

— Так, дружина моя бідна одразу осиротіла на п'ятеро... І головним чином, — прикре непорозуміння! Коли б радянська влада хоч почувала себе слабою, але Україна иншої влади не визнає і взагалі...

— Ось тут, перебираючи папери, я знайшов листи, от і загубив. Де ж вони? Ага!.. Лист від 9 березня 1920 року, пишуть з штабу самого Петлюри, справа йде про гроші і невеличку організацію, філію петлюрівської...

— О, прошу... Але ж то лист мого сина Аполона... Це зрозуміло, пише до батька і, як син, одверто пише про... свої справи...

— Цей лист є відповіддю на вашого... Зі змісту ясно, що син пише не тільки до батька, але й до свого однодумця...

— Це непорозуміння... Слово чести, непорозуміння! Коли б я був однодумцем, то це ж так натурально: був би з ними... А в мене є лист... листи, що мені пропонується портфель міністра земельних справ, і я... я... принципіяльно одмовляюся... Черновик мого відмовлення мусів бути в столі... Я... прошу вірити мені на слово... я...

— У ваших паперах знайдено список прізвищ, що належали до української аристократії з помітками червоним олівцем проти кожного прізвища...

— Аристократії? Прошу взяти, товаришу, на увагу моє пролетарське походження... Ви чомусь весь час бачите в мені аристократа, тоді як... слово чести нікого так за життя не ненавидів я, як аристократів... Зрозумійте моє життя, увійдіть в нього безпристрастно: хто я? Дівицький син скривдженої паном кріпачки... Як тільки почав розуміти мову, вже почув „байстрюк"... Ще перед самою революцією в губерніяльному земстві один пан забракував мою кандидатуру в члени Управи одним тільки цим словом: „байстрюк"... А ви мене аристократом?!? От хто дійсно петлюровець і хто організував тут петлюрівський губерніяльний штаб, так це кооператор Богоявленський та правник Кунтуш, особливо Кунтуш... А я що, я тільки сем'янин і хазяїн, слова немає, не раз я на радянську владу нарікав... за безхазяйність. За економичну політику. От Житняки... сад на 7 десятин, що давав би в хазяйських руках чистого золота на 15.000, — зараз

вирубують... на дрова!!! Економію Верезубських... спалили, зруйнували... таж там одного інвентаря... на... на... все знищили... А машини з Америки були, дорогі...

З сумежної кімнати голос сердитий знайомими словами:

— Брешеш, інвентар дорогий вірними руками сховано...

Слідчий поморщивсь на одчинені двері:

— Товаришу Кислице, коли виспався — вилазь сюди, нічого невидимі гласи ізпущать!

— Не хочу брехливого собаку бачити!

— Громадянине Білозубе, ви почали розповідати про Кунтуша і Богоявленського, як вони виряжали лікаря Горулька в Париж з інформаціями про події на Україні...

— Так це було пізніше... власне перше засідання губерніяльного штабу одбувалося на початку лютого... Організацію штабу вів головним чином Кунтуш... Мене цікавило хліборобство, власне кажучи, сучасні ситуації, в яких опинилося хліборобство на Україні... Я на засіданні оце в листопаді... кілька тижнів тому усього...

Рука слідчого швидко бігала по папері, а очі пильно вглядалися в сиву голову... Червоноармієць вніс на таці дві шклянки міцного чаю. Шкляр поставив перед старим, усміхаючись лагідно...

Збоку глянути: приятельська розмова за шклянкою канцелярського чаю.

*

Поки йшов допит Віктора Федоровича, перед кабінетом слідчого в кімнаті з вікном, за дрібним залізним решту ванням чекала допиту черга. Високий довговусий правник Кунтуш заспокоював усіх. Ульяна Гордієвна в старій селянській одежі по-старечому трусила головою й незвично шамкала губами під довгим набряклим од сліз носом [вставні челюсті зіпсувалися].

Ерос обіймав Ніну... вони про щось шепотіли в кутку.

Міра гнівно казала несміливому Богоявленському:

— Ізверги! Вночі викликають і держать годинами. Ніяких нервів не вистачить... Спадково — хворі вони тут всі на садизм!

Ульяна Гордієвна беззубо:

— Стільки одного Віктора мучать...

XXVII

Горпина Ґудзикова з головою пірнула в партійну роботу. Дівчаток своїх у кращій дитбудинок віддала, а сама об'їздила мало не половину України.

— Тов. Ґудзикова діловий, серйозний організатор, яка про рекламу не дбає — казали про неї в губкомі й доручали відповідальні справи.

Що-дня читала Горпина, обмізковуючи, кожну статтю московської, „Правди", пересилюючи незнання мови й важкі теми впертістю та товариською допомогою... З своєї губернії нарочито виїхала і тільки двічі мала вістку од Семена.

Партійки, товаришки по праці,—здебільшого юні дівчатка та й ті переважно з міста... Товаришує Горпина з чоловіками. Її обличчя

під різцем нового життя загубило безтямно-жіночі риси й набралося мужности й суворого виразу. Голову в шапці не можна було й признати за жіночу та ще й селянську — це було голене обличчя мислящого інтелігента-чоловіка. Обличчя, на котрому можна було прочитати силу волі й упевненість в кожному своєму крокові, і ні в якім разі особисті внутрішні переживання, або жіночі турботи...

Горпина з товстим портфелем під пахвою їхала в Харків на V Всеукраїнський з'їзд Рад. Сім вагонів делегатів тягло два потяги... Їхали з швидкістю сорока верст на добу.

Сніг доходив до шибок вікон, і часто комендант потягу командував:

— Товариші, гей! Треба сніг розчистити... Ось беріть лопати...

І кожухи і свитки делегатів провалювались по пояс в снігу з веселими вигуками:

— Хай живе диктатура пролетаріяту!

— Гей, ухнем!!!

Горпина сердилась, кричала, одіймала лопати у хворих:

— Ну, куди поліз, т. Непитущий... У нього з чобіт пальці світять... Проженіть т. Івгу, в неї температура підвищена... На якого біса ми хворих на з'їзд прителющимо?! Тов. коменданте, не давайте лопат без розбору...

В снігах чорнів потяг ящіркою в сметані. Предвиконкоми з секретарями губкомів навперегонки орудували лопатами:

— А ну, губернаторе, ось тут напри!

— Гей, маршалку червоної шляхти, чого бісова невіро одстаєш?

І маршалки з синіми носами й губернатори, витираючи піт рукавами кожухів, напирали й ослобоняли сковзькі рейки залізничної колії... У тифусі лежав транспорт України. Банди чатували вздовж залізниці. Ніхто не був певний, що попаде на з'їзд.

Зате в Харкові коло театру ім. Тараса Шевченка (бувшому цирку) тріумфальні арки з червонами написами: „Привіт господареві української землі — V Всеукраїнському З'їздові Рад!"

І шпетно вбрані юнаки школи червоних старшин тримали почесну варту, чемно пропускали делегатів од настирливої юрби:

— Громадяни, розійдіться... Прошу, шановний товаришу делегате!..

Горпина, випотрошивши свого портфеля по ріжних комісаріятах і накричавшися на зборах комфракції до того, що охрипла, увійшла в партер... Вечірнє засідання починалося рівно о 5 годині. Було за 10 хвилин 5. Витягла фунт житнього хліба — (пайок) та й почала заправлятися: з учорашнього обіду не було коли поїсти. Жує, а думками пече й колеться: туго розуміють робітники-партійці селянство українське, туго... Національне питання... Не знають. Всіх в бандити не рука...

— Гов, Горпино! Чом до земляків не признаєшся?

— Мо закомісарилась?

— Де ж! Рукою до неї не дістати!

Максим Птиця, Федот Скибка, Степан Шарий і Параска Швидунка — очима тепло всі блищать, обступили.

Горпина хліб в портфель, губи обтирає... Перецілувалися по-селянському навхрест, по тричі... Що? що? Як? У нас...

Дзвоник розсипав слова. Посідали на свої місця.

На кону т. Раковський червоноармійським рукавом розмахує про міжнароднє становище від одної стінки до другої.— Горпина придивляється до його чобіт з засніженими закаблуками... І кожне трохи картаве слово дощовою краплиною змиває буденний туман в думках, розхурделених зустріччю.

Максим не витерпів,— перегнувся через спинку крісла:

— Ми в економії комуну „Шомпол" засновуємо!.. Усіх шомполованих збираємо туди...

Кілька губів навколо:

— Шш-ш! Шш-ш!

Повела очима Горпина: величезний театр заповнено кожухами, свитками, шинелями, де-не-де пальто зачорніє, чи заблищить шкіряна тужурка,— вирішується тут план державного життя України... Про її самостійність слова... Про бандитизм... Про Винниченка.

В перерві забули земляки про Житняки... про Винниченка й фронти, про бандитизм, загомоніли — сперечалися та розводили про новий земельний закон... Не жарт: на 9 років закріплюється земля за хліборобами.

Мало не до світанку січневого прогомоніли житняківці: ділилися з Горпиною своїм життям — будівництвом новим. Мова кожного була одмітною, і коли Скибка:

— Упросився старий Білозуб, хай він сказиться, за спеца в комуну... Хоче повчити нас хазяїнувати на всю руку, присягається, ніби про Верезубівську економію все життя марив...

Птиця скаржився:

— Ех, не випускає Чека Кислицю, це ми б удвох знову на панських машинах політали б... І не зіпсувалися і не поржавіли... А в Чека він сидить за столом, в папери носа закопав, кажуть знаменито контрреволюцію нищить... Хто там знає, а на машинах тільки я розумію з усього села... Я тобі скажу... Та й дива було, коли машини повитягали з потайного винного льоху...

— А моя Кулина у жінвідділі днює й ночує... страху на парубків та чоловіків наганяє... Оце б зраділа, коли б побачила...— це Шарий.

— Сестричко, як же ти дихаєш? Петро не знайшовся? Оттоді, як повтікали вони хто куди з переляку, так він на залізницю подався... Зря тоді баби й бучу здійняли... Війна — таке діло... Микиту розірвано правда, а других тільки поранило, а більш налякало... Декотрі й по тижню додому не з'являлися!

— Та мені Семен розповідав ще в лікарні... Знаю.

— Максимова Ольга з дітьми на літо до нас збирається у твою хату. А батько — свекор твій — біля Максима підсилюється, старий-старий, а помирати й гадки немає...

— Ну а ти ж? Невже хліборобство навіки? Комуна ж, сама розумієш, багато мозків требує, а в нас голів чимало, а мозків... Кидай город, тут і без селян справляться, й гайда до нас... По щирості тобі кажу: уся морока в бабах, як почнуть сваритися... розженуть комуну, зроблять з „Шомпола" саму швайку! Переїзди, про тебе ми вже не раз згадували. Парасці та Кулині не витягти бабів удвох, а

Устя померла... Правда, є дівчата беручкі до громадської справи, та ще... Переїзди, Горпино... У нас і Тарас Шевченко в спідниці свій є!

— Еге, еге, Домаха Максимова в нас за Шевченка...

І так що-дня в одно били всі п'ятеро: „Переїзди, Горпино...“ Аж поки не взялася Горпина бігати скрізь ще й у справах житняківської комуни „Шомпол“; видирати гроші, інвентар, ордера, книжки... Поки не добилася для Житняків усього — більш не всилила. Вирвали житняківці з Горпини обіцянку по весні приїхати...

Після з'їзду поїхала Горпина до себе на завод. Закрутилася з головою в роботі. А тут ще проголосили партчистку. Засіла за політосвіту. Студіює „Азбуку комунізму“, „Політграмоту“. Ще ретельніше читає газети.

Тільки почала листи одержувати з Житняків. Иноді якого дописа про рідне село прочитає в газеті... озивається в грудях серце.

Турбувала й освіта дітей. У дитбудинкові обидві дівчинки все хорували. Про Житняки кожну зустріч з матір'ю тільки й розмовляють.

Горпина вагалася ще. Товариші сперечалися: що може село дати для освіти комуністичної? Знов затуманять її голову власницькі інстинкти... Власне хазяйство... Город... Птиця...

Розбивали нудьгу машини заводу... Піде у літейний цех... Погляне навкруги: вогонь, рух могутніх машин, ритмична праця людей...

А вночі снилися гробини, обвішані червоними кетягами ягід... Весняний запах степу... І чарівно вабила вивіска на економії:

„Комуна Шомпол“

XXVIII

Одчинилися в Горпиненій хаті всі віконниці. Привіз Максим жінку з дітьми. Тітку Химку договорив господарювати й поїхав. Ольга на восьмому місяці ходила. Завели курей, порося купили, ну, а город бур'янами вже заріс... Червень же.

Ольга читає. Що-тижня книжки одержує, а газети тричі на тиждень. Сидить у садку коло хати, або лежить, як не з книжкою то з шитвом. З дітьми гомонить.

Дивуються баби — судять...

— Чи ти ба? Хіба я не казала, що в комуністки записуються, щоб панувати? Подивись, Максим до нас свою бариню привіз.

— А дітей водить? Срамота. Чи то матерії на путні штанці не хватило? Тільки-тільки... грішне тіло прикрите.

Ольга чула тії осуди... Та вона вже за своє партійне життя звикла до того. Жінки мало поважають людей: те, що вони в инших побачать для себе незвичного чи незрозумілого, починають мерщій обсуджувати. А на селі тим більше.

— Доброго здоров'ячка, Ольго Тарасовно! Що, одпочиваєте?

Жінка крізь вуха тонке глузування і одповідає:

— Будьте здорові. Та вже... У нас на фабриці дух такий од махорки та тютюну, що очі їсть, дихати не дає, а у вас — розкіш!

— Та ніколи розкошувати: позавчора прала, вчора з тістом прогаялась, а полоти картоплю криком кричить. Треба бігти...— каже

тітка й сідає на перелазі. Цікавими очима розглядає чистий рожевий капот Ольжин, її дітей голих, в самих „трусиках", і газети на рядні під яблунею...

— Авжеж, город така справа... відказує Ольга вижидаюче.

— Оце дивлюсь на вас, Ольго Тарасівно, та все дивуюся. Звиняйте, пожалуста, ніяк не приберу: чи то у вас матерії на дітей не хватило, чи викройки не маєте з штанів та сорочок, що так своїх дітей водите? Аж дивитись прикро...

Засміялася Ольга. Це мало не двадцята баба розпитує про це:

— Лікарі велять дітей влітку так водити. Для здоров'я це. Сонце повинне все тіло добре засмажити, щоб м'язи та кістки дитячі кріпшали. Вони ж у мене голод пережили та мандрівки з військом, відтоді ще малоздоровні якісь...

— Оттаке скажіть! І вигідно: штани-сорочки на холода цілі і не недосужно, праці небагато... — єхидно сміється тітка; Ольга все привітно підсміхається їй:

— Та вже... Наука на кожному кроці вчить, як вигідніше жити та поменше робити. Людська наука машини всякі повигадувала і за людей всяку роботу справляє. Ось у вас, наприклад, скільки сили йде на носіння води, а в місті в нас у кухні кран одкрутиш і бери води, скільки хочеш...

Тітка Лозовичка вже закипає... Кінцями хустки витирає рота. Хилитає головою й сахаринить, як тільки вміє тоненько:

— Наука звісно... Через те мабуть всякі вчені газети та книжки читають, коли ми робимо, аж нам очі на лоба вилазять... Он мені через місяць родити... Тринадцяте вже, а як у жнива розсиплюся, то й серце холоне...— Уся червоніє. Підбирає губи. І враз злазить у бур'ян і кидає каменем одно слово: — Прощавайте! —

Видно, здержала себе Лозовичка, щоб не вилаятись. Подивилася її вслід Ольга та тільки подумала: „Чи добре то я зробила, що на село поправлятися з дітьми приїхала?" Тиждень жила у Житняках, а кожній жінці голкою вже в очах. Мала Ольга два ситцевих просторих капоти: рожевий та синій. Скільки за них вислухала їдких натяків. А за дітей! Тітка Химка ще жару піддавала, розповідаючи по селу, що Ольга кожного дня яєшню їсть, а Максим що-неділі гов'ядини привозить і панських наїдків.

— Кулино, га? Кулино, чого ти дурна й досі у комуністки не записалася?

— Ось, бабуню, у неділю запишуся. Одягну рожевого капота, носа вткну в газету і скомандую своєму Юхиму: „Смаж мені яєшню"! Хрест мене вбий, правду кажу!

Це біля колодязя так, сміються. А під церквою плачуть:

— Була оце в Олени, бодай не знати й не бачити й не чути, що в мене й дочка є. Як записався у комуністи Степан — перво ікони попалив, друге — посадив Олену за букваря і оце вже друга дитина росте нехрещена... Поплакала я там, аж у серце шпигає...

— І як не плакати? Своя ж кров... І в мене, свашечко, не краще. Онук Петро, комсомолець, злигався з Свиридовою дівкою, пішов десь, записався і приводить у хату: „Оце, батьку й мамо, моя жінка Пріся"! А батько йому: — „А шлюб мабуть у кропиві брав"? А дівка смілива,

живе за невістку, стоїть поруч, тільки зчервоніла на виду... І що б думали? — живіт там ледве носить, а йому ж з осени на призов. Живий гріх, прогнівали милосердного...

Довго думала Ольга і надумала одразу вузол розрубати. З Максимом порадилась. У сільревком ходила. Скликала жіноче зібрання. У шкільному подвір'ї зібралися. Ольга доповідь мала зробити про материнські права по радянських законах.

Як побачили за столом Ольгу в червоній хустці та рожевому капоті — замовкли всі. Ольга очима провела: всі стоять розпарені од задухи:

— Товаришки, посідаймо на траві!

Шкільний двір великий, шпоришем густо заріс. Посідали на зеленому килимові велетенськими біло-сіро-рудими квітами... Матерій ще немає: більш в полотняному та в чуваляному всі — де-не-де виміняне чи старе на кому фарбою живою майорить.

— Де це ви, Ольго Тарасівно, на капота такого ловкого добули?

— У Москві на з'їзді делегаткам роздавали. Товаришко Параско, починайте!

Параска Швидунка одкриває зібрання. Обирають президіум. Дають слово для доповіди Ользі,— Ольга почала з життя мійських робітниць на фабриках, заводах та підприємствах. Розповідала про їхню працю та життя. Малюнки в жіночих журналах показала, як працюють... Те, про що розповідала Ольга, було її власним життям змалку, а тому все й виходило у неї ладно та складно. Про чотирьохмісячний при вагітності одпуск сказала. Про родильні притулки, ясла, консультації... дитячі садки: — про все — з малюнками в руках.

Роззявили рота жінки. Перебили Ольгу:

— Так скільки ти одержуєш жалування?

— 32 карб. 85 коп. що-місяця.— Одповіла охоче.

Серед жінок пошепт... Ойкання. Зідхання.

Як не схопиться тітка Лозовичка. У чуваляній спідниці і вишиваній сорочці. Лице в остуді. Живіт вперед. Руками розмахує. З рота слиною:

— Ну, не падлюки ви всі, коли так?! Єй-богу, падлюки! Власть селян і робітників... Чули? Чули? Та селянки тягнуть, аж жили в неї тріщать до тої минути, поки й дитина кавкне, а на третій день вже в печі горшки двигає! А через тиждень на ставок прати. Обдурили нас, обманули, прокляті. Робітникам в городі до власти близько, і всі права собі повибирали. Я, баби, так скажу, хай мене хоч розстріляють: власть у нас... падлюки, одне слово! Де це видно? Вона чотирі місяці може готові гроші получати, а я роби без передишки. Вона людина, вона жінка, а що-ж... що-ж я?!?

Розідрала на собі Лозовичка сорочку й била кулаками в груди, сльози на очах блищать, а рот щербатий, великий слину котить... За нею попідводилися всі вагітні. Виставили свої величезні животи і кожна пальцем на свій. Коричали:

— У тебе є, а в мене хіба немає?!

— Ось мій!

— Мій ось!

— Хай тобі повилазить, коли мого не бачиш!

Параска застукала що-сили ковінькою по ґанкові. Ольга встала й витягла зелену книжку, а за зеленою рожеву. Бліда сама і голос твердий та дзвінкий, наче й не її:

— Ось, гляньте на ці книжки. Їх у вас немає. Ця книжка, в якій одмічається, скільки я що-дня Радянській Республіці зробила за свої робочі 8 годин, а в цій записується, скільки я з свого місячного жалування що-получки податків, жертв та внесків роблю. Ось погляньте! Заробляю я сорок чотирі товарних карбованці, а на руки одержую 32 карб. 85 коп., а бувають місяці, що й менше. Ось в професійну спілку, ось квітанції робочого кооперативу, ось золотий зайом, ось на користь голодуючих дітей, ось на школи, ось три карбованці на газети, ось, ось, ось — це все зароблені гроші, що-місяця так беруть з нас!

А ви ж ще й те: квартиря — тільки стіни. За кожну картоплинку дай гроші, кожне яйце — купи! А сім'я! А діти! А з ранку до полудня на фабриці коло машини. Додому прийду,— чи дітей годувати, чи прибирати, чи латати, а я ж ще й в комітеті не одному — на засідання бігти треба та й не голіруч, а з доповіддю. Вам добре лаяти всіх, хто книжки читає, а спробуйте самі їх почитати — побачите, що це куди тяжче, ніж людей судити. Дурний, безглуздий розум в тої, хто владу лаяв! Я запитаю товаришку Лозовичку, що вона корисного для влади за рік цілий зробить? На чиїй фабриці, чи заводі, або підприємстві працює? На своєму на власному господарстві! Ну, так хай же вона сама вигадує собі відпуска, а не владу лає! Заведіть у себе хліборобський завод та поставте його так, щоб земля у вас родила хоч стільки, як пан Верезубський збирав, та налагодьте пташине, молочне, конопляно-лянне хазяйство, щоб ваші вироби усякі, борошняні, яєшні, молочні, продавалися у великих містах кооперативами, тоді будете ви не власницями-хазяйками, а робітницями! Чуєте? робітницями! Житимете у гарних кам'яних будинках, робитимете що-дня до півдня, а після одпочиватимете. Тоді й нам житиметься легше, а то ви не вмієте хліборобство як слід налагодити, за вами й робітники в місті голодують і ви самі не знать як живете...

Невже ви й досі не бачите, що самотужки тяжче хліборобити? От у вас по всіх Житняках кури бродять та все такий-сякий прибуток, а більше зїдять, ніж користи від них. Та кожна з вас десяток яєць збере, та грудочку масла і тьопає з тим на базар у Кропив'янку за десять верст, поки дійде та продасть — день переведе, а купить усього пляшку олії та фунт соли... Хазяйки!.. У кожній сусідці злодійку бачите. Гуртом робити не вмієте. Зібралися б десять бабів, вибрали б грамотну, книжок про усе виписали б і розвели б у себе кури гуртом. Яєць заводських дістали б. З мійським кооперативом зв'язались і сотнями в ящиках яйця доставляли б. Яєшний кооператив вам тяжко, не під силу. Чого ж ви хочете? Радянська влада оддала вам землю, а ви їй ради дати не зможете ніяк, а від того шкоду всій республіці робите.

Бачите які? Доповіди не дали мені доказати... Сухоти в мене... слаба я... Більш промовляти сили немає...

Ольга похитнулася й сіла на східцях ґанку. Була як не в собі. Очі глибоко горіли. Закрила їх рукою. Вертілися, стрибали, як в

тумані, баби. Жінки дивилися на червону хустку співчуваюче: „Що не кажіть, розсердилася!..

— Тарасівно, може води принести?

Килина і Параска до неї. Баби сопуть в коліна. На обличчях тупе замішання...

Молодичка смішлива Килинка в голос:

— Оце... Черевата орателька й розкапустилася...

Одна сутула тітка:

— Горе нам, жінкам: за нашими животами й мозки не роблять.

Перегодом почувся голос тітки Лозовички:

— Тарасівно, ти на мене не серчай... жисть так мене заїла. А тільки... коб ти не їхала на свою фабрику, а в нас тут позаводила копротиви... Може легче було б нам...

— А й справді, Тарасівно, поправляйся в нас та й зоставайся жити... чого тобі махоркою дихати?

Мовчанка розірвалась. Загули, заскрипіли, загомоніли голоси.

Коли розходилися, цокотали між собою:

— Камуниська ж з квитками, книжечками, а Лозовичка камуністів усіх??

— Та й Оляна свого живота виставляє й кричить, як недорізана курка...

— Я бачу тее... Та вже задобрюю... Та задобрюю...

— Заздрісно їй на наші кури!

XXIX

Житняки багато старого позбулись. По-перше, розкуркулилися... Голота малоземельна та безземельна, одержавши землю, почала над нею думками розкидати і так і сяк. Комітет незаможників заклали. Багато крику було і по хатах і на сході... Вилаялися в усі печінки, висварилися з ким тільки хотіли, а сільосередок компартії — одинадцять шомполованих — штука.

— На якого чорта кожен хату свою закладатиме та останнє спродуватиме, аби чорт-зна яким знаряддям розжитися? Дайош артіль хліборобську! У борг гуртом випишемо машини, конячі й волячі хвости в купу, а обробка землі підряд...

— Га, так це землеустрій попереду треба підігнать!

— На чорта? Земля панська в нас: підряд у всіх...

— Дайош артіль...

— Гуртове — чортове: не їстиму — не спатиму, голий ходитиму та буду знати, що моє, скільки зроблю!

А таки в артіль сорок хат записалося. Коли привезли на провесні саківський плуг, борони та сіялку на комнезамовський двір (бувший Коцюри), сунуло все село подивитися.

— Що, до наших машин прикластися прийшли? Ми не попи — грошей за це з вас не візьмемо.

— Чудак-чоловік! І де ти, Степане, розуму набрався?

— Машини до мощей святих прирівняв? Чи чули таке?

— Та я за одного плуга десятка святих мощей не схочу. Великеє диво: собачі та конячі кістки ватою обкладені та тирсою напхані...

Плуг — машина достойна по всіх статтях: і землю спахає, і ваші мозки од бур'янів прооре...

— Свят, свят, свят... Плуга по людським головам пустити хоче! Людоньки, чи чули всі? Забільшовичився.

— Не хрестися й не плюйся, бабко, а підійди до нашого артільного плугу та приложися до нього, як до ікони Єгорія-побідоносця.

— Диви, диви — сміху! Кляне всіх і плюється, плюється...

Степан Шарий — голова комнезаму, Федот Скибка — голова сільради, Максим Птиця — секретар комосередку — все фронтовики — вчуники Семена Вовкогона, коло машини пораються, а самі веселі, аж сяють.

Голота, машини побачивши, до комнезаму сунула записуватися,— вигоду почули. Степан Шарий без комнезамських зборів записувати не схотів: на таке діло не уповноважений.

Голота потилиці чуха, махоркою до туману в очах з ротів кадить, про добірне зерно виписане (комнезамське) балака і похваляється машини потрощити, коли її до гурту не приймуть.

— Так про що ж ви раніше думали? Ми й розрахунки зробили тільки на свої двори. Завтра орати їхати, а ви колотитеся. Оборемо своїм, а тоді побачимо: може встигнемо кому ще...

— Та що ви, дурні вродилися чи що? Насіння виписали ще перед різдвом на свої двори, а де ми теперечки для вас насіння візьмемо...

— Розтуди! Перетуди! Панами захотіли стати. І машини собі загарбали і насіння собі? Знаємо вас: на все село прислано, а ви собі загарбали. Розтуди!!!

— Як не нам, то й не їм! Гайда машини ламати!!! Спалити насіння — хай радіють. Як ми сами жінки, так нас і не беруть?

Знову жіноцтво, наче тая череда під кулеметами, бігає, реве безпорадно. Лідери попереду своєю охотою:

— Де це видано, щоб нас, злиднів, в артіль свою хліборобську не приймати? Наші чоловіки кров за совецькую власть на хронтах проливали.

Баба Вівдя: — По якому закону? По яким таким правам?

А тут ще ночі темні. Добрі дубові клуні та сараї коцюринські, а все ж артільщики не спокійні — з рушницями артільне добро що-ночи по четверо стережуть... Що робити? Комосередок до півночи засідає...

У неділю сход скликали. Комнезам усе листування своє, усі доповіді перед усім сходом виклав. Делегати-незаможники, котрі за машинами та зерном їздили, про всі свої митарства розповіли. Декрет про артілі хліборобські зачитали і про сільсько-господарську кооперацію— правила... Розвиднилося трохи в головах, як мало не до вечера на сході простояли... Комнезам запис став робити вже для жнив та озимини. Жатки вирішили виписати. Угамувалися трохи.

Хазяї крізь зуби вбік:

— Голодранці пішли в танці! Голобоки пішли в скоки!

— Ех, пропав наш замір, куме! Та ми б у трьох якби взяли економію ув оренду... або тільки б сад один, то було б і дітям і внукам. Совхозяють... Совхоз.

— Та піт... Ко-о-му-у-уну затівають!

До кузні пливуть співи місячної серпневої ночи. Дівчачі. Парубочі.

У кузні сидить на пеньку і пише на ослоні помічник Максима Птиці... Блимавка мигає. Папір — клапті на звороті якогось плакату. Оливець-обгризок ледве в пальцях стримить. Вогник освітлює чорну попечену руку і молоде, ще й безвусе з гарячими очима лице... Високе чоло і тонкі скривлені губи. Біля ніг мотляє хвостом по чорній долівці пес.

Переспівали дівчата. Затихли й парубки. Блимавка от-от погасне... Кілька разів клав на коліна хазяїна свої лохмату голову пес і нагадував про себе приязним гарчанням. Писав... Одклав далі папери і надписавши на зім'ятому конверті адресу: Харків. Вулиця Карла Лібкнехта, № 11. Газета „Селянська Правда", посміхнувся й почав перечитувати написане, підправляючи декотрі літери.

„Товаришу редакторе! У мене до вас прозьба: пропечатайте про наші Житняки. Село наше велике, а радянська культура у ньому ще й не вродилася. Молодь ніякого уніманія не бере, наче й не вона зміна революції. По других селах почитаєш, є хати-читальні, а у нас, закинутих в глуху глушину, вона править за хату-свистальню. Призначають лекцію. Зберуться. Дівчата на підлозі ноги попростягають, а між коліньми держать хлоп'ячі голови. Хлопці повитягуються мов коти на лежанці. Під час лекції дівчата дригаються, а хлопці регочуть. Скінчилось. Гармошка. Бубон. Танці. Досвітки.

Небо без зорь — темна безодня, досвітки в клубі — лихо народнє. А в клубі не краще. Так само й туди молодь ходить аби попхатися, а бідне піаніно вже й голосу не одтягне. Хлопцям робота і вночі знайдеться. Каміння, що валяється біля ставка, треба позносити на вулицю, дістати верб та обкласти камінням. Хто їде вночі додому — мусить повертатися назад, бо очі ж бачать — заблудив, не на ту вулицю попав.

Та й пісень співають — краще б похрипли: „Ой, яблучко, куди котишся" — це військова. „Вона красна ще й красива" — це дівчача. „Рєвєла буря й дощ шумєл" — це комсомольська. Так у нашому клубі всі наші планові секції в махорчаному диму ревуть що-ночи.

Ще приїздив до нас інспектор політосвіти, тільки видать у нього неправильний мандат, бо виявив себе у Житняках за інспектора політтемряви. Пив і танцював з дівками, поки й штани йому в танцях не зп'яли.

Домагалися ми послати хоч одного в радянську науку. Вибрали парубка з бідняцької сім'ї і сам кругом цвях ще й з мідною головкою, як кажуть. Хай би хоч один придбав кращі знання та червоне мислення. Ну що ж. Зібрали зібрання, вибрали призидію. Вибрали, постановили, а як готівкою грошей нічого, то й вийшов з усього того пшик.

Так що дуже в нас тоскно жити, бо нікоторого радянського воспитання наша молодь не нюхає.

Іще прошу вас, редакторе-товаришу, — не проставляйте мою хвамилію у газету, а поставте Житняківський прометей.

З червоним комсомольським привітанням комсомолець Юхим Жебрак".

Заліпив конверта. Подивився на нього... І заткнув за сволока. Блимавку (шипіла вже) переніс до горна. Ліг на ослона. Вогник блимнув і згас. Не спав.

XXX

П'ять кімнат...

І фотографії скрізь, і виплетені скатерті на столах та комодах, і вишивані килимки на стінах та скринях, і квіти на вікнах, і чисті білі стежечки з одної кімнати до другої, кожен цвяшок, кожна цяточка про щасливе минуле нагадують. Пройде пан-отець по кімнатах свого будинка:

— А щось матушчина герань суха... забула ти, Мокрино, її полити.

Сумно-докірливо скаже до старої задеревеніло-струнκої Мокрини, що порається біля плити. Та білу хустку з очей зсуне та лагідно-повчаюче:

— А ви, пан-отче, візьміть он кухоль та й полийте... сили моєї не вистачає за всім та й самій...

— Так що ж? Чому ж мені не скажеш...

І пан-отець Сава бере покірно кухля з водою й несе обережно його в кімнати, човгаючи стоптаними капцями. Дивиться йому вслід вірна робітниця й тоскно головою хитає, а сама тільки й гадки має, щоб услужити, щоб догодити старому, — піклується про нього, як про хвору дитину. Та не легко й потрапити старому.

Спекла одного разу Мокрина пиріжків з пряженою капустою і з рижом. Побалувати старого надумала, а він одкусив, пиріжок на стіл, а худі в капшучистій шкірі руки до очей... здавив виски, та зчервонілими повіками кліп-кліп. Підвівся з-за столу і впав навколішки перед іконою Христа в червоній багряниці й терновому вінку:

— Живий в помощі вишняго... Камо піду... Аще взиду во ад... Тамо єсі!

Брязчав золотий хрест об половиці, а слова псалма змивали старечі безсилі сльози. „О убієннім рабі божому Василії та упокоєнії його їдєже праведнії упокояються“ — молився, а по кривому горбу кінець золотого ланцюга на байковому підрясникові бордовому хитавсь і жовто-біле волосся навколо лисини мочалилось. Так і не обідав та вже весь день не їв нічого пан-отець. Запізно пригадала Мотря, що ці пиріжки попович Василь полюбляв, якого в 20 році розстріляно в Київі з постанови Чека.

Другий син за кордоном десь: ніякої чутки немає... А весела, жвава Ніна одружилася з Єросом Білозубенком, втекла з-за кордону, посиділа в Чека, а це записалася в К.П.(б)У. — за три роки прислала одного листа батькові. Сповіщає, що має сина на ймення Яр. Плакав старий над тим листом:

— Мокриночко, де ж тая правда? Брата рідного комуністи розстріляли, а сестра, єдина, улюблена сестра, в комуністки записалася?..

— І-і-і, пан-отче... тепер хіба що зрозумієш? Он Міра Білозубівна німкеню мамою називає та ще й рідною матір'ю її величає!

І правив старий що-неділі молебні: „о наставленії на путь істини і стезю добродетелі раби божої Ніни, о здравії й благоуспєянії єя“; „о путешествующем і плавающем рабе божіем Юрії“...

Тихо, як одна вівця за другою по хисткому містку, переходила руда отара, — минали дні в попівському будинкові. Ходив пан-отець служити в церкву так, як і все своє життя: час — в час, сам чистий

й у вичищеній рясі старенькій... Чи є хто в церкві, чи й нікого... пан-отець правив свою службу.

Нарікала дияконіха:

— Йому, старому пеньку — вже не треба нічого, а нам з дітьми хоч під вікна йди! Про дохід і гадки немає, — щоб поклопотатися.

Титар Ситник, з колишніх багачів, до пан-отця кинувся:

— Пан-отче, що робити з оскудєнієм віри?.. Церква божа й по великих святах порожня...

Пан-отець подивився на нього поверх окулярів і тільки:

— А що ти з своїми дітьми та онуками робиш? Я вже забув, які вони й є... нікого в церкві не бачу.

— Пан-отче... я... так вони... не слухають...

Ситник шапку в руках крутить-мне, очей підвести не сміє. Зідхнув пан-отець:

— Довлеє бо дневі злоба його... Нічого ми не вдіємо і не треба змагатись задарма. А коли діякону з сім'єю жити ні з чого, справа ця— вірних православних і самого діякона... Церква повинна молитися.

— А не боротися, пан-отче?

Ситник шапку крутить і недовірливими очима в золоті окуляри. Пан-отець взяв до рук книгу велику в темних палітурках:

— Ось тут вся парафія... Я виписав тих, що говіли оце перед великоднем: бабів 40%, чоловіків тільки 12,4%, дітей, старших від 12 років 27%... Влада проти нас, школа — проти... На який бій підемо ми старі та немошні? Невже, думаєш, все це, що твориться, робиться без волі вседержителя світу? Сказано ж: „Ні один волос не впаде з голови вашої"! Не нам іти проти божої волі! Молитися—обов'язок всіх вірних, молитися о вразумленії заблудших, о наверненні їх на стезю істини...

Поцілував руку пана-отця дід Ситник і пішов зі зморшками на обличчі, замкненими великим вислим замком наче — сивуватою бородою.

Жалілася Мокрина перед бабами, що скоро й варити ні з чого буде, жалілася, що сутужно жити стає і показувала таємничо чоботи пана-отця без підошов... та витерту стару рясу в латках.

Жив пан-отець в своєму будинкові серед дорогих пам'яті спогадів. Довго молився ночами старечо безсонними, читав біблію, шукаючи в ній пояснень причин Жовтневої Революції та иноді сварячись з Мокриною. І дні проходили однакові, як вівці по хисткому містку невідомого числа рудої отари.

Якось по весні зранку поливав пан-отець у садку невеличку грядочку редиски, Мокрина перелякано вискочила на ганок:

— Там шомполісти... кімнати виміряють... вас кличуть!

Витер пан-отець руки об поли байкового бордового підрясника і пішов до кімнат... У залі стояло троє... Без окулярів був і не розпізнав гостей непроханих:

— Ми без вас тут зайшли. Будинок цей належить громаді, хочемо у ньому сільбудинок приспособити...

Пан-отець зовнішнє спокійно:

— Та комісії його оглядали вже не раз... Старий він... не видержить. Ось половиці потрухлявіли й стеля тече... А ось стіна розходиться... Ремонт більше забере грошей, ніж того варта вся будівля...

— Ми ось оглянемо та кошториса складемо, а там вже воля громади буде!

У шапках, шкіряних тужурках і чоботях високих. Мокрина жалібними очима на білі половики засліжені поглядала з третіх дверей. Другий став проти пан-отця:

— Вам, громадянине Всепітий, слід заздалегідь подбати про квартирю для себе!

— Цей будинок тільки значиться за громадою, а в ньому ще й дід мій жив... Тут я все сам будував... Та як же ж так?

У пан-отця засіпалися жовті брижі щоки, й повіки зчервоніли. Мокрина (її постать в третіх дверях) витирала вже кінцем фартуха ніс та очі.

— Попереджаємо вас, громадянине, по-хорошому! Будинок громадський, а громада тепер немає де культурно-освітню роботу серед населення провадити!

— Так ця ж будівля негодяща, трухла...

— Нічого! Підправимо! А вам останнє слово: шукайте кватирю й ослобоняйте будинок од свого барахла!

Схлипувала Мокрина у фартуха. Пан-отець руки свої потирав. Гуркнули двоє дверей за шкіряними тужурками:

Старий та немощний пан-отець Сава, а за своє право вирішив постояти. Як почав він по богомольних бабах ходити обідраним та нещасним. Як почав скаржитися та спідтишка пеклом загрожувати на тому світі, а на цьому — голодом, хворобами, війною... Як почав, почав, а баби й вуха розвісили. Вуха ще б нічого: слухайте, що хочете, та баби й язики повитягали... Язиками зацокотали на всі заставки: і біля колодязя, і коло церкви, і на базарі, і з хати в хату. Баби — народ м'якосердний, жаліти, натщесерце не вміють: одна паляницю гарячу, друга яєць, та курку, инша півника... Протоптали добру стежечку.

Постановив комосередок у себе питання про церкву, попа та сільбудинок. Максим Вовкогон оберемок книжок-журналів по антирелігійній пропаганді прислав з міста та ще й чотири плакати. Засіли комуністи за книжки-журнали... читають та сім'ї свої навчають, а на громаду не виносять — язики не вигострили як слід. Федот Скибка командує.

Комсомольський осередок виписав собі з повіткома лектора-антирелігійника. На лекції молодь трохи побрикалася, а нічого. Повторили лекцію для старших. Тут, коли б не партійці, що вже дещо підчитали й обміркували, побили б лектора-юнака старики уривками з святого письма. А так старики пішли переможеними на радість шомполістів.

Вчителі в школі упоряджували читання про землю, рослини, тварини і стародавнє людське життя... Про ріжні релігії та ріжних богів.

Позділяли по своїх хатах ікони всі комуністи та комсомольці. У вчителів їх давно не було. Дві-три баби-делегатки також зняли. Инші не осуджували, а тільки:

— А нам ще не заважають... Хай покіль повисять...

Зробив житняківський сход постанову: „Попівський будинок забрати під сільбудинок, а на ремонт триста карбованців зібрати з дворів".

Захворів пан-отець... Лежить хворий і тільки приказує:

— Тільки мертвого мене винесуть з мого дому. Мертвого мене...

Баб'ячі лідери на варту стали. Плаче-голосить вірна попова робітниця, стара Мокрина. Баби по хатах горшки в печах совають, а очима на вулиці, кожен момент готові бігти „за віру страждати"... Знаку ждуть.

Ходили з сільради. Ходили з комосередка. Ходили й вчителі з школи. Їм найгірше дошкуляло: одкрили семилітку в Білозубівському подвір'ї — тіснота ж із трьома сотнями школярів, а тут ще дорослі вечорами...

Плакав пан-отець, свої нещастя розповідав... Заслонювався дочкою комуністкою. І зідхав, наче перед своєю смертю. „Хай буде, як сход постановив"... А сільрада, спостерігаючи настрій жіночий, вирішила: не чіпати. Клопоту й без попа немало.

Так і літо минуло... Ледве погодилися з старим на те, щоб вселити до нього трьох учителів... Довгу низку всяких переселень довелося проробити, аби ослобонити Коцюрин будинок під сільбуд.

XXXI

В селянську свідомість кріпко-на-кріпко вросли поняття про „вічність власности". По всіх селах луна одбиває: „В своїй хаті своя правда, і сила, і воля", — каторжно-кріпацьке гасло. Баби — за свої кізякові халупи руками й ногами держаться... не хтять в комуну переселятись:

— Робити-робитимемо по совісті, а тільки: як його з казана борщ сьорбати? Хай вже я собі в горщечку...

Чоловіки-шомполісти:

— Та чи ж не осточортіло вам коло припічків? Та ж краще вчитиметеся читати книжки, писати...

— І де вже нам, підлатаним? У своїй хаті й кутки — допомога...

П'ятнадцятеро родин виселилося спочатку в економію. Комунари й не наполягали: селитися однаково ніде. Переселилися такі, котрим покидати не було чого, отже злидні серед них і в комуні мало були зліквідовані, а все-ж кімнати панського палацу, де жили родичі, були чисті й селянськими окрасами рябіли, а спальні окремі для парубків нежонатих та дівчат пишалися окремими чистими ліжками:

— Хоч їмо — п'ємо по-мужицькому, зате робимо по-заводському, а спимо по-панському! — сміялися, показуючи своє помешкання.

Об'єднали хліборобські надії на врожай в одно могутнє прагнення культурного добробуту для свого існування.

Два роки як не бачила Горпина з дітьми Житняків, а як під'їхала до села, наче тільки вчора з його.

Автомобіль промчав сільською вулицею в економію:

— Якась в червоній хустці з двома дівчатками!

Забігали живі телеграфи по хатах. Перегукалися через тини й дивилися зацікавлено вбік комуни: „Хто б це"?

Другого дня Горпина працювала вже... Праці була сила незліченна: і наперед все передбачати, і з поточною роботою вправлятися

треба та ще й без реманенту й з хліборобами, незвичними до комунарської дисципліни: одні роблять — тягнуть як худоба, а другі норовлять лодарювати...

Тов. Птиця з коліс не злазив: у місто, у ближчі колгоспи, в комуни, двічі в губернії був, довелося ще й у Харків змахати...

Позика грошима.

Хліборобські машини в кредит.

Забезпечення комуни техничними робітниками для догляду за машинами.

Хіба мало всього потрібно для комунального хазяйства?

Село підозріло приглядалося, кожний огріх примічаючи в комуні.

Сторіччя тягла економія село на буксирі за собою... сторіччя... Два роки важка берлина — село крутилося в хвилях саме, — і ось, коли вже звикло — приловчилося до плавби... чує наближення невідомого пароплаву, що неодмінно візьме її на буксира... а візьме... Ось у комуну почав їздити агроном, а він і до пана Верезубського частенько навідувався... Цей самий... Та й Білозуб у комуні...

А в комуні... Агронома з міста на три дні виписали. Агроном садок обдивився з садовою комісією, кожну породу дерева показав, як доглядати, щоб добре родило...

Агроном показує... Комісія у зшитки записує. Планують садок. Програм садових праць розробляють.

Комісія сперечається ще між собою, а агроном вже на городі, — знову з другою комісією — городяною.

Дивуються шомполісти:

— Одно діло свою грядку лопатою, а друге — комунальний город!

А вже агроном на полі з третьою комісією. Увечері об'єднане засідання всіх комісій під головуванням агронома. Голови — розповідають виробничий програм. Гуртом погоджують ці програми доцільніше.

Обмірковують комісії, коли це й діти своє:

— Ми також, товаришу агрономе, комісію заснували — квіткову!

І дванадцятилітній хлопець Мишко Швидун під сміх дорослих, просить агронома допомогти їхній комісії вправитися зі здичавілими кущами троянд, бузку, ясмину, айстр... Одмолодів старий садівник Тарасович, такий став жартівливий та балакучий.

Мусів агроном ще на день залишитися в комуні: як же одмовити. Без квіток комуні не личить бути.

У вільні вечори збиралися комунари в їдальні: і дома і в гостях... Багато людей. Жінки окремішно держаться: шиють... латають... дітей тішать... Чоловіки з газетами, шашками. Одна велика лямпа з стелі всім світить. Часто починають співати і тоді завжди кричать:

— Домахо, а що, — в тебе нової пісні ще немає?

— А ну, Домахо, — про „селянство"!

— Гей, наш Шевченко, майни спідницею перед усіма!

Тоді випихають з якогось закутка юну молодичку з сумними очима, ставлять її наперед... Домаха несміло перебирає пальцями кінець темної коси й обводить очима навколо... Білки очей і зуби біліють на темному личкові — в очах рябіє. В неї брові густі чорні на переніссі зрослися, а голос низький, соковитий, більше до чоловічого схожий, співає про „Селянство":

„Ой болить моя голівонька:
де піду, — все б'ють та й б'ють!
Не дівиця я, ні вдівонька,
мені й замужжю не буть!

Голос у Домахи низький, соковитий і співає вона так, як кобзарі історичних пісень співають... заплющивши очі — здається, що співає чоловік... Комуна слуха уважно свою поетесу-співачку:

Птиця пояснював Горпині, пишаючись своєю жінкою:

— Ми в комосередку розбирали цю пісню, багатьом вона здалася контр-революційною, та співати дозволили... Підучиться більше,— краще складатиме... Це вона про сільську долю... Тоже революцію і відношення партії до села по-своєму розуміє.

Молодь загадала танці. Старші, стомлені за день, розійшлися відпочивать. Горпина гуркотіла машиною: шила нові рожеві наволоки для комуни.

За два тижні придивилася Горпина: багато ще бракувало і з хазяйства і в розпорядку. Комунари, а головне жіноцтво, не розуміли основи комунального життя.

Недорід минулого року лякав... Комунарки, що звикли працювати все життя „для себе", ніяк не піддавалися дисципліні комуни: „на всіх" робили неуважно, наче у наймах.

Пригадалося гасло комуни: „Тут гартуються шомполи в спину германському капіталізму".

Танцює молодь під гармонію Івана Верболоза... Побиті картки панського паркету глухо тріщать під металевими підківками закаблуків... Великий буфет червоного дерева з мосянжовими окрасами займав цілу стіну... Вмуроване в будову товсте дерево пережило революцію. Два поверхи стрільчастих вікон ще густо рудіють замість шибок дошками дікту... Соснові (теслярської грубої праці) столи й ослони вносять грубий дисонанс в аристократичний ампір... Немає на стінах столітніх гобеленів, з них один вкриває на печі малих сиріт Прохора Верболоза.

Гуркотить машина біля Горпини... Вона вся в хмарах рожевого ситцю. На тлі почорнілого в тріщинах буфету її голова вирізьблюється чудовою камеєю. Поглядає на пари... й смутна гордість малює рожево мужні риси її прекрасного обличчя.

У лямпі догорає гас (постановлено зборами на вечір 1 хунт)... Затихає гармонія під командою „чергових"... Розходяться. Горпина за допомогою жінок складає шитво під примерклим світлом. По кутках збираються тіні чорні...

В Горпининій чистій кімнатці рівно дихають дівчатка... Мати схилилася над ними.

І так... Як і не було десятка пережитих літ... В гарячому клопоті Горпинина голова про хазяйство, про майбутнє... І страх перед неробою — п'яним Кузьмою гонить лякливі думки...

І так і не так... Раніш про мітки пряжі, а зараз про ткацьку майстерню... Колись про півмішка насіння, а це ж треба 3 пуди олії збити... І про недбале господарювання Берти Карловни... І про заходи Тарасовича... Плани господарчі Віктора Федоровича. Інформації

Федота Кислиці... Жіночі сварки, піяцтво комунарів і недбале відношення до обов'язків...

Поглянула, наблизившись, до дітей своїх і засмутилася! „Це ж багнюка розпочнеться, а в чому школяри ходитимуть вчитися? Двадцять одну пару чобіт полатати треба..."

Десять літ назад не спала Горпина від пекучих турбот про хазяйство... Не спиться їй і тепер. Та в цю ніч нерозумною дитячою іграшкою згадуються жінці колишні наміри, клопіт і страхи... Чує в собі Горпина нову силу. Переживає юну міць свого духу.

На провесні сидять дядьки прадідівським звичаєм на дубках. Палять цигарки, ціпками по землі вохкій длубають, декотрі насіння лузають...

— Мій червоноармієць пише: кругом будьто замиреніє... а в газетах про небезпеку війни... І сам не знаю: чи ставити нову хату чи зачекати... Мо доведеться цю підперти, хай ясніше розвиднюється на міжнародньому фронті.

— Ні, скажіть, до чого школа та доводить! Мій Хвешка оце взяв мене на кзамен за прошлі года... Писав — писав, зморщив-зморщив лоба, а тоді бах: вам, тату, десятина приносила доходу 55 карбованців круглих... А можна зібрати з десятини — 165 карбованців. Я йому: — Ну та й до чого така рихметика здалася? — а він мені: — А до того, що не вигодно так хліборобити: дід-сторож он 15 карбованців на місяць одержує,— а це на рік робити цією сім'єю 180 виходить, а він же немощний... Я йому:—втри соплі!

— Еге, бачили на виставці в школі наші Житняки? Ху-ти... Паровий млин! Ковбасна хвабрика! Цегельний завод! Броварня! Сироварня-хвабрика! Театр! Бібліотека! Парк! Та ще й вокзал-станція... із вивіскою „Житняки". Я їм: це ви сопливі думаєте ось так рідне село зруйнувати? А вчитель сміється: „Це, Саливоне Петровичу, зветься не руйнувати, а будувати! А я йому: — Добре не руйнувати, коли саме на мойому плану у вас у два поверхи мурований будинок з вивіскою: „Кравецька майстерня"??! Мовчить...

— Е-ге-ж... Ото ж і в мене... у мене Пріся, тільки другий рік у школу, а про трахтеля базіка капосне, я оце з оранки, а воно: наморилися й ще їхати, а трахтелем вже й забули б... взяло мене за серце, здійняв пояса та повчив трохи... не трахкай!

— Плохе діло... Плохе діло... про трахтеля базікають, а й то ж треба у розсудок узяти: як машини за нас робитимуть, а що ж ми тоді? Куди ми способні? У сторожі всі? Навряд щоб стільки сторожів стребувалося... Плохе діло...

— Я йому й кажу: покинь, Хвешко, дурниці тії... не померли з голоду й не померзли, хвалити бога... а він: зате ж і жили худобою. Чуєте? Чуєте?.. Худобою?! І взяв я голову між ноги, та віжками, віжками... б'ю, а сам думки розкидаю: а хіба воно винне, що його такого вчать?!

— Ті вчителі, я вам скажу... хоч би й наш Іван Степанович... Давно поденно в мене молотив? Давно своїми підштанниками залізну покрівлю на школі латав? Пам'ятаєте ж торік... Як лазив з ганчірками, кістками своїми торохтів по залізу? А тепер з Вовкогонами злигався —

водою не розмити й комуничить хазяйських дітей як хоче... І забрав би до дому їх, так боюся: що їх одриватиму од науки, коли таке буде їхнє життя?..

— Плохе діло... Плохе діло... І позиватися нікуди!

— Дивись, як було тепло, покіль сонце світило... Треба додому на піч... Бувайте здоровенькі!

— Ідіть здорові!

— Ходім, Саливоне, до пан-отця... Провідаємо старого, вже йому не вставати з постелі...

— Та де... Діякон вже в автокефалії й постриг узяв... Оце у суботу й правитиме...

— А який вже пишний був наш пан-отець! Фаетоном було як їде з своєю попадею... Лиловою рясою блищить, золотим хрестом сяє... ставний, білотілий... І попадя поруч, як цариця...

— Д-да... Пропало все як бульба на воді!

XXXII

1923 рік докотився до липня.

Горпина була в полі. В'язала пшеницю за жаткою. Докійка й Маринка до неї як вихор: захекані, червоні, піт очі залива. Газету „Юний Спартак" дають, а самі й слова вимовити не в силі. То ж гнали кілька верст.

Горпина незадоволено: „Ці дурні дівчатка. З кожної дрібниці— подію роблять. Певне їхнього дописа уміщено".

— Читай! Читай!

— Ось! ось! Мамо!

— Та чого я про Київ читатиму? Де „Шомпол"? Немає?

— Мамо, читай про Київ! Про Київ!

— Читай, наш Петро пише!—

Пробігла очима. В очах потемніло. Газета з рук. Сіла на снопа. Хустку скинула та в хустку на все поле розридалась.

Грає вітер сріблясто-чорними кучерями. Гуде жатка оддалік. Пшеничне зерно сонцем просякнуте пахтить. Жінки де-не-де білими спинами серед золотого збіжжя блищать. Жайворонки вгорі... Вітрець шелестить щось жваво-тихе... Озирається Горпина так, наче вперше побачила збіжжя, жайворонків і ніжний шелест вітра.

Дивуються дівчатка. Гадали обрадувати...

На снопа кинувшись грудьми,— ридає тяжко мати. Вперше ридає за сином за всі роки, як його загубила.

В комуні дзвін саме скликав на обід, коли Горпина виїздила на станцію. Тільки голову чистою хусткою запнула та вмилася.

Докійка сама вже її святкову одежу в корзинку поклала та трохи харчів... Поспішала на станцію диліжаном. Потяг на Київ о 10 вечора.

Сльози з очей тихо-тихо одна за одною. Не втирала їх. Чи й чула.

В руках „Юний Спартак". Допис там з Київа, з дитячого містечка видрукувано, а підпис:

— Пікор Петро Гудзик.

Цілувала газету. Цілувала підпис. І щасливими тремтячими губами повторювала: „Пікор Петро Гудзик"... „Пікор Петро Гуздик"...

XXXIII

По всій Україні, в усьому Радянському союзі, в цілому світі 10 Серпня є буденний день, а в Житняках на це число у 1923 році великдень припав.

Та ще й великдень, якого ніколи Житняки так урочисто не празникували. Я вам тільки перечислю, що було:

Два оркестри військової музики.

П'ять возів крикливих юних піонерів у червоних краватках. Три вози делегаток з повіту в червоних хустках. Два вози делегатів од повітових профспілок: робітників, робітниць, вчителів, лікарів, службовців.

Один автомобіль з членами повітвиконкому.

Два автомобілі з губерського міста.

І ще... І ще один трактор з колгоспу за 30 верст...

Цього вже одного досить, щоб уявити, що робилося з житняківцями. Всі од малого до великого повиряжалися хто й знає як, та такий бульвар до „Шомпола", зробили — кращого не треба: взад-вперед тільки. Одні в комуну, другі на село.

А „Шомпол" поверх саду свого червоними прапорами в повітрі має-має... Червоними прапорами. Музика грає бучно та весело на всі Житняки.

Не то люди, а й худоба житняківська відчула урочистість дня: з кожного хліва чути було голодний рев. Півні порозгублювали курок... Коти позабивалися хто й знає куди, щоб і запаху їхнього не було чути. А вже собаки геть з ніг збилися й голоси погубили. Ну де ж таки? В один бік щось велике, чорне: врррр-гггг-у-у! і вже немає. І в другий бік — дззз-врррррв! і нема. А штанів, а спідниць, а вбутих ніг — хватай, рви, не хочеться. А тут ще музика серце вимає — печінки перевертає. І гавкали, і гарчали, і вили собаки, покіль зовсім з сили не вибилися...

І що воно за прокляття? Як тільки для людей свято велике, бучне та радісне — худобі немає тяжчого дня?

А шомполісти гостей приймають. У саду, на галявинах, столи довгі поставлені з лавками навколо. Їжте, пийте, гості дорогі, все що ми для вас придбали!

Куди не можна ходити, — сад же на 7 десятин розкинувся, — колючим дротом утричі обведено. Вгинаються гілки під овочами ріжними. Собаки вимуштрувані овочі сторожать — десять їх поблизу, як левів страшних — все вихованці Віктора Федоровича Білозуба.

Ходять гості міські скрізь, тільки ахають; порядку хазяйському в усьому дивуються. В контору прийшли — величезні книги й ріжні книжки числами списані, — передивилися, руками потирають...

По обіді урочисте засідання. На кону всі одповідальні комунари — шомполісти. Горпина Павловна (в білому вбранні) робить справоздання за двохрічну працю „Шомпола". Читає числа, а вже кожне число твердо-строго розподілено.

Врожай в комуні більший, ніж у житняківців, зате ж і видатків не прирівняти більше. Комунари — не робоча худоба, працюють тільки вісім годин на добу. Книжки-газети грошей коштують, а без них не обійдешся. Господарства не було ніякого, а загальними зусиллями за

2 роки обросли потрібним для життя та праці. Неписьменність у себе ліквідували кріпко. Шестеро весіллів справили: комуна росте, а комунарам жити ніде. Сто пудів повидла зварили, двадцять пудів варення, мармеладу — пудів десять з половиною, з продажу — чистий прибуток на ткацьку майстерню піде; кілька досвідчених земських ткаль є в комуні — мають повести килимкарство художнє, скатертини, рушники... Шевська майстерня устаткована так, що од житняківців одбою немає з замовленнями. Столярна ще не налагоджена, як слід — майстра підшукують. Корів мало — вісім усього. Худоби обмаль. Зате ветеринарна комісія є: вивчає ріжні породи худоби та як її доглядати, свинарством цікавиться. Довга була доповідь, а всім вона здалася коротенькою. Закінчилася так:

— Наша комуна „Шомпол“ заснувалася в економії панів Верезубських, котрі висікли німецькими шомполами сто вісімдесять чотирі житняківські спини. Ми, шомполовані, заснували свою комуну з твердим переконанням, що наш „Шомпол“ в свій час допоможе приколоти німецьких панів та буржуїв.

— Слава! Слава! Ура! Слава!

Оркестри грають Інтернаціонал. Максим Птиця рукою до всіх:

— Вічна пам'ять батькові й синові Квачам, що не знесли панського-катування, і всім, що за революцію голову поклали!

Оркестри грають жалібний марш. Багато плачуть: мало не в кожного є хтось... Жаль за помершими об'єднує живих. Почалось обговорення доповіди. Міські гості у книжечках своїх багато позаписували листків. Чимало запитаннів дали. Коли на всі запитання комунари одповіді дали, почалося обговорення. Тут вискочив молодий Ситник, чисто Пилип з конопель.

— Що „Шомпол“ росте, нам не повилазило — бачимо! А тільки для чого та неправда, для чого вона? Кажете вісім годин працюєте? Хіба нам повилазило, чи що? Що по гудку, так по гудку — в поле і з поля по гудку... Тільки пополуднувавши, як не комісії, так ще якась нагальна праця... Та в комуні діти, а й ті, маленькі зовсім, а щось там плетуть, малюють, вчать... Стидно тобі, Горпино, і вам всім ось таку брехню нести!

— Ха-ха-ха! Тюю! Пхе... Ой-ой, не можу більше! Заткнись, пранцюватого батька сину!

— Ловкий, думав, що ми в комуну пішли для того, щоб, одбувши вісім годин, догори черевами лежати. За худобу нас має: корова цілий день тільки ремига. Ху-ху-ху...

Ситниченко дав здачі:

— А троє парубків комуну покинуло?! А п'ятеро жінок покинуло? І ще покинуть!

— Дурню! У нас п'ятдесят заяв про прийом лежить, а лодирів ми самі виженемо.

Почали гості промовляти. Попереду знавці колективних господарств, кожний представник.

Вітали, поздоровляли, хвалили усе та і не з порожніми руками. Кожна організація свого подарунка прислала.

Сепаратор, дюжина лопат, півгроса ножів та виделок, десятеро цинкових відер і п'ятеро ночов; повітосвіта — рояль, підручники та

зшитки; медична профспілка — аптечну шафку з ліками, освітня спілка— бібліотеку сільсько-господарську; деревообробники — сорокавідерну діжку... Та всіх подарунків і не записати на одному аркушеві, бо дрібних було найбільше — житняківці також подарунки поприносили. наприклад, одна дівчинка (Орися Скибківна) — кошеня... Були курчата й одно теля. А книжок вже найбільше...

Комунари всім дякували за честь та за пам'ять. Ловко вечір біг,— не одні очі слізьми од зворушення блищали. Всім в краще вірилось.

Після урочистого засідання піонерська вистава. Петро Гудзик з Домахою Повною п'єсу написали. Вистава усім подобалася і юних артистів довго викликали.

Килина з Ольгою Тарасівною про своїх найменших розмовляли:

— Радвладом сина, а коли буде дочка — Радвладою назву.

— Моя Яриночка,— їй же тільки два годочки...

А тим часом молодь гімнастичні вправи на кону пророблювала.

Місячна ніч лунко розносила веселий гамір, пісні та музику... Далеко навкруги чути.

Під місяцем виблискують житняківські хати полотняними латками та латочками. У кооперативі мова про цегельню здіймалася вже не раз — два-три врожая добрих би...

Висока церква у новий великдень мовчить, на свято ніким не запрохана. У сільраді вже й план лежить, як цю старосвітську будівлю перебудувати в двохповерховий сільбуд-театр з баштами метеорологичними. Хай лише доживуть свого віку старі вкупі з пан-отцем своїм Савою... Хай доживають! Високо рветься молодь...

Споживче Товариство, хліборобська артіль, комуна „Шомпол", сільбуд, семилітка-школа, чотирьохрічка — школа, кредитове товариство, партосередок, клуб молоди... Як там не є, а обрадянюють Житняки. Хай і самотужки, по-кустарницькому свою роботу провадять,— орють дику цілину сільської культури на вбогих шкапах прадідівським плугом. Хай...

XXXIV

— Мужік... хам... Сам з глузду зійшов! Ось виженуть тебе звідси, виженуть... Ай, моє серце... Моє бідное серце, о-о-о...

У невеличкій кімнаті застояле зіпсоване повітря. Неприбрані ліжка. Розкидані речі... Впоперек на ліжкові б'ється в істериці Берта Карловна. Напівгола. Голова в ганчіркових папільйотках.

Віктор Федорович сидить у кутку і густо кадить махоркою. У шкапових чоботях... в однаковій для всіх комунарів одежі. Віктор Федорович мовчить муром.

— Безуміє... Безуміє... Віддати останнє... Забути сім'ю... О-о... Коли ти зробиш, я,— я — утоплюсь, заріжусь, отруюсь, повішусь... Убій-йця-я!!!

Така сцена що-ночи. Бувають невеличкі варіяції. Берті Карловні урвався останній терпець... Чи ж їй завідувати комунальними коровами? Чи ж їй доїти корів? Цідити молоко? Що-дня працювати на рівну ногу з мужичками? Берта Карловна постановила перебратися в місто: прихованого золота вистарчить років на 7 — 10. Та хіба ж до того часу не впораються з більшовиками?

— Я вірила... Житимемо в економії, а коли влада зміниться — маєток і віддадуть нам! Вірила в твій державний розум... Не можу більше... Не можу з мужичками... Тиран! Ізверг! Божевільний!.. Поглянь на мозолі в мене на руках... Поглянь на руб'я... Остання жебрачка у нашому Ревелю не одягне того, що я носю тут. А-а-а...

За стінкою ремигали корови в-ві сні. Кожна річ в кімнаті оддавала молочним. За вікном кокетувала сніговим вбранням струнка ялина. Ще молоде дерево стояло посеред галявини, і місяць вчив ялину скромности, одбиваючи ясно-молоду красу в темній сутіні снігового люстра. Оддалік висока стіна дерев парку.

— Ізверг... Загубив моє життя... Молодість мою знівечив... А-а-а... В повії піду... Піду-у в повії... А-а-а...

Віктор Федорович підвівсь. Простяг руку в куток за рушницею і спльовуючи резонно одповів:

— Дуурна... І дурно ніхто не злакомиться на таку видру стару, а не то за гроші!

Вийшов. Чутно, кріпко причиняв двері. Берта Карловна забилася в новому припадкові гістерики. Регіт з плачем диким кошмаром полохав безтурботний сон корів.

— Цинік... О, боже... Який цинік! Нічого святого...

За стінкою корови. За вікном у снігу ялина. У кімнаті важкий прокисло-молочний запах, непрана білизна, немите давно тіло,—зловонний туман некультурного людського житла. Заспокоївшися, Берта Карловна поклала на своє обличчя компрес з сметани (не мудра косметика сільських дівчат) і, поклавши долоню під щоку, заснула, схлипуючи. Незабаром компрес сметановий прикривав щасливу усмішку. Берті Карловні снився аристократичний салон, музика, в паризьких туалетах панство і сама вона визнана цариця цього чарівного салону...

Яка піддержка сон! Знайдіть більш об'єктивну тарифну комісію людського життя... Сон регулює щасливі переживання з тим же нелицеприяттям, що й нещастя. Об'єктивно, строго. Індивідуально.

До Горпини повернувсь Карло.

Сталося це ввечері близько різдвяних свят. У їдальні мало не вся комуна була в зборі. Молодь готувалася до антирелігійної пропаганди. В комуні мала одбутися виставка малюнків, плакатів і книжок; коротка вистава ляльковго театру і концерт. Горпина була за старшого за столом, де вправляли книжки в палітурки. Діло таке: одержали нові, погано зброшуровані й зовсім не зшиті книжки, котрі дати на руки все одно, що одразу ж зіпсувать. Палітурня була своя: поспа, ніж, ножиці, голки — увесь струмент і матеріял. Проте книжки виходили зшитими, з шкарубкою (з бібули) обгорткою й свіжо-посклеюваними.

Ніхто не озирнувсь, коли гуркнули двері. Ніхто не запитав запорошеного снігом чоловіка, котрий тримав за руку восьми-дев'ятилітнього хлопця... Назвав себе сам гість:

— Добрі вечір, лібе людя! Фрау Горпінь! Фрау Горпінь, їхь старб... їхь гінг... їхь коме! Фрау Горпінь...

(Любі, люде! Пані Горпино, я помирав, я йшов, прихожу...).

Петрик, Докійка й Маринка в один голос:

— Наш дядько Карло!

Обіймають, цілують, роздягають:

— А це хто? Невже Вільгельм? Вілічка... Нічого, не плач, Вільгельмчик! Ось тобі синій папірчик!

Комуна завмерла, коли Горпина кріпко обійнялася з Карлом й кілька разів поцілувалась.

Карло просяяв і тільки одно:

— Ендліх! Ендліх! (Нарешті!)

Параска Швидунка принесла миску з борщем гарячим, паляницю... Гостям дали місце за столом і почали частувати. Сумне було розповідання німця:

„Коли повернув додому, застав зруйноване хазяйство, слабими дружину й меншу дитину, а старші вже померли Голод на селі. Їли хліб: третина картоплі, третина кінських каштанів і тільки третина непросіяного борошна. Померла дружина по весні. Карло з мислі не спускав Горпину з дітьми... На батьківщині в нього не зосталось родичів. Продав майно, взяв сина за руку й пішов. З травня місяця ішов. Сидів при кордонах по в'язницях зі злодіями. Його били. Волосся виривали. А він пройшов кордони, тільки всі гроші оддав... На Україні заробляв і на ті гроші їхав далі, заробляв і їхав. З дитиною тяжко було. Хай Горпина не журиться, він приніс гроші з собою, ось... Дістав білу хустинку з 30 папірцями по міліярду й урочисто передав їх Горпині.

Житняківці знали Карла молодим, рожевим, з солом'яно-золотими кучерями, в чепурному германсько-військовім одягу... Сидів перед ними кремезний чоловік із худим змученим обличчям й поріділим, сивуватим чупером волосся... В плохенькому сільському одягу. А хлопець кругловидий, червонощокий з прямим поглядом блакитних очей під золотавими кучерями, що спадали йому до брів. Карло більш розповідав... Хлопець чепурно й спритно з великим апетитом їв, а коли наївся, тут же й почав засипати. Параска, переглянувшися з Горпиною однесла його до окремого ліжка, не зважаючи на безліч дитячих проханнів поділити постіль з маленьким чужоземцем. Тітка Параска була непохитна:

— Вільгельм спатиме зі своїм батьком цю ніч. Завтра скупається, переодягнеться... тоді вирішимо...

*

Повертаються що-року з Червоної армії... І з кожним новим поворотом синів набираються Житняки більшої свідомости і в громадських справах і в політичному рухові Радянського Союзу та всесвіту. Не диво. Не було ще в Житняках випадку, щоб з Червоної армії повернув хто неписьменним, в ході революції не тямущим, або законів нових про сільське життя не привіз... Червоноармійці привозили з собою й нові культурні звички, що на військовій службі засвоїли... Деякі повернули й з новими знаннями з хліборобства. Заштурхані голодом, залякані революцією батьки свою силу в громаді почули. Ожили в хазяйських намірах... Ще рік-два тому боялися заводити худобу, купувати хліборобське знаряддя, здіймати свого голоса на

перевиборах сільрад,— тепер за міцним муром синів-червоноармійців почали виявляти громадсько-хліборобську активність.

Голота гостро відчуває зріст середняцьких господарств. Віковічні наймити економій і хазяїнів-куркулів,— що звикли працювати за прикажчицьким чи хазяйським загадом,— вони не були в своїй роботі самодисципліновані... Зненависть до праці, як каторжного ярма змалечку на чужу користь, міцно засіла в бідняцьку кров.

Одержали землю, одержували й насіння, та коли немає ні худоби, ні знаряддя, ні вміння колективно або й самостійно працювати, дисципліни потрібної бракує, не дивно, що й з землею занепадали бідняцькі хазяйства. Звично покладали надію на середняків.

В глибині сільського життя кипіла зненависть голоти, вогнем било глибоке презирство „скривджених революцією" хазяїв, без допомоги яких „Радянська влада обійтися не в силі". Серед цих ворожих сил, наче молода посадка то під пекучим сонцем, то під суховійним вітром,— зростала в Житняках комуна „Шомпол", хліборобська артіль і кооперативи.

Скликали мітинга за мітингом... На фактах життя намагались одмінити думки в головах, що не звикли думати. Одмінився за ці роки завзятий фронтовик — більшовик Федот Скибка, третій рік вже голова сільради, казав сьогодні про міжнародню політику:

— Перво ми пролетаріят і владу все ще держимо... А держимо! В громадянській війні тисячі голів гидр роздавили... Роздавили й самі ще при силі. Сила наша каже нам: хай уважимо в хазяйстві, потому зря зариватися вперед у комунізм — правов не маємо. Не маємо правов, бо інші нації од нас далеко позад і допомогти нам пролетаріят усіх країн покіль ще не в силі, а самим нам що ж зря голови об капіталістичні стіни розбивати! Голови ще нам придадуться, я кажу,— голови ще нам придадуться! На те й боротьба, щоб хитрощі вживати... А хитрощі наші в тому, щоб посадовити комуну. Посадовити й працювати біля неї... А поки комунальні сади, овочі вродять, поки вродять, ми будемо їсти хазяйські... власницькі їсти. А їсти треба, щоб сили для боротьби мати! Сили для роботи треба...

Голову сільради замінив молодий коваль Юхим Жебрак:

— Товариство, я хочу не про високу політику... Товариш Федот Панасович — член ВУЦВику, куди мені з ним тягатися... Я про наше життя... Я про нашу молодь... Чим вона живе? Якою культурою? Ось порівняйте фабричну молодь із нашою... Там біля машин вісім годин що-дня як покрутиться... А потому ще й вчиться... І самі одягнуті, і книжки в них, і газети, і музика, і дома... А в нас на селі... Самі лодирі... Ну, яка робота? Та з хліборобством біля землі й старики ще самі вправляться... А в нас ні шевця настоящого, ні кравця, хату почнуть будувати — хто зна по-якому... Дівчата ходять не в платтях, а... (Регіт... Вигуки...).

Промовець червоніє, ковтає слова і безпорадно розмахуючи руками кричить:

— Я тільки... Треба нам ремісництва вчитись... Ремісництво дасть заробіток, бо в нас уже є культурні потреби... У нас хору немає... Оркестру немає... А наші парубки тільки про самогон та як би з дівчатами... (Оплески. Регіт. Вигуки: Геть! Доволі! Заткнись!).

Мехтод Ситник, спершися на костура й хитро посміхаючись у бороду, сказав сусіді Івану Дудникові:

— Скликають і за ділом, а зря гають час. Юхим прямо золоті вам руки в кузні. А вилізе орательствувати, покаже всім свого язика з г...

Іван Дудник у добрячій свитці з відлогою підтакував куркуликові, бо вже сам завів три корови й двохлемішного плуга у новій повітці.

*

— Я не політик... Я — хлібороб... Моя батьківщина, і моя партія, і мій клас — тільки одно на світі — житняківська земля. Зза-молоду переказився: був і сином, і батьком, і за молодицями бігав... Тепер осталося мені тільки одно — житняківська земля... Зза-молоду я собі постановив: усю землю в своїх руках зберу... По своєму розуму утворю єдиний хліборобський завод... Такий завод, щоб житняківське зерно побило всіх на світовому ринкові... Щоб слава про нього розійшлася по світах. Байдуже мені: економія, завод, комуна... Однаково як називатиметься... Дайте мені можливість тільки працювати! І я покажу всім, що зможе вродити наша земля! Заради землі я буду чим-ви захочете... Комунаром? Добре, хай буду й комунаром... Скажете, будь Леніним — стану Леніним!

— Не дивіться так на мене, Юрію Андрієвичу, здається, знаєте мене не перший десяток... Кидало мною життя, наче тріскою. На останку свого віку хочу віддати себе усього прекрасній богині мого життя — землі. Заради її порятунку — я Геркулес... Всіх потвор викличу на бій! Всі стайні власноручно вичищу.!. Для її порятунку хай гине Троя мого життя. Земля — єдина, прекрасна Єлена для цілої моєї істоти.

Ось чуєте дим трактору? Погляньте на ці рівні скиби чорної ріллі... Отруїлася Міра... Забили бандити Марію Віссаріоновну... Померла мати... І ось, нарешті, мене покинула Берта Осиповна... А я чую себе Геркулесом. Чи повірите? Все особисте дрібніє перед щастям моїм цих днів... бачити ось ці довгі й рівні скиби після трактора!

Віктор Федорович здійняв шапку... Волосся біле прилипло до чола:

— Ось посивів... Посивів, бо невимовне страждання трясло мене при одній згадці про мою Землю... Земля, прекрасна, родюча Земля довгими роками лежала в бур'янах, вкрита кістяками худоби й людей... Цілі отари огидних гризунів впивалися в її шляхетні груди зубами... Вовки розмножились... Стервозні жуки, сарана... Що може дорівнятися до пекельних мук землі? Що перед цим усім наші дрібні, нікчемно-маленькі людські поодинокі переживання?.. Прекрасна моя богине... Ось я перед тобою стою на руїнах своєї Трої і чую в своїх грудях силу й міць велетня-бога, аби визволити й захистити свою Єлену від грізної навали потвор підземного, темного царства хамівдикунів!

Вогкий вітер гув у полах кожушанок Білозуба й районного агронома Юрія Андрієвича Кудовойта, що поруч із високою, кремезною постаттю Віктора Федоровича сопів артільним самоваром.

Оддалік зупинив трактора Максим Птиця... І скочивши на ріллю, запитав, підходячи:

— А що, Федоровичу, не втерпіли у своєму садку? Видно, не терпиться... Ну й очі у вас!

— Чую в себе, Максиме, сили Геркулесові!

Юрій Андрієвич витяг з-під рудуватих вусів люльку й пропищав своїм дискантом:

— Сантиметрів на п'ять глибше орати вам треба, я-ж казав... Ось погляньте...

І всі троє схилили голови біля трактору... Над свіжо-блискучою ріллею злітаючи стрибали граки... Чорний дим куделився на сірому селянському небі. Юхим на машині насвистував комсомольського марша... Раптом він замовк, приглядаючись в бік Житняків:

— Ага, наче-б то Павловна вже й пошабашили... їдуть на одпочинок...

Юрій Андрієвич витяг золотого годинника:

— Та час снідати... Горпина Павловна своє знає. Максим витер рукавом своє мокре чоло:

— Готово... Сідайте, підвезу... Не хочете? Ну, то і я з вами... (І сам наче байдуже до Юхима): швидче ворушись та піджени там Домаху з кулішем!

Ішли втрьох широкими, рівними кроками. Вохкий вітер гудів у полах розстібнутих кожушанок... і куделив, куделив чорний дим.

У балці червоніло полум'я,— то Максимова жінка Домаха (ледве в поле упрохалася) поралася над кулішем. До балки поспішав ще один трактор... Шомполісти володіли двома.

За тракторовим дуетом ледве чутно людський гомін і Юхимів свист... Віктор Федорович підійняв руку:

— Чуєте? Чуєте? Горпина співає на тракторі... якої-ж це вона?

Юрій Андрієвич витяг годинника:

— Та й загаявсь оце я тут... Ще-ж треба верст двадцять та на чотирі пункти заїхати...

— Без гарячого снідання не випустимо... Там і не думайте!

У балці затишно біля багаття... На рядні біліли шматки паляниці, темна пляшка, покраяне сало, і казанок лоскотав ніздрі парою запашного кулішу. Горпина зливала Карлові на руки, тримаючи напоготові рушника...

Застиг на варті осінній день сіро-суконним салдатом імперіялістичної армії.

ВЛАДИСЛАВ БРОНЄВСКІ*)

ОСТАННЯ ВІЙНА

I

Годі!
Час вже скінчити.
Годі кричати „Слава!“...
Гляньте:
армія йде недобита
та, що за вас воювала.
Дивуєтесь?
Загубилисьте голови?
І всім таємно не вперве:
чи буде війна в нас на ново,
чи тільки зроблять маневри?

— Ми страшно любим жовнірів,
ми їм кидаєм квіти,
а врешті... уряд їм платить.
Та тут — хто-ж би повірив,
що ці, в смердючім ганчір'ї,
це наші батьки і діти?

Їх закопано
сотнями
у спільних могилах,
оплакано
і все вже по праву...
Чого-ж прийшли?
Хто їх покликав?
І хто їм похорон справить? —

Йшли
вулицями,

*) Владислав Бронєвські — молодий сучасний польський поет. Поезії його вийшли окремою книжкою: Вітряк (Wiatraki) — 1924. Разом зі Ст. Р. Станеде та Віт. Вандурським видав він поетичний бюлетень „Три постріли“ (Trzy salwy) — Варшава, 1925. В передмові до цієї збірки автори пишуть:

„Не про себе пишемо. Ми робітники слова. Мусимо висказати те, чого инші люди варстату висказати не можуть. В безпощадній боротьбі пролетаріяту з буржуазією стоїмо рішуче на лівім боці барикад. Гнів, віра в перемогу й радість — радість боротьби — велить нам писати. Хай слова наші падуть як сальви в вулиці міста, хай одгукнуться луною в робітничих кварталах. Боремось за новий лад суспільний. Боротьба ця є найвищим змістом нашої творчости“.

батальйон при батальйоні,
зогнилі,
струпішілі,
без виду.
А кожен
ніс якусь пляму на чолі,
а кожен,
як прапор,
ніс лахи бинтів огидних.
Покрили площі,
городи,
міські плантації,
на вулицях розіп'ято намети...
... Того-ж самого дня
з драбинок радіостанцій
як птахи, телеграми одлѣтіли:

— Усім! Усім!
З могил встаємо!
Допоможіть нам їх отвирати!
Ми,
убиті по ріжних землях,
Не хочемо більше вмирати! —
Гадаєш:
— Не встануть побиті,
То сон,
бридня нездорова —
Ні!
На площах,
серед вулиць одкритих
мітинг.
Якийсь жовнір має промову...

II

Страх
волохатою лапою
стукав у вікна.
Позасувано брами.
Віконниці замкнулись.
Але було чутно:
йшли
ходом монолітним.
Було чутно:
бубни,
спів,
грюкіт
з вулиць.
Йшли
Німці

в касках із криці.
З - над Verdun.
З - над Сомми.
З - над Марни.
Йшли
задубілі з бельгійських позицій
колоніяльні салдати чорні.
Йшли
блакитні французькі жуави,
потоплені в озерах мазурських росіяни,
австрійці з одинадцяти наступів Піяви.
Йшли
поколоті,
подушені,
опалені вогнями.
З полів і лісів,
І з дна океану
от і усі вже наспіли.
Юрми
під містом, як море, станули.
Грають,
грають
прапори і співи.
Одхід!!
Могутнім походом
розливаються
широко
землею...
— Гей!..
Мостом нам
заходи і — сходи!
Ми йдемо!
Ми йдемо!
Ми йдемо!

III.

Тягнуться війська на захід. Війська до сходу ідуть.
В пузо Европи, як в бубон, б'є карабін і каблук.
Йдуть здобувати Варшаву, і Париж, і Берлін, далі Рим,
В небо грозять кулаками. В небо багнети і дим.
Йдуть, переходять, співають: їм вітчина цілий світ.
Землі, неба, океани — літа, мільйони, тьма літ.
Цілі сторіччя проходять. Минають пороги епох.
Жалю до неба немає: вмер, неживий уже бог.
Вмер він піснями пробитий. Трупа затягнуть на суд.
Фронт проти неба землею. Всюди фронти тут будуть.

IV

Чотирі армії, як вістрям поре —
в Рим — в Піринеї — Ураль!
Мітральєзи! Гармати! Торпеди на море!
Прапори на вітер! Урра!!!...

V

То не громи
б'ють з високости
в арку ясну перемоги.
То не буря
звалює костьол,
То инша,
крилата змога.
Хрест золотий
над Пантеоном
сколихнувсь,
гнеться
в безсиллі.
Пруться в небо
руки червоні:
порозбивані арки базилік.
Тріскає криця.
Йде мов лявіна.
І немає їй стриму.
Чути:
б'ють приклади карабіна
в таблиць дванадцять
прав Риму!
Лісом стятим
валиться готик,
в нішах
святці
знимають стогін,
мечуть
з вікон горючих бібліотек:
кодекс,
заповіт давній і новий...
Аероплани
в небі не викрили бога.
Човни підводні
марне
шукали вже й під морем.
Кричать салдати:
— Брехня!
Нема там нікого!
Сами
наново

світ створим! —
Ідуть.
Небо блакитне ближче.
Ідуть.
Кожний є богом.

Несуть на вогнище
прапори,
хрести,
на вогонь не жаліють старого.
Горить.
Заграва небо все криє.
Блеск
червоний
б'є вздовж і вшир.
. . . . . .
Земле наша!
Земле нічия!
Мир!
Мир!
Мир!

VI

Тоді,
як більше ніхто не поділить
батьківщину світа,
як згинуть межі,
вернуть вони,
янголи білі
в світлій, розкішній одежі.
Дарма,
що рот зогнилий,
що хробак їм очі виїв —
повернуть
до своїх милих,
а ті
звиснуть на шиях.
Не з ями:
з далеких мандрів
вернуть додому знову.
Земля
зацвіте, як троянда,
цвітом гарячим —
Любов'ю.

Перекл. *Вас. Атаманюк*

АРТЮР РЕНБО

ЛИХО

Весь день гармати харкають червоно
У небеса... регочуть і гудуть.
Ідуть в огонь зелені батальйони,
Глузує з них король: на смерть ідуть.

Якесь страшне і дике божевілля
Димучу точить кров, людей в'ялить.
Десь гай шумить, росте трава і зілля,
Розквітло все... тепер би жить та й жить!..

А бог, що спить в кадильному тумані,
Де чаші золоті і спів осанни,
І оксамитом вкриті вівтарі,

— Тоді лише прокинеться і гляне,
Коли йому нещасні матері
Із хустки витягнуть мідяк останній.

З французької перекл. *О. Бургардт*

Т. СТЕПОВИИ

Буржуазні соціологичні школи [1])

РОЗДІЛ IV

РАСОВА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

XIX-те сторіччя — доба розвитку капіталізму, боротьби клас і утворення національних держав — відбилося в буржуазній соціології головно в формі расової теорії суспільства, яка мала на меті заспокоїти переляканого буржуа, що несподівано для себе опинився перед лицем свого організованого класового ворога. Коли спочатку расова теорія в устах феодала повинна була виправдати його песимізм, що виник як наслідок економичного занепаду дворянства, то потім в устах буржуазії ця теорія мала на меті виправдати класове панування буржуазії і упевнити всіх незадоволених в тому, що нерівність між людьми є закон природи, а повставати проти закону природи може тільки хворий чи божевільний.

ЗНАЧІННЯ РАСОВОЇ ТЕОРІЇ ДЛЯ БУРЖУАЗІЇ

Не диво, коли расова теорія стала для буржуазної соціології останнім словом науки, „святая святых“, центральною ланкою, на якій тримається вся надбудова логичних висновків. Справді, ми вже бачили, що енергетисти дивилися на расу як на джерело соціяльної енергії; антропо-географісти витягли із географичних умов, як фокусник витягає із шапки яєчко,— расу, що є продукт природи і сама стає двигачем історії; органісти, висуваючи закон органичного пристосування і модифікації (що передавалася на їх думку в спадщину), підкреслюючи диференціяцію в процесі інтеграції і т. д. і т. д., теж схилялися до расової теорії і (коли йшлося не про красномовне „болтоглаголіе“, а про дійсне вивчення суспільства) залишали осторонь всякі аналогії і виступали як прихильники еволюційного виникнення „тканин“ організму в наслідок диференціяції функцій.

Погляд на природню, вічну нерівність людей як на причину соціяльної нерівности ми зустрічаємо також у представників колективно-психологичної та індивідуально-психологичної теорії. Бугле (теорія l'élite) Тен, Гюйо, Фульє і инші роблять із раси центральний пункт, що навколо нього важить вся соціологія. Ідеалістично-індивідуалістичний характер буржуазної соціології в расовій теорії суспільства

---

[1]) Див. „Черв. Шл.“ № 9 — 1926 р.

накреслюється як-найяскравіше. Одночасно тут виявляється вся вбогість основ буржуазної соціології, бо хоч як глибоко будемо розглядати расову теорію, ми повинні бути поверховними, але не тому, що на глибшу аналізу не дозволяє обсяг пророблено матеріялу, а тому, що сама расова теорія ніякої глибини не має: сказати, що одне невідоме — X — (історія) залежить від не більше відомого — Y — (расових здібностей), це значить одіслати від Понтія до Пілата і нічого не пояснити. В кращому разі, „раса“ намагається зловити себе за свій власний хвіст: „суспільні“ здібності залежать від раси, а раса — від „суспільних“ здібностей.

ГРАФ ГОБІНО ЯК ОСНОВНИК СУЧАСНОЇ РАСОВОЇ ТЕОРІЇ

Расова теорія в більш-менш розробленому вигляді з'явилась спочатку у Франції в половинні XIX-го сторіччя, коли буржуазія стала вже реакційною і забула ті часи, коли вона підносила проти дворянства гасло свободи, рівности і братерства (теорія суспільного договора Руссо, принципова однаковість людської природи у Гольбаха і інших матеріялістів XVIII сторіччя).

Трактакт графа Гобіно: „Essai sur l'inégalité des races humaines“, що вийшов 1854 року, ідеологично виготував ту формулу, яка потім пишною квіткою розпустилася на ґрунті національного і колоніяльного пригноблення і грабування доби імперіялізму.

Гобіно визнає три раси: білу, жовту і чорну. Ці раси не однакові що до здібностей. Біла раса своєю красою, розумом і силою переважає всі інші (кожен прихильник расової теорії найкращі властивості приписує тій расі, до якої він сам належить).

Біла раса рівночасно менше підлягає „низьким“ інстинктам, ніж инші.

Найважніший пункт земної кулі є той, де в даний момент живе найчисленіша група білих людей. Коли під впливом яких-небудь політичних сил ци група змушена була б переселитися в полярні краї або на екватор, то центр розумової діяльности також перейшов-би у цей бік [1]).

Біла раса поширилася від Байкальського озера на весь світ і передала народам, що з ними змішувалася, здібність об'єднуватися в суспільство.

Жовта раса має сильну, мужню волю, як і біла, але ця воля у неї цілком утилітарна, скерована на матеріяльний зиск. Жовта раса поміркована в своїх бажаннях, не дуже талановита що до розуму, не поривається думкою ані вгору, ані в глибину явищ.

Чорна ж раса — це найгірша раса — слабовільна і чутлива. Естетичні її здібності розвинені більше, ніж у жовтої і навіть білої.

І жовта і чорна раси могли розвиватися лише під впливом білої. Так, наприклад, китайці стали культурні тільки тому, що купка незадоволених білих вояків (індуси) переселилася до Китаю і принесла

[1]) Антропо-географісти всеж-таки ставили расу в залежність від географичного оточення, а тут раса робиться цілком самостійним чинником, що не залежить від природнього оточення.

туди уривки індуської мудрости. Під впливом цивілізації білої раси начеб-то під її захистом, розвивалася вся своєрідність культури жовтої раси.

Одночасно з Китайською цивілізацією з'являється цивілізація хамітів. Хаміти належать до чорної раси з домішкою білої крови. Білу кров принесло в Африку переселення санскритських племен. Такою домішкою Гобіно пояснює всі соціяльні установи Єгипту, в тому числі кастову організацію. За Індією, Китаєм і Єгиптом, що розвивалися завдяки білій расі або під її впливом, іде цивілізація семітів — народів передньої Азії.

Семіти належать до білої раси, але до неї примішано трохи чорної крови (Кушити). Ця домішка негрської крови пояснює здібність семітів до мистецтва. Семітів підбили під свою руку Арійці (Мідяни, Перси і т. д.).

У Арійців кров була чистіша, вони заволоділи культурними здобутками семітів, але змішалися з ними і цим підготовили свій занепад.

Греки, що прийшли із першої батьківщини арійців, змішувалися на півдні з семітами і тому розвинули свої художні здібності (античне мистецтво).

Германці — це чисті арійці. В добу переселення народів вони переродили всю Европу. Але за своє панування вони заплатили чистотою крови — особливо на сході Европи, де вони схрещувалися з слов'янами.

Останні являють собою стояче багно, що засмоктує розвинені народи. З усіх народів білої раси вони є найстаріше, змішане, максимально дегенероване племя. Тільки домішка германської крови внесла в це плем'я певний порядок [2]).

ЗМІШУВАННЯ РАС ЯК ПРИЧИНА ЗАНЕПАДУ

Основне тло виступає досить виразно в цій картині розвитку культури.

Пісня кінчається завжди одноманітним приспівом; біла раса губить свою чистоту і все занепадає, бо лише чистота „білої крови" забезпечує високий рівень цивілізації. Але одночасно змішування білої раси з иншими творить культуру цих инших рас. Таким чином змішування виступає то як позитивний, то як негативний чинник.

Коли йому треба виступати в тій чи другій — протилежній ролі?

Автор славетної теорії визначає це дуже легко, бо залежно від історичних фактів треба поставити наголос то на позитивній, то на негативній ролі змішування рас. Гобіно, звичайно, говорить про чистоту лише своєї, білої раси — для инших змішування дає позитивні наслідки.

Виходить так: коли змішується біла раса з иншими, це для білих погано, а коли инші зміщуються з білою расою, це для них гарно. Ця гумова, двозначна мораль в руках Гобіно стає універсальним ключем, паспортою для всіх історичних подій.

---

[2]) Про Гобіно — дивись брошуру Кунова „Социология, этнология и материалистическое понимание истории" Киев 1906 р. (рус. переклад).

Проте песимістичне відношення до факту змішування виступає сильніше — не дарма граф писав свою працю після першого свідомого політично організованого виступу французького пролетаріяту в 1848 році як класи: — змішування крови утворює революційні теорії і веде до загибели народу. Для Гобіно історія має до діла з мішаниною народів. Самобутня первісна людина нам невідома, ми знаємо тільки раси білу, жовту і чорну, далі ріжні варіяції в межах цих рас і нарешті ріжні типи народів як наслідки змішування рас, тобто продукти виродження.

Нині вже нема народу, що його можна було б вважати за представника чистої білої раси. Все заплямоване, все виснажене і змішане. Змішування веде суспільство до занепаду. Що далі, то воно стає сильніше і тому чим-раз більше гине людство.

Отже, чиста раса в теорії Гобіно виступає як ідеал, що лежить не в майбутньому, а в минулому. Звідси його песимізм — песимізм графа, що не чекає нічого доброго від буржуазного ладу [1]).

ДОВГОГОЛОВІ ТА КОРОТКОГОЛОВІ

Але цим не вичерпується расова теорія Гобіно. Він в кожній расі, в кожному народові, що повстає або в межах одної раси або як наслідок змішування рас, бачить, власне кажучи, два расові угруповання, що їх психичні та фізичні здібності гостро розходяться.

За його теоріею здібності високих, русявих, блакитнооких і довгоголових кращі, ніж здібності малих на зріст, чорнявих, темнооких і короткоголових. Із цих ознак головною являється короткоголовість з одного боку і довгоголовість з другого, тоб-то відповідна форма черепу, коли на голову подивитися зверху.

Короткоголовий череп має (зверху) форму кола, цеб-то відношення між довжиною і шириною голови ближче до I: I, ніж у довгоголових, що в них череп має (зверху) форму яйця, і покажчик (відношення між шириною і довжиною, в якому довжину прийнято за 100) менший [2]).

Історія культури для Гобіно є історія боротьби довгоголової та короткоголової раси. Перша дає найенергійніших, найпрогресивніших представників роду людського, остання позбавлена активности, обмежена в своєму світогляді, любить наслідувати старому, тоб-то кон-

[1]) Той факт, що расова теорія з'явилася спочатку як ідеологія феодальних недобитків, зовсім не обходив буржуазію, яка приняла те, що раніш, в романтичній добі революції, відкидала. Подібно до того, як феодал вважав розвиток буржуазного ладу за деградацію людства, так і буржуа — розвиток активности пролетаріяту розцінює як занепад всього людства. В епоху імперіялізму і загнивання буржуазного ладу і для буржуазії історія вкрилася сумним серпанком. Тому аналогичні думки трапляються у сучасних представників расової теорії, наприклад у Helwald'a в книзці „Kulturgeschichte in ihrer naturlichen Entvicklung bis zur Gegenwart", а також у Шпенглера в його знаменитому творові „Закат Європи". Цей твір є відповідь німецького юнкерства на військовий розгром Німеччини і одночасно є покажчик розкладу буржуазного суспільства. На жаль, розглядати всю систему думок Шпенглера ми тут не можемо, щоб не ламати архітектоніку роботи, а давати тільки загальну характеристику не годиться: тема варта окремої монографії.

[2]) Череп з покажчиком нижче 78 вважається довгоголовим, з 78 — 50 — середньоголовим, а більше 80 — короткоголовим (за Брока).

серватівна, ворожа до прогресу. Цією расою легко керувати, вона завжди була слугою довгоголових арійців та семітів. Навпаки, довгоголовий арієць належить до такої породи, яка любить рівність (з вищими), активно виявляє свою ініціятиву і дає багато талантів.

У нього розвинена логика, він дуже рухливий, має нахил до винаходів і т. д.

Словом замість суцільної раси на кін історії виступає тільки частина білої раси — довгоголової, і весь розвиток іде коштом виснаження цього вищого елементу білої раси.

ВАШЕ-ДЕ-ЛЯПУЖ

Таке поглиблення расової теорії стає основою роботи наступника і наслідувача Гобіно, теж французького соціолога Ляпужа [1]), що ставить питання про виродження білої раси в площину виродження довгоголових в процесі боротьби і схрещування з короткоголовими. Історію Европи і Франції він розглядає з погляду боротьби між довгоголовими і короткоголовими. Сучасне населення Европи не є чисте що до раси. Нема ні германської, ні слов'янської, ні латинської раси. Кожний нарід в дійсності є комбінація змішаних протягом сторіч ріжних елементів. Місце кожного народу визначається тими вищими антропологичними елементами, що їх має цей нарід. Ці вищі елементи в Европі умовно називаються арійською расою, що поширилася з півночи на весь світ.

Ми вже говорили про її характерні риси: високий зріст, світла шкіра, блакитні очі, русе волосся і довгоголовість.

Ляпуж як і Гобіно факт змішування рас вважає за негативний чинник. Він визнає, що на спадковість впливає батько, мати та предки з обох боків. Отже чотири джерела впливу обумовлюють (кожна на 1/4) характер і конституцію кожної людини. Процес схрещування йде дуже швидко і чистота раси підупадає. Але процес занепаду довгоголових залежить не тільки від схрещування, Ляпуж крім цієї першої причини занепаду, що її підкреслював Гобіно,— зазначає ще другу причину: вимирання довгоголових — негативний соціяльний добір. — Розглядаючи сучасну Францію, Ляпуж намагається довести, що схрещування і особливо соціяльний добір негативно впливають на стан культури, на збільшення населення, (метиси гірше плодяться), на розподіл багатства між нижчими і вищими класами і т. д.

Природній добір в галузі біології веде до перемоги (у величезній більшості випадків) сильніших, кращих, вищих своєю структурою організмів, що одночасно і найкраще пристосовані. Зовсім инший результат дає соціяльний добір — тоб-то процес соціяльної боротьби за існування, боротьба клас і соціяльне пристосування. Цей соціяль-

---

[1]) Див. його твори наприк. „Les selections Sociales. Corrélations financiers de l'indice céphalique". Revue d'Économie politique (1897 marz), L'indico céphalique des conscrits du canton de Kenes (1895-6) і багато інш., а також характеристику теорії Ляпужа в ст. Muffang'a (Année sociologique за 1897 р. ст. 520 — 1), працю М. Ковалевського „Современные социологи" и Хвостова „Теория исторического процеса".

ний добір в формі військового, політичного, економичного, релігійного, морального й юридичного добору веде, на думку Лянужа, до того, що вища, біологично-пристосованіша раса довгоголових терпить поразку від біологично-нижчої, але соціяльно пристосованішої раси короткоголових. Перемога короткоголових над довгоголовими обумовлюється не природніми здібностями (які повинні були б дати протилежний ефект, бо здібності короткоголових не можуть зрівнятися з талантами довгоголових), а причинами соціяльними. Соціяльний добір таким чином є регресивний, а не прогресивний.

Військовий добір в старі часи, або тепер у дикунів, забезпечує перемогу сильнішого, а у цивілізованих народів він, навпаки, виснажує кращі елементи. Природа залишає сильніших жити, а суспільство посилає їх на смерть. Що-року військовий набір забирає найкращих членів суспільства, а ті, що не годяться для війни, залишаються, дружаться, передають свою фізичну кволість численним нащадкам, а кращі після 3 років військової служби вертаються додому з казарми часто-густо хворі фізично на венеричні хвороби, або психично скалічені мальтузіянством. Політичний добір винищує незалежних, енергійних і сприяє перемозі спритних шахраїв і брехунців. Він посилає на заслання, на шибеницю і у в'язницю або на громадянську і партійну війну кращих людей і, взагалі, винищує їх всякими засобами. А довгоголові, це як-раз ті, що не визнають над собою вищого авторитету і тому стають в опозицію проти влади більшости над меншістю.

Релігійний добір так само винищує переслідуванням або стерилізує вимогою целібату духівництво, що здебільшого складається із довгоголових. Він проповідує аскетизм, ховає тіло під одіж і не турбується про красу і здоров'я тіла і таким чином веде до виродження кращих представників довгоголової породи.

Моральний і юридичний добір сприяє розвиткові покори, посередности і инших властивостей, що їх мають короткоголові, і бореться з вищими властивостями довгоголових: індивідуалізмом, свободою, ініціятивою і т. д.

Нарешті, економичний добір виснажує міське (довгоголове переважно) населення і сприяє зростанню в місті елементів села — консервативної, пасивної, невиразної, короткоголової маси.

Щоб стати багатим, зовсім не треба мати „вищі" властивості, як-раз навпаки — шахрайство і вміння пожити чужим коштом характеризують короткоголового.

Перемагає не найсильніший, а найхитріший і найспритніший, не довгоголовий, а короткоголовий. В результаті нижча раса суне з села, випирає з міста вищу довгоголову.

Ті буржуа, що їх Луї XIV-й і XV-й зробили за гроші дворянами, зіпсували чистоту дворянської крови. Це зразу видно, коли порівняти довгоголові портрети епохи відродження з короткоголовими портретами 17 та 18 віку. Довгі і горді голови 16 сторіччя замінюються короткими і круглими черепами з широким опуклим і відсуненим назад чолом.

Таким чином все веде до того, щоб знищити біологично вищу довгоголову расу, яка повина емігрувати або вмерти, бо не бажає

скоритися ані політичній, ані иншій владі. Залишаються на місці покірні, тоб-то люди без ініціятиви та без волі, т. є. короткоголові. Довгоголова аристократія вироджується: розумова аристократія — за браком засобів і через те, що бажає жити, як живе плутократія — скорочує число дітей. Це дуже негативно впливає на кількість довгоголових; коли взяти дві однакові класи, із яких в одній родиться по троє дітей, а в другій по чотирі, — то через 300 років друга дасть 93% всього населення.

Статистика свідчить, що серед нижчих короткоголових клас дітей родиться більше, ніж серед вищих довгоголових, це знов таки веде до песимістичних висновків.

СЕЛО І МІСТО

Коли на селі є довгоголові, то вони, завдяки своїм природнім властивостям, не можуть там утриматися і емігрують до міста, де для них більше умов для розвитку.

Село посилає в місто свої найкращі елементи, а місто, де соціяльний добір діє дуже інтенсивно, через два чи три покоління знищує вищі довгоголові елементи, що притягло до себе.

Так росте місто коштом села і одночасно росте регресивний добір. Збільшення міського населення Ляпуж пояснює не економичними причинами, а расовими особливостями довгоголових. Число довгоголових панує в місті над числом короткоголових і навпаки — населення села має короткоголову більшість. Але соціяльний добір забезпечує короткоголовим перемогу над довгоголовими, тому короткоголові сунуть до міста, залізають в державний апарат, всякими способами забезпечують собі роботу урядовця, яка не вимагає ініціятиви і активности.

Разом з короткоголовою більшістю, що суне з села, з'являються ідеї соціялізму, що мріє перетворити всіх громадян в урядовців. Це забезпечує соціялізмові вплив на короткоголові маси. Соціялізм це короткоголова політика, яку короткоголові намагаються провести, захопивши владу. Звідси розвиток соціялізму разом з розвитком політичної сили короткоголових. Ляпуж і в галузі мистецтва бачить негативний вплив короткоголових. Вони сприяють розвиткові короткоголової літератури — реалізму, що характеризується закоханням в подробиці (Прикладом для Ляпужа являється французький письменник Золя). Таким чином, короткоголова селянська стихія руйнує все високе, все індивідуальне, горде, вільне і талановите, рівняє всіх і вся, утворює свій короткоголовий політичний ідеал (соціялізм) і своє короткоголове мистецтво (реалізм).

Ми бачимо, що для Ляпужа всі соціяльні явища зводяться до боротьби ріжних антропологичних елементів. Вся історія стає тільки окремим випадком біологичної еволюції, і місце соціології заступає антропологія і біологія, а разом з цим буржуазний, збудований на законах природи індивідуалізм досягає свого найвищого щабля. І не диво: расова теорія є основа буржуазної соціяльної науки.

АМОН

Расова теорія Ото Амона[1]) відрізняється від теорій його французьких однодумців тільки одним: Амон робить протилежні висновки із тих самих передпосилок. Коли песиміст Ляпуж вбачає в соціяльному доборові знаряддя занепаду людства, то оптиміст Амон (що для нього класовий лад є найкращий лад і взагалі все в суспільстві і на світі веде до кращого майбутнього) бачить у соціяльному доборові і в розподілі на класи тріумф расового принципу. Для Амона історія Европи — це є історія перемоги довгоголових.

На расову теорію Амона наштовхнув статистичний дослід, яким він зайнявся по районах міст: Майнгейма, Гельдейберга, Карльсруе і Лораха. Обробляючи здобуті антропологичні дані, Амон зробив висновок, ніби між сільським і міським населенням є постійна ріжниця: колір шкіри, очей і волосся і форма голови неоднакові. Це привело його до відомого вже нам протиставлення довгоголового міського населення короткоголовому сільському населенню.

Амон навіть формував це протиставлення в формі „закону", який носить його ім'я, хоч Ляпуж „відкрив" його раніш. Це — „закон більшої долі хоцефалії (довгоголовости) городян".

Ми вже знаємо те пояснення, яким представники расової теорії обґрунтовують цей „закон": довгоголові належать до мандрівних елементів нації, мають багато ініціятиви і активности, люблять широке життя і легко відриваються від землі, шукаючи кращої долі, тим часом як короткоголові прив'язуються до землі.

Отже Амон стоїть на тому самому ґрунті принципової спадкової ріжниці природніх властивостей, як і инші прибічники расової теорії. Амон відкидає гіпотезу, яка пояснює довгоголовість городян умовами життя в місті в той спосіб, що городяни інтенсивніше живуть інтелектуальним життям, більше вчаться і т. д., він як і Ляпуж вважає що довгоголові тягнуться до міста через свої психичні особливості. Але проблема „села і міста" для Амона малюється в оптимістичному світлі, а не так, як у Ляпужа. Селяни, які перейшли до міста, підпадають під вплив соціяльного добору, який винищує короткоголові елементи; тільки маленька частина селян не піддається виродженню, не бідніє, а входить в склад буржуазної культурної класи. Ця частина належить як-раз до довгоголової раси, що більше пристосована до життя в місті. Так, наприклад, ті, що переселилися до Карльсруе, на 82% мають нижче соціяльне положення, їх діти на 41% належать до цієї-ж класи, а із внуків 40%, в той час як до середнього стану переходить 14% пересельців, їх дітей 49%, а внуків 35%.

Досліди Амона в Бадені показали йому, що вищі класи більше довгоголові, середні класи переважно короткоголові, але волосся у них світліше, ніж у короткоголових, що належать до нижчих клас.

Ці свої дані Амон порівнює з статистикою Ю. Вольфа про Паризькі майстерні шапок. Шапки для робітників менші ніж для буржуазії.

---

[1]) Див. його праці: в „Rundshau der deutschen Zeitung" (1896 р.) — „Die Geschichte einer Jdee" і „Die Gesellshaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen", „Entwurf einer Sozial—Anthropologie" (1896 р.) Про Амона див. роботи М. Ковалевського „Современные социологи" і вищезгадану статтю Muffang'a в Annee sociolodique за 1897 рік.

Із цього всього Амон робить висновок, що вища довгоголова арійська раса головно зберігалася у вищих класах, у військових та міської буржуазії.

Тому існування економичних та політичних привілеїв для вищих клас є умова прогресивного розвитку суспільства.

Завдяки класовій нерівності природні здібності біологично і соціяльно вищих довгоголових можуть розвитися без перешкоди на користь всього суспільства.

ЧИСЛО КЛАС

В своїй праці „Die Gesellshaftsordnung und ihre natürliche Grundlagen“ (1896) Амон установлює три класи або стани суспільства; — вищий, середній та нижчий.

Стани характеризуються з одного боку антропологичними ознаками (форма черепа і т. д.), а з другого боку рівнем освіти, що є, на думку Амона, покажчиком природніх здібностей.[1])

Вищий стан, що охоплює довгоголових, складається із осіб, що мають вищу академичну освіту: вчені, вищі урядовці, великі поміщики, промисловці, купці, капіталісти і рантьє — словом, всі освічені люди, незалежно від професії.

Середній стан (де короткоголових більше) складається із осіб, що мають освіту, яка дає право на військову службу протягом одного року; сюди належать промисловці, купці, урядовці середнього маштабу — буржуазія у власному розумінні цього слова або, як її ще називають, „освічений середній стан“.

Для Амона, як для безоглядного оптиміста і апологета класового суспільства, рівень багацтва відповідає рівневі духовних здібностей.

Тому до середнього стану належать люди з середнім рівнем багацтва і здібностей.

Хоч народні вчителі Німеччини не мали „середнього рівня багацтва“, але й їх Амон вчислює до середнього стану, з огляду на їх освіту.

Нарешті, нижчий стан з антропологичного боку являється мішаниною всіх форм, а що до освіти, складається із елементів переважно неосвічених. Сюди належать робітники та селяни.

ПОЗИТИВНА РОЛЯ КЛАСОВОГО РОЗПОДІЛУ

На думку Амона, соціяльний добір грає позитивну, а не негативну ролю, тоб-то він для Амона є не що інше, як добір природній. Соціяльний розподіл на класи сам від себе є чудовий механізм і найголовніше знаряддя прогресивного природнього добору: він не допускає у вищі класи нездатних короткоголових, не дозволяє їм піднятися вище від певного соціяльного рівня; забезпечує за вищими довгоголовими класами їх перемогу. Таким чином, найздібніші в своїй природі перемагають і стають найбагатішими й найосвіченішими.

---

[1]) Див. про расову теорію клас Амона у книзі Солнцева „Общественные классы“.

Коли-б не було соціяльного розподілу, суспільство перейшло б на нижчий щабель фізичного, інтелектуального, морального і економичного розвитку.

Класи (або стани за термінологією Амона) по-перше обмежують число шлюбів між вищими і нижчими. Панміксія відпадає тим способом, що вибір дружини обмежений своєю класою. Так наприклад: шлюб вченого з дочкою підприємця забезпечує дітям і розвиток інтелектуальний і високу ініціятиву, що переходять у спадщину від батька і матери.

Передача в спадщину придбаних властивостей забезпечує талановитість і чистоту покоління.

По-друге, діти вищих клас завдяки соціяльному розподілові ізольовані від дітей простого народу.

Це дає можливість батькам краще виховати дітей. Діти, що мають високе соціяльне призначення в майбутньому, не повинні ходити до загальної школи, де вони можуть перейняти від пролетарських дітей всякі погані звички.

Благородні і багаті родини повинні оберігати своїх дітей від впливу вульгарного оточення.

Амон вважає, що екзамени і конкурси, залишаючи за облавком нездібних, грають теж ролю знаряддя природнього добору.

Крім обмеження шлюбів та ізоляції дітей вищих клас, класовий розподіл забезпечує вищим класам гарне живлення, дуже потрібне для напруженої інтелектуальної роботи; безтурботне життя тоб-то дає реальну можливість розвивати вищі духовні здібності.

Нарешті класовий розподіл примушує всіх тягтися вгору і конкурувати між собою. Кращі умови життя вищих клас примушують нижчих уживати всіх заходів, аби „вибитися в пани“; найздатніші від природи елементи нижчих клас (довгоголові) переходять у вищі, а решта гине, бо штучне обмеження дітей і надмірне напруження нервової системи веде до виродження. Ця решта вимирає не від умов життя в місті, а від своєї природньої нездібности. Щасливчики, що витримали іспит добору, поповнюють кадри вищих клас, які теж швидко виснажуються з огляду на інтенсивну розумову роботу, або через свою відносну (бажану чи небажану) безплодність.

РЕАКЦІЙНІСТЬ АМОНОВИХ ПОГЛЯДІВ

На думку Амона, благородні і багаті родини дали і відносну й абсолютну більшість талантів не тому, що вони були лучче забезпечені й могли дати дітям освіту, а тому, що від природи мали талановитіших дітей.

Це цілком логичний висновок, коли прийняти в основу погляд, ніби-то класовий добір продовжує діло природнього добору. Амон вважає, що знищення всіх згаданих класових ріжниць привело б до деградації людства. Коли б не було клас, ми не мали б більше одного генія на мільйон населення.

Наявність геніїв і талантів Амон пояснює обмеженням шлюбів між нерівними, тоб-то між здібними і нездібними. Він намагається довести, що в князівських родинах зустрічаються дуже здібні, навіть

геніяльні люди. Коли їх ставлять в погані економичні умови, то цим самим штовхають людський рід до виродження (вище ми що-йно бачили, що для нижчих клас економичні умови не грали ніякої ролі і все пояснювалося їх конституційною природньою нездібністю).

Той, хто бореться з класовою нерівністю, бореться проти законів природи, проти природнього добору.

Всі новатори і соціялісти хтять знищити механізм добору і тому готують людству смерть і виродження.

Багатство вищих клас служить не стільки особистим інтересам, скільки інтересам людства, тому треба вищим класам забезпечити гарні умови життя.

Це вимагає нерівного розподілу багатства.

Скорочення робітничого дня, або збільшення плати веде до деградації суспільства, бо тоді нижча класа забере частину благ від вищих, а робітники не мають природніх органично-конституційних даних для кращого життя—у них поганих властивостей більше, ніж гарних, як про це свідчить статистика злочинів.

Навіть в гарні роки, коли падає кількість злочинів проти власности, натомість збільшується число злочинів проти життя і морали. Тому, коли рівень життя робітника вищий, ніж це потрібно для задоволення найперших потреб, то це невигідно для суспільства. Як бачимо, тут реакційність Амона доходить до найяскравішої форми чорносотенства.

Нині Амон безумовно був би фашистом, а тоді він просто був щирим німецьким бюргером, що ставив над усе ідеал німецького юнкерства з відповідними „фізичними, інтелектуальними, моральними і економичними" властивостями. Солідність, ощадливість, технична вмілість і инші риси ідеального бюргера являються для Амона ознакою геніяльних і талановитих людей. Таких мало: це члени аристократії і вищої бюрократії. Більшість належить до середини, коли не числити нездібних до роботи і до суспільного життя нижчих шарів пролетаріяту.

Отже не тільки бездарність, але й злочинність є природні конституційні властивості нижчих клас. Не класовий гніт зробив пригноблених пригнобленими, а фізичні властивості короткоголових поставили їх на нижчі щаблі соціяльної драбини.

Амон дивиться на смертні присуди теж як на знаряддя природнього добору, бо кара на горло перешкоджає злочинцям передавати свої психичні нахили до злочинства в спадщину дітям.

Можна сказати, що Ломброзо з своєю теорією расової основи злочинства тільки переклав на мову медицини расову теорію юнкерського ідеолога, а юристи штату Віргінії в Сполучених Штатах Америки зробили з цієї теорії всі висновки і, замість того щоб нищити соціяльні причини злочинства... перев'язують злодіям полові залози, щоб злочинці не залишили дітей.

Навіть в порівнанні з поглядами французьких антропологістів, погляди Амона є крок назад в розвитку расової теорії. Це пояснюється відсталістю економичних відносин тогочасної не так вже давно об'єднаної Німеччини. Коли ж змінилися ці відносини, і капіталізм перейшов у свою останню імперіялістичну фазу, тоді й расова теорія зробила крок вперед від наївних спрощених формул Ляпужа—Амона і набула подібнішу до науки форму.

ГУМПЛОВИЧ

Такої вищої форми досягла расова теорія в численних роботах австрійського соціолога—професора університету в Гарці Гумпловича[1]).

В його теорії боротьби рас відбилася боротьба націй довійськової Австро-Угорщини і одночасно расова школа зформувалася в найабстрактніших рисах.

БОРОТЬБА СОЦІЯЛЬНИХ ГРУП ЯК ЗМІСТ ІСТОРІЇ

Для Гумпловича історія є боротьба груп, що на них з самого початку ділилося людство. Гумплович не визнає загального генеалогичного пня для всіх народів. — Соціяльні групи, що різнилися між собою расовими ознаками (форма черепа і т. д.), утворювали собою певний вищий індивід.

Соціяльна группа виступала в історії як ціле, а особа, яку так високо ставили буржуазні історики-індивідуалісти, для Гумпловича перестала грати яку-будь ролю. Замість історії бажань і акцій окремих осіб, Гумплович пропонує розглядати історію як акцію та рух соціяльних груп. Тоді незрозуміле і на перший погляд свавільне стане ясним і закономірним.

Рухи соціяльних груп відбуваються за такими ж вічними і незмінними природніми законами, як рух сонця і планет.

Історія є природній процес. Гумплович стоїть на точці зору причиновости — конечности і, заперечуючи цілком ролю особи в історії, приходить до фаталістичних поглядів на соціяльні процеси. Незмінність законів соціяльної боротьби, що подібна до незмінности природніх законів, приводить його до теорії цикличних процесів в дусі „corsi e ricorsi“ Віко: соціяльні групи зустрічаються, воюють, утворюють держави і гинуть, щоб знову почати цю саму історію з початку.

Для Гумпловича поведінка людини є продукт колективно групових інтересів, рівночинна тих сил, що її оточують.

Тут Гумплович стоїть міцно обома ногами на грунті детермінізму, що, як сказано, переходить у груповий фаталізм („групізм“), у залежність від соціяльних сил. Особа кориться соціяльним силам — інстинктам суспільних груп пасивно, як лялька в ляльковому театрі— рухам режисера.

Характерно, що Гумплович для доказу своїх фаталістичних поглядів бере приклад з негоціянтом—купцем (тоб-то бере торговельно-риночні відношення) і цим дає можливість зрозуміти соціяльне походження свого фаталізму. Адже в буржуазному суспільстві не люди панують над товарами, а товари над людьми, закони обміну не залежать від людини, а тому здаються анархичному продуцентові капіталістичного суспільства долею, сліпою конечністю, фатумом.

---

[1]) Див. його „Основы социологии“ 1899 р. „Социология и политика“, „Социологические задачи государства“, „Очерк социальной философии“ (1909) „Общее учение о государстве“ (1910), „Борьба рас“ і инш. Про Гумпловича див. роботи М. Ковалевського — „Современные соціологи“, П. Барта — „Философия истории как социология“, проф. Хвостова „Теория исторического процесса“, а також марксівську працю А. Болотнікова в жур. „Под Знам. Маркс.“ № 7 — 8 за 26 рік: „Социологическая доктрина Гумпловича“.

Як відомо, цей товаровий фетишизм є основа всякого иншого фетишизму, в тому числі і фетишизму соціяльної конечности, яка ніяк не може відмінитися, на думку Гумпловича, від свідомої акції людей. Фатальна конечність є абсолютний закон соціяльно-групової боротьби. Роля свідомости цілком стирається, і людина виступає як продукт масових несвідомих процесів. Історія сама собою робиться, а не через діяльність людей.

Отже, коли купець заподіє собі смерть, то, на думку Гумпловича, тут його вчинок цілком визначається умовами соціяльної боротьби: він не хоче бути банкротом в очах людей, що з ним мають діло. Тут індивідуальні інстинкти перемагаються соціяльними мотивами. Ця перемога соціяльних мотивів обумовлена самою природою людини: є стадна істота, вона не може жити на самоті. Тому вона завжди несвідомо керується у своїх вчинках думкою свого стада, своєї орди.

Навіть особиста діяльність „героїв", імператорів і т. д. несвідомо визначається інтересами групи.

Примат суспільної групи над особою є основа всієї соціології Гумпловича. Історія для нього має діло не з людьми, а з вищими соціяльними індивідами — групами і вивчає закони руху цих груп.

ВИНИКНЕННЯ КЛАС

Безмежна кількість невеличких окремих соціяльних груп існує від самого початку.

Кожна живе для себе, має свій груповий інстинкт самоохорони і ріжні форми групової єдности, як, наприклад, одна мова, одна релігія, звичаї, звички, право, мистецтво і т. д.

Ці групи спочатку мали також однородний етничний склад (що до форми черепа і т. д.), але від природи між собою були нерівні. Одні займаються збиранням плодів, другі — рибальством, треті — полюванням, четверті — грабуванням. Надалі із цих груп виникли послідовно хлібороби, моряки, скотарі і торгово-промисловці.

Історія починається з того часу, коли ці „Urelementen", найпростіші первісні елементи природньо-історичного процесу, стали між собою до збройної боротьби за владу (Machtinteresse). На думку Гумпловича ці групи завжди інстинктово намагалися і намагаються поширити свою могутність і владу як-найбільше. Цей процес експансії він називає верховним законом суспільної еволюції.

Цей закон ніби-то панує в суспільстві, бо члени групи завжди почувають свого ворога в кожному, хто стоїть поза межами групи. В суспільстві між групами вічно існує „сінгенізм" — сила групового притягнення, що є одним із проявів вічного природнього закону соціології. Ми бачимо, що й тут виявляється ідеологія, яка виросла на грунті мінового індивідуалістичного господарства, де група продуцентів, об'єднаних в економичну одиницю (підприємство), бачить в другій такій групі продуцентів чи покупців свого ворога, а „сінгенізм" є не що инше, як фатальна залежність анархичного виробництва від ринку.

В зв'язку з військовою боротьбою груп починається розподіл груп на класи, як наслідок завоювання та експлоатації переможених переможцями.

Завоювання є причиною утворення клас [1]).

Переможці належали до вищої, звичайно, раси і передали своїм нащадкам, як це завжди ведеться, свою професію вояків і закріпили за собою власність на засоби життя. Тут расова боротьба переходить на економичний грунт.

Таким чином повстало три головні класи—стани кожної держави: військова — дворянська, торгово-промислова — буржуазна і робітничо-селянська.

Вища расова група переможців утворила вищу станову класу, а третя станова класа склалася з переможеної нижчої етничної групи. Що до середньої класи, то вона є продукт мирного завоювання. Ці класи існували і в далекому минулому, — існують і тепер [2]).

Таким чином расові особливості лежать в основі кожної класи. Расова в широкому розумінні боротьба між цими класами-станами, боротьба за панування є двигач історичного процесу.

Ця боротьба відбувається на економичному ґрунті головним чином — тоб то точиться за економичні інтереси даної класи.

Боротьба націй в Австро-Угорщині затемнювала для Гумпловича дійсну суть класової боротьби, і він, як сучасник цих національних суперечок, перш за все зміщав в одну купу поняття рас, націй, класу, стану і касти — і боротьбу клас замінив боротьбою расових — соціяльних груп.

ДЕРЖАВА

Владуюча расова група, що становить кадри військової класи, утворює апарат політичної влади — державу та уряд. Держава, тоб-то відношення між гнобителями і пригнобленими, є продукт класової боротьби расових, соціяльних груп. Вона була, є і буде назавжди диктатурою меншости переможців над більшістю переможених. Тільки утопісти-мрійники гадають, що цей порядок можна змінити. Нерівність груп є первісна природня нерівність рас. Хто гадає це відмінити, той марно бореться проти закону природи. В державі, як диктатурі меншости над більшістю, боротьба між расами (тоб-то станами-класами вояків, торгово-промисловців і робітників та селян) виявляється в формі утисків пригнобленої раси, нації, класи. Держава об'єднує в один неподільний нарід під владою пануючої класи всі соціяльні групи. Між пануючими і пригнобленими точиться вічна боротьба, яка є причиною вічного існування державности.

У пригнобленої раси насамперед зникає самостійна мова, далі своя релігія, своя мораль і звичай та звички і, нарешті, зникає моральна заборона брати шлюб з представниками инших рас і клас.

---

[1]) Дюрінгові дісталося від Енгельса за таку теорію походження експлоатації одної класи другою. (Див. Анти-Дюринг) У Дюрінга експлоатація мала вигляд цілком ізольованого індивідуального процесу (відношення між рабом і паном), а у Гумпловича походження експлоатації має груповий характер. Але, як побачимо, справа від цього не міняється.

[2]) Крім цих „першорядних" угруповань, Гумплович визнає утворення „другорядних", як наслідок диференціяції пануючих, пригноблених і середнього стану (який утворився із чужинців, що не належали ні до пануючої ні до пригнобленої групи). Робоча класа є одною з таких „другорядних" груп.

Таким чином відбувається змішування рас, які можуть злитися в одну національність.

Гумплович вважає такі змішування рас позитивними факторами культурного розвитку держави. Цим він різко відрізняється від попередніх представників расової теорії, що дивилися на змішування як на негативний факт. Не трудно догадатися, чому це так: Гумплович мусів бути ex officio великодержавним австро-угорським ідеологом і одночасно бачити усі дефекти багатонаціональної буржуазної держави, де національна боротьба в умовах класового гніту точиться дуже гостро і вимагає великої витрати сил матеріяльних та духовних. Тому ж таки багатонаціональна держава, яка виробила загальнодержавний націоналізм, що має своє коріння в територіяльних межах даної держави, на думку Гумпловича, становить вищий тип, ніж держава однонаціональна.

Гумплович своєю теорією простісінько хотів задовольнити попит на більш-менш суцільну політичну ідеологію, що могла б зліпити до купи національно ворожі народи Австро-Угорщини. Теорія спільного націоналізму на ґрунті змішування рас, об'єднаних одною територією, як-найкраще виконувала це завдання; національної боротьби, правда, вона зменшити не могла, бо сама була збудована на диктатурі раси-переможця над переможеними расовими групами.

Ми бачили, що інстинкт поширювати свою владу властивий кожній групі. Виходячи з цього, Гумплович не мислить собі відношення груп инакше, як відношення експлоатації.

На цьому ґрунтується його теорія держави як вічної диктатури експлоататорів-меншости над більшістю. Всі соціяльні установи мають на меті забезпечити це панування меншости над більшістю.

Цьому відповідає і погляд на право і мораль як на продукти держави. Право і мораль цілком залежать від держави і виникають одночасно з нею.

Власність забезпечує панування переможця над переможеними. Вона виникає, скоро це панування робиться сталим. Але переможені поволі ростуть як своїм числом, так і культурно. Вони починають загрожувати своїм гнобителям; держава слабіє — тоді її долю вирішує зовнішня ситуація. Для Гумпловича внутрішня історія залежить від міжнародніх відносин.

Жодна держава не виникла без впливу чужого племени, яке підбиває під свою владу народи тої території, що входить в певну державу.

Держава гине від зовнішніх причин цілком механично, і нова расова соціяльна група утворює наново свою державу.

Таким чином, держава грає у Гумпловича ролю легендарного невмирущого „птаха фенікса“: його спалять, а він знову виникає із попелу.

Таким чином, за теорією Гумпловича виходить, що класовий розподіл починається з того моменту, коли виникають відношення панування та пригноблення між природньо-нерівними групами (відношення рабства).

Ці расові угрупування, воюючи між собою, склалися в держави, де над рабами — переможеними — установилася диктатура переможця, що закріпив свою перемогу економично.

Характерна для Гумпловича неісторичність його поглядів. Він, правда, визнає рух, зміну і заперечує спокій, але цей рух в нього

має якийсь вічно незмінний і одноманітний цикличний характер, як пробій хвиль на березі моря. Все відбувається на один лад за алгебраїчною схемою Гумпловича.

Первісне суспільство не відріжняється по суті від сучасного: як там, так і тут — боротьба груп.

Всі суспільні відношення для Гумпловича застигли в нерухомих, вічних формах, а в дійсності — в формах капіталістичного класового суспільства; „дух, який живе в ріжноманітних, безконечних формах соціяльних процесів, сила, яка рухає ними, залишаються завжди однаковими".

Ці форми Гумплович вважає універсальними для всіх епох і народів минулого і майбутнього. Коли в даний період історії суспільства відбувається групова боротьба, що доходить до збройних конфліктів, в яких народжуються і гинуть держави, то значить, і в минулому держава постала із збройних сутичок, значить і в майбутньому держава буде існувати, вічно народжуючись знову і знову з таких самих сутичок. Панування меншости над більшістю, вищої раси над нижчою, господаря над рабом, чоловіка над жінкою, коли воно було в минулому і є в сучасному, — залишиться природнім законом і для майбутнього. Діялектичне розуміння процесів в їх виниканню та зниканню зовсім чуже для Гумпловича — і не диво; він тільки відбив ті статичні форми, в які вилився сучасний гниючий капіталістичний лад з його перманентними економичними кризами, постійним напруженням міжнародніх відносин між імперіялістичними державами, з перерозподілом сфер впливу завдяки перманентним збільшенням та зменшенням відносної сили кожного з імперіялістичних хижаків. Націоналізм, як відомо, розцвітає найкраще там, де національні ріжниці збігаються з протилежними класовими інтересами.

ЩО ТАКЕ РАСА

Амон-Ляпуж-Гумплович — це три етапи розвитку расової теорії на ґрунті феодальних, вільно-капіталістичних відносин.

Для всіх цих етапів характерний є основний принцип расової теорії: природня расова, біологично-конституційна, вічна нерівність людей. Цей принцип лежить в основі всіх буржуазних і індивідуалістичних теорій суспільства, всіх напрямків і шкіл. Але цікавий факт: довести теорію до констатування факту нерівности буржуазні соціологи вміють, а дослідити причини цієї нерівности ніхто не може. Цікаво також те, що теорія історичного матеріялізму, починаючи від Маркса та Енгельса і кінчаючи Плехановим, критикує расову теорію в той спосіб, що негує расову основу історії і виставляє економичну теорію суспільних явищ, але не розглядає расу, як таку по-суті [1]).

1) Див. напр., лист Маркса до Кугельмана від 27 червня 1870 року. („Всю історію можна підвести під єдиний великий природній закон. Цей природній закон замикається в фразі „struggle for life" — боротьба за існування ... Отже замість того, щоб аналізувати „struggle for life" як вона історично виявилася в ріжних суспільних формах, не залишається нічого иншого робити, як перетворювати всяку конкретну боротьбу в фразу „struggle for life", а цю фразу в мальтусову фантазію про населення ... Треба погодитися з тим, що це дуже переконуючий метод ... для бундючного високомовного неуцтва, що прикидається науковим, і для ліности думки.

Отже ні буржуазні соціологи, ні марксисти не дають відповіди в своїх творах на питання: що таке раса? Як-раз расова теорія суспільства повинна була б з'ясувати добре ту основу, що на ній вона будує історію суспільства. Але тут у буржуазних соціологів ми маємо, як бачили, або голе констатування расових ріжниць, як факту, або дитячі спроби звести все до краніології, до форми черепа, кольору шкіри і т. д. [1]).

В чому ж річ? Річ в тому, що проблема раси є питання біології, а не соціології [2]).

Расою займається антропологія, що являється одною із конкретних наук біологичного циклу.

Вже етнографія, як ми бачили на прикладі географичної теорії, виходить за межі біології і є наукою соціологичного циклу; в той же час вона расу розглядає як факт досвіду; — так само і соціологія бере расу як біологичний елемент, що може входити — і то далеко не завжди — в поняття нації. Тоб-то соціологія не розглядає раси як такої. Біологія має до діла як-раз з ріжними породами людей... Таким чином, основа расової теорії суспільства виходить із меж соціології або зводить всю історію суспільства до біологичних процесів. — Ця методологична помилка поглиблюється ще більше через те, що представники расової теорії — антропологісти сами як слід не розбираються в біології. Тому їм дуже легко замість аналізи соціяльних явищ підставляти расу як безпосередню причину, що це соціяльне явище породила. Експлоатація — раса, нерівність — раса, держава — раса, — класи — раса, війна — раса і т. д., і т. п.

Ця біологична основа расової школи, звичайно, відштовхнула від себе критиків-марксистів, бо з антропологістів „взятки гладки", і з расовим принципом в соціології просто нема чого робити. Тому то марксисти і не аналізували ближче явище раси, як не аналізували ближче біологичних основ процесу продукції, або біологичної основи ідеології, а брали і расу і потреби організму і психику, як дані елементи, що з них діялектично повстають на ґрунті витворчих сил цілком відмінні соціяльні, а не біологичні явища економики та ідеології.

Отже на питання: Що таке раса? треба шукати відповіди не в соціології, а в біології.

Звичайна відповідь каже: раса (вид, порода) є продукт пристосування організму до природнього оточення.

Але ця відповідь не зовсім точна, або, краще сказати, вона є тільки перше наближення до точнішої відповіди, що її дає сучасна біологія.

---

[1]) Див. наприклад, крім розглянутих вище авторів Chalumeau: Influence de la taille humaine sur la formation des classes sociales і Вольтман Л. Die germanen und die Renaissance in Italien (1905), Die germanen in Frankreich (1910) — спроби довести що всі видатні діячі відродження в Італії та Франції були довгоголовими, Morelli: Le rase humane, що ставить моральні властивості в причинний зв'язок з фізичн. властивостями рас; Лестер Уорд: Social classes in the light of modern soc. theory" — спроба психологичної характеристики рас; твори англійського представника рас. теорії Чемберлена і инш.

[2]) Не треба расу змішувати з нацією. Нація є цілком і виключно предмет досліду соціології, бо являється продуктом історичного процесу, в той час як раса є продукт природнього пристосування.

Для сучасної біології неоламаркізм (вплив оточення) трансформується в неодарвінізм (природній добір) в сполученню з менделізмом (спадковість).

Сучасна генетика визнає, що придбані властивості не передаються в спадщину [1]).

Це не значить, що оточення не діє на зародкову плазму. Воно діє не тільки посередньо, тоб-то через механізм природнього добору, але й безпосередньо на гени, змінюючи їх і утворюючи нові. Гени явилися в процесі еволюції як складні комбінації з атомів мертвої матерії. Річ у тому, що зміни оточення („придбані властивості") не адекватні змінам в генах — тоб-то придбана властивість не діє на зародкову плазму тим способом, щоб остання могла цю властивість передати в спадщину.

Расові (видові) ознаки зорганізовані в генах — цих молекулах живих організмів — сполучаються в різних комбінаціях і дають відповідні види (раси) організмів.

А оточення вже нищить те, що не може в його умовах існувати, і залишає те, що (не випадково, як казав Дарвін, а на підставі відомих процесів менделювання) — більше пристосоване до оточення.

Таким чином, оточення без упину вибирає те, що так само без упину в організмах виникає, і ні той ні другий процес не припиняється: активність належить і оточенню, і організмові. Так вирішується діялектична суперечність між спадковою мінливістю та оточенням, між організмом і оточенням, що об'єднують свою чинність в дарвинівському принципі природнього добору. Значить, оточення грає основну ролю в процесі добору, бо воно визначає, яка властивість організму знищиться чи залишиться.

---

[1]) Примітка: Дехто може сказати (і каже), що генетика, яка не визнає передачі в спадщину придбаних ознак, є буржуазна наука і має на меті біологично обгрунтувати буржуазний індивідуалізм. А з другого боку ніби-то передача в спадщину придбаних властивостей повинна лежати в основі пролетарської біології, бо дійсно не можна мислити собі розвитку організмів без передачі придбаних в індивідуальному житті змін (див. наприкл. книжку Вітфогеля „Наука в буржуазному суспільстві"). Але треба зазначити, що класовий характер науки виявляється тільки в тому поясненні (інтерпретації), що грунтується на фактах досвіду. Факти ж (наприклад, 2 плюс 2 = 4) обов'язкові і для буржуазії і для пролетаріяту — і для пролетаріяту ще більше, ніж для буржуазії, бо пролетаріят не зацікавлений в перекручуванні фактів і по своєму соціяльному стану стоїть ближче до практики. Так ось, практика доводить, що придбані властивості не передаються в спадщину (див. про це праці Завадовського і инш.). „Под знаменем марксизма" за 1925 — 6 р. Досвіди недавно трагично загинувшого в атмосфері буржуазної науки Крамерера з саламандрами, що їх діти родилися чи то жовтішими чи то темнішими залежно від кольору грунту, на якому жили батьки, — і інші досвіди не витримують ніякого порівнання — що до наукових вимог від таких досвідів, що до чіткости і чистоти поставлення — з досвідами Моргана, що розводив мушку дрозофілу протягом сотень і сотень поколінь і не міг ніяк відкрити спадкову передачу впливів оточення. Хто ж, критикуючи сучасну генетику, із біологичної теорії робить соціологичні висновки, як це робить расова теорія (мовляв треба родитися „вищим"), той сам заплутує справу. Виховання,— роля соціяльного оточення в цьому вихованні, мають настільки велике значіння, що цілком здатні пояснити соціяльну нерівність. — А питання про ролю спадковости і оточення вирішуються в той спосіб, що визнається діялектична взаємодія організму (що по своїх внутрішніх законах, але під впливом оточення, — відміняється) і оточення, що добирає,— з чого видно, що вплив оточення грає основну ролю.

Але коли так, то не можна ставити питання про злиття всіх рас в одну, чи то під впливом схрещування, чи то під впливом однакового (штучного) оточення. Менделізм доводить, що метиси, які складають половину кожного покоління, знову і знову розщеплюються в нащадках на чисті типи.

Значить, в майбутньому розмаїтість рас буде існувати, як існуватиме розмаїтість органичної конституції та характеру, і в майбутньому не будуть всі на один вид, навіть навпаки — зменшення впливу природнього оточення, завдяки велетенському зростаню впливу штучного оточення, затупить жало природнього добору. Всі комбінації та мутації, що виникнуть в процесі схрещування, будуть життєздатні, бо штучне оточення зменшить негативний вплив добору і знизить для організму рівень біологичних вимог. Цим самим штучне оточення дасть можливість казково-розкішного розцвіту індивідуальних органичних відтінків, а, найголовніше, в умовах соціялізму збереже енергію організму, що раніш тратилася на класову боротьбу і направить її до ще вищого розвитку штучного оточення.

КРИТИКА РАСОВОГО ФАКТОРУ

В цьому діялектичному процесі не можуть виникнути причини, що приведуть до загального порівнання органичних особливостей, а тим більше не може бути такого неймовірного явища, щоб які-небудь зовнішні біологичні расові ознаки завжди були зв'язані з вищим розвитком. Як відомо, ознаки, що в своїй сукупності характеризують „вид" або расу — є самостійні і можуть сполучатися в різних комбінаціях.

Тільки класова ворожнеча сучасного суспільства могла привести до дикої теорії рас вищих і нижчих.

Не може бути, щоб довгоголовість завжди була зв'язана з вищим характером, а короткоголовість з нижчим. Структурна особливість організму, що від неї залежить здібність до певного роду творчости, є самостійна ознака і може сполучатися і з короткою і з довгою головою, і з темною і з світлою шкірою, очима або волоссям, і з високим і з низьким зростом. Вона не залежить від форми голови, як це хотів довести Галь, що студіював форми черепа і робив узагальнення, подібні до того, що лисина зв'язана з релігійністю і т. д. Вона не залежить від абсолютної ваги мозку, бо тоді слони та кіти були б розумніші за людей. Вона не залежить від відносної (що до ваги тіла) ваги мозку, бо тоді щурі були б розумніші за людей. Перевага абсолютної ваги мозку мужчини не може довести психологичної переваги його над жінкою, як не може довести нічого перевага відносної ваги жіночого мозку. Правда, ріжні раси мають ріжний обсяг черепа, а що вище стоїть тварина на щаблях органичного розвитку, то більша у неї абсолютна вага мозку. Але це ще не доводить того, що австраліець кафр чи готентот не може розвиватися іменно тому, що в нього замалий мозок. У Вольтера був дуже малий мозок, але це не заважало йому бути талановитим. Ця структурна особливість організму, що обумовлює талановитість, властива для всіх рас людства, бо всяка здібність є, за данними рефлексології, здібність утворювати умовні рефлекси під впливом оточення, а для цього

обсяг мозку всіх рас цілком достатній. Крім того, сіра тканина мозку має можливість збільшити свою поверхню через утворення складок. Отже форма черепу нічого не каже про талановитість. Та і взагалі не одна тільки нервова система, а всі тканини (в тому числі продукти залоз внутрішньої секреції — гормони) беруть участь в утворенні реакції організму.

Про значіння гормонів для нервової системи медицина досить добре знає [1]).

Тому ми повинні принципово стояти на погляді, що раси роду людського здібні до розвитку самостійної культури в сприятливих соціяльних умовах.

РОЛЯ СОЦІЯЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ.

Як відомо, характер залежить не стільки від біологичної конституції, скільки від соціяльного оточення. По-перше — навіть сама конституція регулюється природнім і соціяльним добором. По-друге — ми маємо багато даних, щоб підкреслювати значіння соціяльного оточення в утворенні особи. Хоч який талановитий буде сільський парубок, але, коли він нікуди не виїздить із свого села, весь час порається в своїому дрібному господарстві, знає тільки свою округу верстов на двадцять, а до того не вчився в школі, бо сувора боротьба не дає змоги — такий навіть найгеніяльніший селюк залишиться обмеженим, нерозвиненим. Дрібне власне господарство робить його таким. В цьому й полягає „ідіотизм сільського життя“, про який говорив Маркс. Нижчі класи, як відомо, весь час повинні тратити багато сил на боротьбу за життя; а коли нема чого їсти, то тут не до розвитку талантів, що не стоять у безпосередньому зв'язкові з найпершими потребами. Ось чому так мало ґеніїв виходило із низів. Треба мати незвичайну силу здібностів і покликання, щоб при виключному збігові обставин вибитися з лабет несприятливих соціяльних умов. З другого боку — представники вищих клас мають можливість матеріяльну — виховувати, розвивати і використовувати найменшу здібність, слабенький талант. Звідси повстає неправдива, перекручена картина: здається, — ніби то серед вищих клас більше здібних, ніж серед нижчих. Не розбираючись, в чому тут справа, антропологісти взяли цей „факт“ за основу і не захотіли подивитися глибше і відшукати причину такого явища. Коли буржуазія була революційною (матеріялісти 18-го сторіччя), то вона знала, в чому тут річ.

---

[1]) „В настоящее время, — каже профес. Н. А. Белов у роботі „Физиология типов“,— никто не ищет ни ума, ни глупости. ни бездарности, ни гениальности в мозгу и нервной системе. Соотносительная (нервно-психическая) жизнь организма локализируется во всем живом образовании и, выражаясь грубо, пятка принимает в относительных процесах не меньше участия, чем всякая другая часть организма. Человек выявляется соотносительно всем своим существом, всеми клетками своего организма и мозг с нервной системой — это только служба связи, телефонная сеть, значение которой для соотносительных процесов не подлежит никакому сомнению, но которой все же нельзя ставить в роль доминирующего начала. Соотносительная деятельность немыслима без возможности частей организма взаимодействовать, но эта возможность реализуется не только через поразительный прибор нервно-мозгового провода, но и другими путями, хотя бы при помощи тех же органов“.

Не дурно Маркс і Енгельс підкреслювали революційність теорії загального детермінізму, що її висували французькі матеріялісти 18 сторіччя: щоб люди змінилися, треба змінити соціяльні умови так, щоб вони стали гідними людей. А тим часом тепер значіння соціяльного оточення як-найяскравіше визначається в звязку з розвитком рефлексології. Адже характер — поведінка, система рефлексів данної особи, — не визначається тільки біологичною конституцією, кількістю та якістю гормонів, структурою органів — зокрема нервової системи і т. д., — а стоїть в тісному зв'язку з характером впливу оточення [1].

Спроби розділити людей на ріжні групи за принципом біологичної конституції (як, наприклад, спроби Кречмера [2]) визначити характер на основі розподілу людей на пікничний, астеничний і атлетичний конституційні типи) — ці спроби, звичайно, доречні, але з одним обмеженням: конституційні ознаки не вичерпують характеристики даної особи, а становлять тільки одну і то не основну причину серед тих причин, що визначають той чи инший, вже психологичний (або рефлексологичний) тип.

Так само спроба американського лікаря Bryant'a класифікувати людей на типи плотоїдний і травоїдний за біологично-конституційними ознаками, або класифікація Sigaud, що розподіляє людей на типи дишний (respiratoire) шлунковий (digestive), м'язовий (musculaire), черепний (cerebrale) (з відповідно більшим розвитком м'язів, шлунку, легенів і черепної коробки), так само мало з'ясовують характер людини, як мало з'ясовують причини хвороби спроби медиків-конституціоналістів звести всі хвороби кінець-кінцем до конституційних особливостей організму (напр. визнати сухоти за цілком конституційну хворобу, що залежить від структури бронхів у верхівках легенів). В цьому відношенні, крім конституційних причин треба неодмінно звертати увагу на основні кондиційні причини (conditio — умова, поведінка) [3]. Це зауваження вірне і для класифікації проф. Корнілова на сенсорний і моторний типи [4].

Так само і в галузі характеристики людей: не стільки, грубо кажучи, расові ознаки, скільки соціяльні умови життя, визначають і утворюють характер. Не структура організму і не його гормони — виключно визначають характер; тут треба брати на увагу сприятливий чи несприятливий вплив соціяльного оточення, яке є чинником добору тої чи иншої структурної особливости.

Помилка Кречмера (оскільки він робив спробу дати характеристику політичних, наукових і літературних діячів на грунті конституційних ознак), полягала в тому, що він зовсім не звертав уваги на соціяльні причини. А тим часом добре відомо: коли суспільство не потрібує даної функції — напр., мистецької — в даний час — напр., в час війни — в такій мірі, як потрібує воно другої функції — напр.,

[1]) Див. про це напр., статтю акад. Бехтерева і д-ра Дубровського: „Диалектический материализм и рефлексология" в журн. „Под Знаменем Марксизма" № 7—8 за цей рік.

[2]) Див. Кречмер Е. „Строение тела и характер". Гиз. 1924, особливо розділ „Герой", ст. 202 — 234.

[3]) Див. книгу Ліфшіца М. „Учение о конституціях человека". Гиз. Украины 1924.

[4]) Див. працю проф. К. Корнілова: „Реактология" розд. VIII ст. 92 — 110. 1924. Глава XVIII і гл. XIX ст. 134 — 149.

військової, — тоді особи, що мають великий поетичний талант, стануть посередніми вояками, бо не матимуть змоги реалізувати свої здібності — і навпаки, люди з військовими здібностями зможуть їх виявити. „Dum clamat bellum, tacent musae“ — поки гримить війна — мовчать музи. Кожен винахід, наукова ідея, мистецький твір реалізується через свого автора тільки тоді, коли суспільство дійшло до відповідного щабля розвитку. Инакше, ідея автора загине, як про це свідчить сумна історія невчасних винаходів [1]).

Отже класифікація характерів у Кречмера [2]) на шізоідний та циклоідний типи, або розподіл наукових діячів у Оствальда [3]) на класиків та романтиків, або класифікація характерів Гайного та Богданова [4]) на типи, що ближче чи дальше стоять від основних типів „еліна“ та „іудея“, або класифікація фрейдиста Юнга [5]) що розподіляє людей на інтроверзних (направлених в себе) та екстроверзних (направлених на зовнішній світ) — всі ці дивовижно тотожні (про всю різність вихідних точок) класифікації правдиві настільки, наскільки вони беруть до уваги вплив соціяльного оточення, не казати вже про його регулятивний вплив (добір) на саму біологичну конституцію. Це ж стосується і до розподілу людей на сталих і несталих (Тротер), на м'ягких і твердих (Уільям Джемс) і до инших полярних класифікацій. Ми вже не кажемо про хибну навіть з точки зору біології класифікацію антропологістів, що ділять людей на довгоголових і короткоголових. Отже питання про характер та темперамент (як і питання про передачу в спадщину придбаних властивостей) не можна розв'язувати механично. Тут треба — на основі головної причини впливу природнього і соціяльного оточення — брати на увагу складну діялектичну взаємодію спадкової можливости і добору, організму та оточення, конституції та кондиції, — ширше кажучи — діялектичну взаємодію біологичних і соціяльних причин, що з них соціяльні є головні, бо вони кінець кінцем визначають, чи збережеться чи знищиться дана біологична чи психологична властивість.

ТАЛАНТ І КЛАСА

Таким чином ми повинні взяти як факт від біології наявність різних рас і різних конституцій.

Але ми повинні рішуче відкинути всякі спроби обгрунтувати соціяльну нерівність на біологичних конституційних ріжницях.

Талант не залежить від раси, а є самостійна ознака, так-би мовити, розпорошена по всьому родові людському.

---

[1]) Згадаймо, наприклад, історію Папіна, що зарано вигадав паровий човен, Мюлера, що збудував ткацький варстат, або й російського Микитку, що за часів Івана Грізного хотів політати на крилах і безліч инших.

[2]) Див. Кречмер: вищезгадана книжка.

[3]) Оствальд „Великі люди“ рос. переклад 1899 р.

[4]) Богданов: Емпириомонизм ч. II (1906 г.). Применение метода ст. 145.
Богданов. Тектология ч. II (1921). Раздвоение и восстановление единства личности.

[5]) Психологическая и психоаналитическая бібліотека под редакцией проф. Ермакова (1924), вып. VII. С. Юнг. „Психология типов“.

Тим менше може він бути ознакою вищих верстов суспільства. Як ми вже знаємо, вищі владущі класи дають більше талантів, бо багатство й освіта дає можливість проявитися й розвинутися всякому, навіть найменшому, дарові природи — тим часом як боротьба за шматок хліба губить величезну більшість геніїв, що зустрічаються в нижчих класах може ще частіше ніж у пануючих. До того-ж геніяльність, як конституційна ознака, зовсім не дає „права“ належати до вищої класи — виродки з точки зору біологичної конституції часто-густо користуються великою соціяльною силою — не тому, що вони її мають індивідуально, а тому, що суспільство за цим виродком визнає право на користування соціяльною силою, що обумовлене фактичним володінням засобами продукції.

Тому не можна зв'язувати соціяльної аналізи з питанням про конституційні або расові особливості. Ці особливості є елемент, який настільки відміняється в суспільстві, що його значіння належить до категорії „випадку“, і при абстрактній аналізі цілої соціяльної епохи можна цілком його ігнорувати — тим більше, що значіння однакового соціяльного оточення для утворення характеру людини (особливо нині з розвитком рефлексології) виступає як-найвиразніше: поведінка чорного, жовтого, білого робітника однаково обумовлена експлоатацією капіталу, а тому є незалежна від раси система однакових в основному реакцій.

НАЦІЯ

Зовсім відкидаючи расовий фактор в історії, соціологія має до діла з його сурогатом — з національним питанням. Але нація не є продукт природнього пристосування організмів.

Вона не обов'язково повинна включати самостійну расову ознаку. Нація часто-густо — об'єднання різних расових ознак в одне історичне ціле, зв'язане трудовим зв'язком (мова!) і иншими соціяльними відношеннями, що єднають населення певної території. Як продукт історії, нація народилася в часи поширення економичних і инших зв'язків за межі родової одиниці і зникне тоді, коли цей звязок міцно охопить в єдине господарство всю землю, тоб-то за соціялізму. Тому, хоч люди і залишаються різними біологично, але соціяльно вони об'єднуються; хоч існуватимуть раси, але нації зникнуть і тут, звичайно, величезну ролю гратиме процес економичного розвитку в бік усуспільнення засобів продукції і утворення єдиного господарства на грунті високо розвиненого штучного оточення. Інтернаціоналізм є не що инше, як покажчик цього процесу утворення міжнародніх економичних зв'язків. Нації почнуть розтоплюватися в інтернаціональному горні з того моменту, коли міжнародній всесвітній матеріяльний зв'язок стане дужчий за зв'язок місцевий. Що міжнародній зв'язок повинен бути в першу чергу матеріяльним, тоб-то трудовим, свідчить невдача утопійної спроби з'єднати народи ідеально єдиною міжнародньою мовою (волапюк, есперанто і т. д.) тепер, коли ще нема єдиного світового господарства. Прибічники есперанто забувають, що міжнародня мова може повстати як покажчик, відбиток міжнароднього трудового об'єднання, так само як національна мова є покажчик трудового об'єднання на даній обмеженій території. Замінити-ж майбутню мову майбутнього

реального трудового інтернаціонального об'єднання вигаданою мовою в сучасних умовах міжнародньої класової боротьби неможна. Це можна буде зробити аж тоді, коли утвориться міцний матеріяльний трудовий зв'язок між всіма народами, тоб-то за соціялізму. При чому міжнародню мову не будуть вигадувати по кабінетах, а вона утвориться в процесі співробітництва всього людства. [1])

З точки зору перспектив розвитку, тоб-то злиття націй, є дуже цікава еврейська нація. Її теоретично за націю не вважають (дивись брошура Сталіна: „Національне питання)", але практично визнають. Секрет еврейської нації в тому, що евреї, гублячи свою власну територію, свій власний трудовий самостійний колектив, свою власну мову, перестають бути нацією і одночасно залишаються як біологично конституційний тип. Волею історії евреї, таким чином, перші ступили на шлях інтернаціоналізму і — як нація — показують той шлях, що ним при инших звичайно історичних умовах, але раніш чи пізніш прийдеться піти всім народам.

Отже помилка расової теорії суспільства була в тому, що вона не розріжняла класи й нації, як соціяльної категорії, від раси й конституції, як категорії біологичної, і зводила і класу і націю до раси. Цим вона робила історичну суспільну категорію — класу і націю — вічною природньою категорією. Таким чином на віки вічні закріпляла класовий і національний розподіл.

ВИСНОВКИ

Біологична основа суспільства, нерівності, вищі здібності, як ознака вищих владущих клас тоб-то підміна історичного, мінливого соціологичного поняття класи й нації відносно сталим поняттям раси, — цю методологичну помилку расова теорія робила тільки з тою метою, щоб довести природне законне походження сучасного класового суспільства і цим самим зробити гніт та експлоатацію вічним законом природи, що проти нього боротися буде лише неук. Инакше і не могло бути:

Ідеологія класового суспільства завжди одбиває вимоги бази, що нею в даному випадкові є анархичне капіталістичне господарство з його відношеннями експлоатації, пригноблення і безправности.

(Закінчення буде)

[1]) Див. про це в А. Богданова: „Тектология" ч. II ст. 288 вид. 1922 р.

В. СОСЮРА

З минулого

Спомини

„А справжня муза неомузена,
Там десь на фронті, в ніч суху,
Лежить заплювана, залузана
На українському шляху"

П. Тичина

Листопад р. 1918. Село „Третя Рота". Донбас.

МАЛЕНЬКИЙ ВСТУП

Що-року 14 вересня у нас буває ярмарок. Ну, а що-вечора хлопці йдуть на вулицю до дівчат. Мені — 19 років. Я не знав, що з Лисичого до нас прислано каральний відділ кінної варти і що заборонено пізніше десятої години вечора бути на вулиці. Та, мабуть, якби й знав, то був би все одно на вулиці. Ви ж розумієте, — теплі ночі вересня і дівчата... Сміх під зорями, жарти, солодкі тиски гарячих і жадібних рук...

Я чомусь найбільше сміявся, сміявся так, що хлопці казали: „ой, Володька! Мабуть на своє горе ти смієшся, хтось битиме тебе"... Я не звертав на це уваги і сміявся, сміявся...

Вже по 10-ій почали розходитись.

Іду я Красною вулицею. І вже лишилося до хати кроків зо сто, як летить вершник і немилосердно лупцює нагаєм чоловіка, який немилосердно кричить од болю. Я йду спокійно. Думаю — хтось прокрався на ярмарку, а мені що?.. Іду. І враз, я й не побачив, як опинився в колі кількох вершників...

— Ти хто?

— Володька Сосюра.

— Відкіля?

— Та відціля. Аж он моя й хата. Бачите, світиться вікно?!

— А зброя в тебе є? — каже вершник і, нахилившись з коня, мацає мої кешені... А другий вершник перегнувся до мене, та як оперіщить нагаєм раз і другий, і все намагається через лоб, а я одхиляю голову трохи вбік, і він попадає через плече...

— Защо?

І наїжджає на мене грудьми коня їхній блискучий капітан і кричить мені:

— Бєжі, сукин син. Застрелю, как собаку!

Я біжу, а він за мною... Ну хіба від коня утічеш? Але я хитрий, перестрибнув через паркана й причаївся...

І от чую:

— Ах, вы буржуазные лакеи, мать вашу перемать...

Кричить уже побитий хазяїн гостинного двору, де я заховався, робітник Свинаренко...

То йшли робітники з заводу, після 10-ї, яких каральники почали переіщити, як і всіх...

Звичайно, він це кричав, коли козацькі коні потупотіли вже далеко вниз по Красній вулиці.

А на ранок... У всіх хлопців морґулі то на лобі, то на скронях. На що вже Сашка Гавриленко (звичайно, він хоч і на милицях, а хлопець гарний, і його люблять волоські молодиці, правда, за те, що в його батька пивна), так і того не помилували. Він кричить: „Я інвалід!", а вони його порять... Я вже радію з того, що хоч і в мене червоносиня попруга є, але під френчем не видно...

Ну, а в листопаді —

Повстання.

Робітники содового заводу роззброїли в Лисичому каральний загін, і блискучого капітана, що гнався за мною, посадили на проходній конторці. І кожний робочий міг на нього, йдучи на роботу, подивитися й дати йому свою характеристику і язиком, і ногами, а у нас характеристики дуже влучні. Потім приїхав 3-й гайдамацький полк. Розстрілює каральників, роззброює німців, тримає фронт проти дончаків... Ви розумієте, як це впливає на наївного хлопця, що начитавшися Ґоголя та Кащенка, змалку марив грозовими образами козаччини... А тут вона жива! Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинком, зацвіла земля козацькими шликами!..

Та ще й кажуть:

— Ми більшовики. Тільки ми українці. Ну й я українець. Чого ж мені треба?

І записався з Федькою Юзефовичем у цей полк у такий момент.

На Сватове поїхали роззброювати німецьку кінноту...

Наш ешелон спокійно під'їхав майже до перону...

Ішов німець з чайником кип'ятку. І якийсь ідіот навів його на мушку... І не стало німця, не стало далекого Фатерлянду, золотоволосої Ґретхен... Тільки мозок, як кип'яток із розбитого і погнутого чайника, розплескався на рейках...

Німці мирно віддали б нам зброю... А тепер вони: „Цум Ваффен!"

Наші — в станцію... Німці відступили... А потім підковою почали наступати.

Хлопці, замість брати зброю, почали надівати на себе по кілька штанів та шинелів, розпухли, як баби і стали жабами... Німці нас одсунули з боєм од станції... В бою ж треба бути швидкими, а куди там будеш швидким, коли на тобі кілька штанів і шинелів... Звичайно ті хлопці, що заскочили в станцію, не встигли вискочити з неї...

І став на дверях німецький офіцер і кожного, хто похапливо вискакував із дверей, бив просто в голову...

А потім німці з купою трупів віддали нам і свою зброю.

Козаків ховали з музикою... А роззброєні німці сумно й грізно, синіми спокійними колонами йшли на гору до татарських казарм...

І думав я:

Якби німці захотіли, то тільки соплі лишилися б від моєї синьої омріяної України...

Але я ще вірив... Ще тільки почалися бої з німцями... Київ був ще не в наших руках... Але я вірив...

Бо:

З усіх сіл ішли до нас дядьки в свитках і з торбинками. Записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть. Наче кабана різати.

І я завжди дивився їм у вічі... перед боєм у одних очі бувають сумні і слізно прозорі, а у других веселі й каламутні...

І ті, в кого перед боєм були сумні очі, більше ніколи не верталися, а люди з веселими очима похвалялися, скільки вони забили...

Коли ж німці почали нас бити так, що небо й сніг робилися чорними од шестидюймових... то хлопці почали тікати додому, звичайно зі зброєю й обмундируванням.

— Хай прийдуть до нас на село! Ми їм покажемо!.. — нахвалялися вони, озираючись на всі боки, чи не видно німців.

От одного спіймали (з Боровського, за Дінцем, руська колонія) і почали шомполувати...

Козаки обурились.

— Ми — революційна армія! Ганьба! Геть шомполи! Відпустіть його!

А сотенний Глущенко:

— Без балачок. Зараз покличу старих гайдамаків і всіх перестріляю.

І я дізнався тоді, що таке старі гайдамаки. „Боровшанина“ все ж відпустили...

Але нас, як що, — так і лякають: — „старі гайдамаки“.

Це ті, що в січні 1918 р. розстріляли в Київі червоний арсенал. Ядро полку. Я терпів, терпів та й собі втік.

Але Київ вже був захоплений.

Грудень 1918.

Мобілізація.

Мій рік має йти.

Мати мене жене з дому: в мене вже й штанів немає. Я їй кажу, „підождіть, ось уже недалеко червоні“. А вона мені:

— Доки прийдуть твої червоні, так ти будеш світити голими... Іди, сукин син! Доки ти будеш сидіти на моїй шиї?..

Що ти поробиш...

Пішов. Тільки не в Бахмут, а знов же до цього полку, штаб якого стояв у нашому селі. Думаю, все одно. Всі однакові, а Бахмут далеко... То я хоч трохи ще та ходитиму до дівчат (Ох, дівчата, дівчата! Може й ви винні, що я став петлюрівцем!?.) Ну, і знов бої, вже з білими, на Алмазній, Дебальцевій (де я народився)...

І от занесли сніги дороги, чавунку... І поїхали ми на паровозі очистити од снігу чавунку. І заспівав п'яний кочегар: „Смело, товарищи, в ногу!“.. і заплакав я, відчувши гостро й глибоко, що довго, довго я не буду з своїми, буду проти своїх.

Ще одна дрібниця. Власне, тоді вона не була для мене дрібницею.

Холодний, порожній вагон. Я приїхав на Сватове записатися до повстанців... Тихо. І враз:

— Володька!..

— Що?

Нікого...

— Володька!..

— Що?

Нікого...

— Володька!..

— Що?

Нікого...

Три рази мене кликало і три рази я обзивався.

Старі люди кажуть, що не треба обзиватись.

Але:

Три рази мене кликало і три рази я обзивався.

Це — на смерть.

Але я записався.

Ще:

Розстрілювали варту. Ніч. Караульне помешкання — II клас нашої станції. Привезли роззброєних каральників і їх начальника з синьою од побоїв, як чавун, мордою, який усе тикав нашого осаула пальцем у груди і, хитаючись, усе хотів йому щось довести і ніяк не міг...

Їх вистроїли. І між ними стояли два білих літуни, яких хлопці випадково збили з аеропланом на станції Нирковій. Один капітан (ранений), а другий стрункий і спокійний, з мармуровим шляхетним лицем, нащадок графа Потьомкина. Цей, з мармуровим лицем, зняв з пальця свого персня, подав його осавулові нашому і сказав:

„Передайте моей жене".

Їх повели...

ПРОТИ ЧЕРВОНИХ

Вагони. Пахне самогоном, патронами і олією, пахне снігом і кров'ю... Мені й тепер іноді зимою... коли сніг і я один, подує якийсь вітер і запахне...

снігом

і...

кров'ю...

Правда, тепер не так часто...

(Може тому, що Неп і міхова доха...).

Ще пахло кожушиною і козацькими онучами...

Нас відправляють на позиції...

І чудно. Я був безпричинно веселий... наче мене це не торкалося... Тільки сестра моя стояла біля дзвінка і сумно, сумно дивилася на мене...

Вона вмерла 1919 р., я так її й не бачив. А мати не прийшла мене провожати, бо не знала про відправку нас на фронт...

Ми співали „Чумака".

Було нам весело, наче їхали ми не на смерть, а роззброювати німців...

Тільки чому нас посилають на Сватове?.. Там же ворога немає. Ворог на Дебальцовій, Алмазній...

Тільки чому нам вчора з наказу батька Волоха всім завели оселедці?.. (Ох, оселедці! Я тепер не можу їсти навіть звичайних оселедців...).

Ідемо.

І вже на Сватовському пероні... (Ніч... сніг... вітер...) курінний нам каже (нас поїхало з сотні: 9-а — де я, — 11-та й 12-та): „Ми з більшовиками не воюємо. Але вони захопили Куп'янськ. Ми тільки візьмемо у них назад Куп'янськ, а воювати з ними не будемо. Хай вони самі собі, а ми самі собі".

Пішли в розвідку.

Звичайно, селяни нам не кажуть, де червоні.

Всі села — більшовицькі.

На другу ніч я був призначений ройовим. (Ви не дивіться, що я лірик. Я бойовий). Я — вартовий по кухні. Над ранок о 5-й іти на кухню.

А знаєте, що це значить. Це значить: наїстися вволю м'яса, яке тоді було краще за шоколад-міньйон. Я уявляю, як я буду їсти м'ясо і з цією мрією заснув... Готелів для козаків не стало і декого розташували по хатах. Мене й ще одного козака мого рою — в хату.

Ми з ним наче вдома; роздяглися до білизни, бомби поклали на вікно, рушниці поставили в куток. Спимо.

А в мене сон такий, що хай над головою б'є гармата (це тоді...), я не проснуся.

Враз вбігає хазяйка (2 години ночі).

„Ой, діточки мої, ви ж пропали!

— Що таке?..

— Ваші всі побігли на станцію, була стрілянина, кулі свистіли по садку.

Ми спокійно одяглися. Я, як вартовий по кухні, взяв запхнув за пояса тільки багнета. І йдемо ми картошку чистити. Зброї не взяли.

— Це, кажу, „так, просто, паника якась".

Мені не вірилося... німців побили, варту побили, Київ наш, а тут, на тобі... втекли... покинули... І навіть не розбудили... „Ні! Ми йдемо чистити картошку".

Виходимо. Сніг. Туман. Вулиця йде просто до вокзалу.

Тихо. Смертно тихо. Навіть собаки не гавкають.

Тільки на станції тонко й одиноко кричать паровози.

Із туману підходить до нас козак і рушниця в його за плечем.

— Що таке?..

— Та наші всі побігли на станцію... Була стрільба, кричали „Слава", „Ура".

Тишина смертна.

Ідемо чистити картошку.

Я ще не вірю, що це кінець.

Мені деревляно спокійно і покірно.

І от, із туману смутно, а потім чітко:

Коні!

— Не наші, — щось сказало мені, і я притулився до тину. Мої товариші стали на півкрока вперед од мене. Ми в підкові вершників.

— Хто йде?

— Свої.

— Пропуск!

— Олена.

— Яка Олена?.. Руки... вверх!

Не знаю, чи підняли мої товариші руки, чи ні, але я відчув жах у голосі того, що кричав „руки вверх", перескочив через тин, за копицю... Біжу по городах... а ззаду чую удари по чомусь м'якому і „ой... ой..." тихе і тоскне. А зір механично відбиває кривеньку чорну вишеньку на білому тлі снігу, смутні контури тинів, копиць і хат.

Шлика я зірвав... але оселедця зірвати ж не можна. Та й шапка в мене кавалерійська, лохмата, її скидати? Холодно, та й оселедець одразу побачать...

А коли попадають в полон з оселедцями, то з ними не церемоняться... Смерть.

А який я старий гайдамака! Червоні думають, що як з оселедцем, значить і старий гайдамака:

— К стенке!

або

— На рубку!..

Тільки в процесі боїв я дізнався, чому вони не стріляли мені в спину. Просто вони думали, що ми дозор, а ззаду лава. Вони тихо нас і зняли, цеб-то тих двох — порубали... У них теж були оселедці (а вони шахтьори...). Про це я дізнався аж 1921 р. (що їх порубали...).

І почалася стрільба...

Ніч раз-у-раз протинало червоними мечами пострілів... Я вирив у снігу рівчака і ліг у нього... Пливли образи Констанції і бабусі, які мене дуже любили... Констанція тоді, а бабуся й тепер — їй 102 роки. Образа матери не пливло... Та й то, як мить. Якась спокійна покора смерті. Я иноді не витримував, вставав і йшов прямо на вогонь, але знов лягав... Вода капає мені за комір, на щоки... Потім я зайшов у двір і підліз під призьбу (до хати не пустили. Я стукотів, але вони по голосу пізнали, що я із „побежденных"...)

І от червоні займають село...

З годину цокотіла вулиця... то батареї (між иншим на волах), обози, кіннота... і все цокотить, цокотить, цокотить... Нарешті, почало світати... я виліз і пішов знову в город. Крізь паркан видно було, як ідуть баби по воду... І от забили дзвони. Неділя.

Я вийшов, наче у сні, на вулицю... Там... там... там... купками стоять червоні... У мене ж лохмата шапка і обмотки побіліли од води (вони були зелені, нові). Я йду просто крізь червоних, а навколо мене сон... я навіть і голосів їхніх не чув...

І ніхто мене не спитав, не затримав...

Все село — більшовицьке.

Я зайшов до крайньої хати. Дома дядько і його син.

— Острижіть мені оселедця.

Син бере й стриже мені оселедця.

Але ж голова моя побрита.

Я дав дядькові цукру (у мене було трохи в хусточці), а він дав мені хліба, і я пішов.

Вийшов на гору. Дивлюсь, біжить один козак... блідий... од жаху одне око більше, а друге менше і наче йому дуже холодно...

Втік з-під розстрілу.

Це — старий гайдамака.

— Ну, кажу: „ходім на Святі гори“ (75 верст — неначе в другу хату), а відтіля потягом додому.

І який же я дурний (а може хитрий... це ж така тонка річ)! Ідуть баби з хуторів на базар, а я їм кричу:

— Ви не кажіть, що ми сюди пішли. Ми — гайдамаки!

— Не скажемо, діточки, не скажемо!..

І не сказали.

Ночуємо ми на хуторі. Товариш мій каже, що ми мобілізовані Петлюрою, тікаємо додому. Лежимо на печі. А дядько хитро примружив око, підійшов до нас і каже:

— Та признайтесь, хлопці. Ви ж гайдамаки. Вас же розбили на Сватовій.

Я сказав:

— Так. Ми гайдамаки.

Дядько нічого не сказав.

Але я довго не міг заснути і все дивився на сокиру в кутку...

І недалеко від святогорської станції (кругом червоні партизани) в одному селі, коли ми лежали на долівці, увійшов лисий старенький староста і затребував у нас „пачпорта“.

Який „пачпорт“, коли ми мобілізовані.

— Та що там з ними базікати! До штабу їх.

А жінки не віддають нас, плачуть та приговорюють:

— Та вони ж такі як і ми: і чорнобриві й по-нашому розмовляють.

І прокинувся в мені поет-агітатор... Я почав говорити, хто ми і за що така наша доля, почав читати їм свої вірші...

І сталося чудо... Лисий пачпортний староста просить переписати йому на пам'ять вірш. Пам'ятаю початок... (О, мої поезії такі-ж наївні й зелені, як моя вічна молодість!..)

„Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю
І тепер по світу хай вона блукає,
Хай вона до зброї всіх рабів скликає.
Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю“...

1918

Це такі слова... Але ви б послухали, як я тоді декламував. Я на „Плузі“ і тепер і раніше так не декламував і не декламую... У мене аж волосся ворушилось від піднесення...

Нам дали сала, огірків та хліба і відпустили.

Прийшли на станцію. Власне я сам прийшов на станцію. Товариш мій зник... Його дядьки не пустили... Я й досі не знаю,

де він... Це було так. Коли ми виходили, один дядько, що мовчки слухав мої вірші, мовчки підійшов до мого товариша, взяв його за плече і сказав:

— А ти, хлопче, останься, побалакаємо...

Та й досі балакають...

Питаю на станції у телеграфістів, де червоні, де петлюрівці, а мені не кажуть...

Підходить потяг (пасажирський). Сідаю, їду. Потяг — на Харків. В Харкові з вокзалу не можна вийти. Я-ж не цивільний.

І мусів я тимчасово прикомандируватися до Мазепинського полку.

В Харкові мій дядько, слюсар Іван Локатого... але не можна вийти з вокзалу.

Мазепинці відбилиу каральників дві цистерни горілки і нам видавали що-дня майже по котелку.

Одного разу нам видали по котелку горілки. Ми випили. Нас построїли й повели до міста. Попереду йдуть з наганами старшини і кожного з публіки, в кого руки в кешені, заставляють підносити їх догори... Приходимо у якийсь завод. Я й досі не пам'ятаю, де він... але знаю, що ми дуже довго йшли до нього... Тільки ми відчинили браму заводу, як ударила стрільба!.. Ми — назад!.. Потім знову — в завод!.. У нас ручні кулемети. (Я попав до кулеметної ватаги, але ще був з рушницею). В заводі тихо, нікого нема... тільки сумні чорні вікна та убитий випадковою кулею реалістик у дворі...

Ідемо далі... Ну, звичайно, котелок горілки зовсім не вплинув на мій котелок... Заходимо у якийсь двір. В кімнаті під полом багато зброї і листівки з відозвами до повстання...

О мої рушниці змазані маслом, мої робочі рушниці!.. Це ж я своїми руками клав вас на дроги і їв абрикосне варення... тільки мені чудно було, що хлопці забрали і одіж, і порося, і коньки... Ну, цигарки (десертні), ну, варення.. Варення я змалку люблю. Ну, а при чому тут панталони й порося?..

Потім ми полили вулицю з кулеметів і вернулися на вокзал.

Відступ

На „Новій Баварії" я зустрічаю броньовик 3-го Гайдполку:

— А, Володька!?

— А ми ж сказали твоїй сестрі, що тебе зарубали на Сватовій.

Між иншим, на Сватовій нас тоді розбили ліві есери, „сахаровці".

Мені трошки жалко було, що вони одбили у нас вагон з обмундируванням... У мене була розірвана й стара шинеля... Мені як раз обіцяли видати нову, а тепер чекай, коли вони видадуть...

Я все не вірю... Думаю, що це непорозуміння, що ми з більшовиками не воюємо.

Лозова. Грудень 1918 р.

Делегація німців їде до Махна. Ми її пропустили. Хотіли відбити у Махна Павлоград, не ми, а Павлоградський полк. Так він пустив козаків у Павлоград, та як узяв їх в кулемети!..

Більше Павлоградський полк не ходив відбивати у Махна Павлограда.

Центральна бібліотека Деревообробників

Сотенний Глущенко взяв мене і кілька козаків із мого рою, і ми пішли на базар. Коли ми стояли біля рогу, до нас із публіки підійшов мій колишній шкільний товариш по сільсько-господарчій школі, Гнатко. Він був у цивільному, і мені якось дико було говорити з ним про минуле, я тільки сказав йому:

— Жалко, що в таких умовах ми зустрілися з тобою.

— Праворуч!— і ми чітко пішли робити своє діло. Ми заарештували двох кінноТчиків із Павлоградського полку. У них в руках були підметки, хромові витяжки і взагалі все, що потрібно для чобіт. Коли ми їх вели на станцію, до нас підскочило кілька кавалеристів із їх полку. Вони на вигляд були дуже войовничі: смугляві, з чорними шликами, чингалами за поясами і кривими шаблюками. Ну, запорожці тобі та й годі! Вони почали кричати на нас і розмахувати руками, аби ми повернули їм заарештованих. Сотенний Глущенко хрипло закричав:

— По бандитам, пальба!..

Я мляво і лячно зробив те, що треба. Ми були готові до стрільби. Павлоградці зблідли і наче опали. Обличчя їм одразу схудли і було противно слухати, коли вони, заїкаючись, почали белькотіти:

— Та що, та ми нічого... та ми нічого... і жалко почали задкувати перед нами.

В станції нас оточила маса Павлоградців. Вони розмахували бомбами і насідали на нас. Наші хлопці теж розмахували бомбами. Кричали, що не може бути, щоб свої та своїх розстрілювали. Павлоградців було більше, і ми повернули їм заарештованих.

Ще. Заарештовано два євреї студенти з Одеси. Їхали в Одесу. У них настрій, розумієте, який... Коли приходять п'яні козаки і б'ють їх табуретками по морді, а вони тільки затуляються руками та дивляться, як кролики...

І от їм, тому що вони студенти, я читав свої поезії про Констанцію, про зорі та конвалії... І вони крізь смертну тугу усміхались мені і казали, що я — поет. Правда, я весь час почував, що їх не розстріляють, заспокоював їх... Але лізти до них з поезіями та ще якими! Коли люди вже за муром смерти...

Цих студентів звільнили, але звичайно, забрали у них всі гроші... І вони, бідні, сидять край столу на вокзалі і не знають, що їм робити. Я підійшов до них з одним своїм товаришем, і ми віддали їм усі свої гроші, що ми получили платні за місяць. Вони не знали, як нам дякувати і дали нам свої візитні карточки на всякий випадок... Я карточку заложив собі в шапку. Але шапку віддав якійсь тітці на Поділлю за хліб... (а цікаво було б побачити цих студентів).

24 грудня. Лозова. Вечоріє. Я вийшов з вагону наточити в котелок води. І тільки підняв ричаг, як враз загориться все стрільбою!..

Бомби, кулемети, рушниці!..

„До зброї!"

Наш бронепотяг тихо від'їжджає... А стрільба все йде, йде,... і горить електрика... Мені страшно досадно, що вона горить... Але яке їй діло до мене, коли так хотіли робочі, або махновці. Я не знаю. У всякім разі не я.

Ми одступили, потім розсипались в лаву і почали наступати. Ідемо по чавунці, а по боках посадка... Наш сотенний заховався в броньовик, а нас — в лаву. Ідемо по полотну залізниці. Хлопці все збиваються в купу... лячно йти біля посадки... А прямо в вічі залитий електрикою і повний стрільби вокзал... лягли... я тільки чув сніг тилом лівої долоні, що під стволом рушниці... Більше нічого... І враз гасне електрика, а з нею й стрільба.

Ми одержали наказ з броневиком охороняти моста, що на Полтаву. На ранок пішли в обхід махновцям... Був туман... і лава наша далеко-далеко обхопила поле... по боках хмарами — кіннота... Десь стукнув постріл... переходимо залізницю, і чудно простукотіли мої штиблети об рейки.. У дворі будки я побачив забитого... Він одиноко і смутно лежав, на штанях йому були лампаси німецького бранника, а в голові — яма.. Це був перший забитий, якого я близько побачив. Ідемо в тумані і по команді то спиняємося, то знову йдемо... Входимо в село, власне передмістя Лозової... Ворога немає, тільки трупи до дорозі. Мене вразив труп дідуся у новому кожушку, який присів біля телеграфного стовпа... Люди говорили, що він пішов до церкви. Його не пускали, наче чули... а він пішов. І чудно мені було, що дідусь хотів заховатися за стовпом від кулі...

Ідемо до станції й на фоні трупів і ридань наївно й весело співаємо:

„Ой, там коло млину, ой, там коло броду!.."

Коли ми проходили повз вагону музичної команди, капельмейстер показував нам сурму, яка була майже розплескана і повна дірок від куль...

Павлоградський полк, не принявши бою, втік, і гайдамаки самі ледве вдержали станцію. Махновці заскочили навіть у вокзал, і ми захопили в полон 18 махновців... Вони сиділи у караульному помешканню, і нашій сотні було призначено їх розстрілювати.

Ми підійшли до карпому... Я наче чув і підійшов майже останнім. Наш сотенний Глущенко відчинив двері і кожного махновця, що виходив з карпому, бив кулаком по морді і віддавав козакові, який мав його розстріляти, приговорюючи: „Оце тобі... оце тобі...", а я все відступаю, все відступаю, щоб він не сказав мені: „Оце тобі"...

Нарешті махновців розподілено. Це були звичайні селянські хлопці. Такі ж як і я... тільки що ми в шинелях, а вони в піджаках. Двох цивільних, що випадково попали до карпому, відпустили, і ті радісно підстрибуючи, по-телячому, побігли від нас... Це було ранком 25 грудня 1918 року. В нашому полку був піп. Ми ведемо махновців розстрілювати... підвели їх до церкви і вистроїли в один шерег біля церковної огради... Вгорі кличе молитися дзвін... а потім йому наче стало соромно і він замовк...

З хат повиходили баби, дівчата... дивляться... а махновців, по два, підводили призначені до огради, ставили навколюшки спиною до нас і по команді „По зрадниках... огонь!.." били їх огнями, і ті, як папірці, прибиті до дороги несподіваним вітром, мовчки, без крику падали... Потім по команді їх кололи штиками, та не в спину, а в стегна... Штик, звичайно, застрягне в кістці, і козак, намагаючись

його витягти, волоче тіло по снігу, а потім криваве лезо з реготом витирає об сніг... Виходили розстрілювати і добровільно... А один із призначених козаків, перед залпом заплакав, перехрестився і сказав:

„Прости мене, божа мати! Це не я роблю..."

Мовчки роздягалися і мовчки вмирали махновці... А як вони йшли!.. Їх ніжки наче хитав вітер... Дійсно, ніжки... бо то були хлопці років по 17. І з кожним махновцем я мовчки підходив до стінки, покірно ставав навколюшки і... злісно й недружно гавкали рушниці, і ті згуки впивалися кулями в моє тіло... Я стояв і дивився... мені було солодко, і я не знаю, чи плакати чи сміятися хотілося мені... я стояв. Старшини ходили й добивали в голову... і хто був недобитий козаками, тільки здригав, коли куля старшини розбивала його останні надії... Останній, літній уже, в одязі німецького бранника, коли роздягався, тільки сказав:

„Я сам был три года в плену у немцев"...

Його зразу не застрелили... Коли його кололи, він довго, довго кричав тоненьким і далеким, далеким голосом...

А це ж було на кілька кроків від мене...

Потім ми пішли. Сотенний II сотні надів синього діягонального піджака останнього розстріляного... А сотенний Глущенко йшов танцюючи і співав хрипко й радісно... Да, одного, коли кололи, вдарили багнетом у шию... гостряк багнета виліз йому із рота, і він ухопився за нього рукою...

Ми стоїмо ще на Лозовій... Махно має об'єднатися ще з червоними. І чудно було мені, що деякі козаки везуть із собою повні скриньки барахла і дбають, аби його було ще більше... Я ж віддавав залізничникам все зайве з одягу, що мені видавали: фуфайки, теплі штани, білизну... І раз лізе в вагон козак. Спочатку показався його оселедець, а потім жіноча пелеринка і тільна сорочка з плямами крови на ній... Далі лізе другий і показує жмут „українок"... Це — злодії ночи... А сотенний каже:

„Робіть, що хочете, аби не на моїх очах..." Коли ж хто спіймається, то буде кара"...

І для виду навіть розстрілювали котрих... Хлопці ходили до проституток, — я не ходив до проституток. Хлопці вмивалися, — я не вмивався. Нащо? Все одно вб'ють... Мені не вірилося, що я вернуся додому, коли навколо стільки смертей. Часто я ходив у вокзал, знову повний цивільних, і дивився в трюмо... На мене дивилося сумне, смугляве обличчя козака, в лохматій шапці, обідраній шинелі, з німецьким багнетом за поясом і жовтих штиблетах з німецького офіцера... Кажуть, що махновці будуть знову наступати і що з ними йде сам батько Махно... На вокзалі росте тривога... Цивільних все меншає... Вокзал майже порожній... тільки я в нім з вічною мрією про Констанцію... та самотній майстровий з гармонією.

І от він заграв... Заграв мого улюбленого вальса „Пережитое", якого я часто слухав в кіно у нас на базарі... В кіно його грали на мандоліні під акомпаньямент гітари й балалайки... Иноді я чув його на вулиці на гармонії, але його завжди грали неправильно, що мене дуже нервувало... А цей грає ідеально правильно, імено так, як я хотів чути...

І в морі ридань, широко й безнадійно, пронеслося все моє життя!.. Я трохи не вмер од болю...

Де ти, коханий гармоністе?.. Може ти прочитаєш ці рядки, написані нашою кров'ю...

На ранок ми поїхали пробувати нову трьохдюймовку для нашого броньовика...

Почали стріляти... і десь далеко обізвався чужий удар!.. Махно почав бити по Лозовій, Махно наступає...

Наш броньовик став на Полтавському мості і почав бити по якомусь хутору, де метушилися після кожного розриву далекі чорні фігурки махновців... З лівого боку, недалеко від станції, зійшлися лави наші й ворожі... Довго, довго, напружено, тривожно й недружно лопотіли рушниці, і невідомо було, чия візьме... Коли ми їхали на бій, вздовж посадки я бачив нашу лаву... Бунчужний, молодий вродливий хлопець, радісно перекидався на снігу і здавалось, він не бунчужний, а просто собі звичайний хлопчик, якому дуже весело гратися в війну... Махновці не витримали і почали відступати... Скільки їх побили, я не знаю. Але поле було все чорне від їх трупів.

Червона Армія була вже близько... Десь гримів її непереможний крок... Ми отримали наказа покинути Лозову...

Їдемо на Полтаву.

У всіх така думка, що в Полтаві спочинемо. Тил...

Але тилу ніде не було... Кожної хвилини: „До зброї"...

Ми спали в патронташах, не роздягаючись, і від крику вартового хапали зброю й вибігали на смерть...

Полтава 5 січня 1919 року.

Тільки-но ми приїхали. От, думаю, хоч раз спокійно засну. Як зирк у вікно, а всі люди біжать із базару...

Повстання!..

Місцеві більшовики повстали... Вони поставили кулемета на соборі і наш броньовик почав бити по собору то шрапнеллю, то гранатами: на удар...

Вечоріє... Зірки розривів обсипають собор... Коли ж після удару зірка біля собору не блискає, значить снаряд у соборі, де золото іконостасу, де бог, у якого я перестав вірити... Ми ж з попом, а піп нічого не каже, що ми б'ємо по собору нашого бога, піп нічого не сказав, коли ми на різдво біля церковної огражі розстрілювали 18... я перестав вірити в бога... І на людей я став дивитися, як на папірці... особливо зневажав і жалів я цивільних.

До вечора був бій... А увечері в наш вагон вскакує сотенний Глущенко:

„Полтава наша! Слава!"

Йому ніхто не відповів...

Тільки чому ж це „Полтава наша", а з київського вокзалу почало бити поважно й грізно... Наш броньовик вийшов за товарну станцію... Праворуч ліс, у лісі село чи передмістя... На мутному снігу чорніють козацькі лави... Наш броньовик — тільки по назві броньовик, а це звичайний пульман, стіни якого обкладено мішками

з піском. Коли стріляти, то треба висувати голову... Значить, коли — куля, то тільки в голову...

Наступає регулярна (червона) армія... Наша сотня по черзі вартова і ми — на броньовику... До нас прислали січових стрільців в касках і з кулеметами... Ждемо... А в селі гавкотять стурбовані собаки, без кінця гавкотять... То... ідуть...

Прибігли козаки з розвідки... Наткнулись на дозор „7-го советского полка“.... І от близько. близько од нас показалися лави червоних... вони сміло й просто йшли у ввесь зріст прямо на нас...

„Огонь!..“

Гармата скажено вдарила прямо по лаві, і я закрутився в огні бою...

Біля мене строчили кулемети, рушниці, і після кожного удару гармати рот мій механично підстрибував... Хорунжий не ховав голови і трохи не застрелив мене, коли я ніяк не міг відчинити цинки з патронами... Наші кулемети били з перебоями („засєчка“), теж і більшовицькі... Але один, новий видно, тільки поставлений більшовицький кулемет так же гарно застрочив, навіть якимось мотивом.. Ну, так же тонко й гарно, що ми всі аж засміялися... Я пік пальці об гаряче од стрільби дуло моєї рушниці...

А кулі співають тонко й солодко...

Наші рушниці б'ють гулко, а більшовицькі — наче паперові хлопушки: пак, пак!.. Це згукова омана... Всі рушниці б'ють однаково...

Червоні почали стріляти вже з тилу... Броньовик наш відступає... Що ж ті, що в лаві, що лежать самотньо на снігу, коли броньовик відступає... Коли ми проїжджали мимо водокачки, червоні били вже по нас прямо з неї... Як вони не засипали нас бомбами з моста, я й досі не знаю... А вони ж були на мосту, над нашою головою...

Броньовик підійшов до станційного перону, на якому спокійно і поважно стояли кулемети, а мимо швидко й тривожно колонами відступала наша піхота... Чулись голоси старшин:

„Не хвилюйтесь, панове козаки“...
„Не хвилюйтесь, панове козаки“...

А козаки з сумками й рушницями за плечима йшли в тьму... Наш броньовик став на мосту на Ворсклі... Ми прикриваємо відступ. Нашу сотню змінили, і я мертво заснув у вагоні... Констанція мені не снилась. Враз, крізь сон... гарматний удар!.. один і другий!.. Злякано застрочив кулемет, і я під крики „до зброї“ схопився з ліжка...

Чую... їдемо... Стрільба замовкла...

А було от що:

Потомлені боєм вартові на броньовику заснули, а червоні колонами підійшли до нас і вже почали братися за ручки броньовика, як їх випадково побачив наш чотовий, що вийшов із вагону оправитись... і крикнув: „ до зброї“!..

Червоні під нашим огнем одхлинули за насип і залягли в лаву.

Сніги... ніч... поле... і сум коліс... Куди ми їдемо?..

Старшини нам кажуть, що ми воюємо за радянську владу, а селяни через кожні п'ять верст рвуть нам залізницю... В Кременчуці наш полк (2-й курінь; наш — 3-й) роззброїв Балбачана, а газети писали, що це зробили січові стрільці. Балбачан хотів нашу армію подарувати Денікину.

В Кременчуці ми пішли в баню... Попереду йшов бунчужний і гармоніст... Вони якось смішно хиталися у валянках... Коли ми підійшли до лазні, помилися козаки 1-го куріня... (до лазні всі йшли при зброї), і чітко під хитання багнетів вони заспівали:

„Ми гайдамаки,
всі ми однакі...
Ми ненавидим пута і ярмо.
Йшли діди на муки,
підуть і правнуки,
ми за нарід життя своє дамо"...

„За нарід!?.." Ще багато було телят, які думали, що ми йдемо за нарід. Я теж думав, що ми йдемо за нарід... Що більшовики — шовіністи... Особливо нас обурювало, що нас за те, що ми говоримо своєю мовою, взивали буржуазними лакеями. А наш полк у низах був весь більшовицький... Того він і був самий бойовий з усієї петлюрівської армії, і більшовики завжди не витримували нашої штикової атаки... Того і не любив нас дуже улюблений полк Петлюри, мазепинський полк... кілька разів доходило майже до бою з мазепинцями, яким ми зривали погони. Того ми й не відступали через Київ... Того й ніколи не приїжджав до нашого полку Петлюра, який спокійно почував себе тільки між мазепинцями та січовими стрільцями...

З Кременчука ми виїхали бронепотягом у розвідку в напрямі на Полтаву Було тяжко й лячно сидіти в вагонах і чекати на смерть. Бо скрізь же партизани і що-хвилі нас можуть одрізати од Кременчука. Ми сидимо в вагоні, у всіх настрій неможливий. А один козак так жалко і жалісно матюкався і нив перед мене, що я не витримав і сказав: „Та замовчи ти. Тут і так тошно й без тебе"... А він усе ниє... І було противно й дивитись на його перелякане, повне болю спітніле обличчя. Бунчужні нашої та 9-ї сотні були більшовицькі агітатори. Бунчужний 11-ї сотні, низький і русявий, казав: „надо не нить, а делать дело". Почувалося що-хвилі, що всі схопляться за зброю і почнуть бити старшин. Сотенний Глущенко попередив нас. Він вихопив свою кубанську шаблюку і, махаючи нею перед нами, почав кричати:

„Я не хочу бути за сотенного у бандитів!"

Хлопці не були ще готові, без зброї, і ми кинулись од нього тікати, але в дверях застрягли. Бунчужний нашої сотні спокійно став на дверях із рушницею і чекав. Курінний Ліневський заспокоїв Глущенка, і той його послухав. Коли ми приїхали в Кременчук, наші бунчужні зникли: був даний наказ їх заарештувати, але вони про це зарані довідалися і зникли.

Знам'янка. Лютий 1919 р.

Кілька день ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'їв нас зрадив, перейшов на бік червоних... Його

штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по Знам'янці. Наш курінь в заставі. Лава наша йде вперед, у лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'їв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...

Ми йдемо й тихо пересвистуємося, щоб не загубити зв'язку... І от чорну тьму перед нами тихо й жутко прорізала ракета... Ми знову вийшли на полотно залізниці... На лівім фланзі почалася стрілянина... Ми покірно впали навколюшки і приготовились... Стрільба, так же як і почалась, замовкла. Виявилося, що на нашу лаву наскочила кінна розвідка і підчас стрільби забито прямо в голову одного нашого козака, а у одного кіннотчика нашого кулею збито шапку... По тій шапці ми потім дізналися, що то була розвідка нашого полку...

На ранок ми маємо наступати на цукроварню, де григор'ївці. Поширюються чутки, що григор'ївці не готові зовсім, що вони тільки п'ють та гуляють... Мені не вірилося... Я почував грозу, що її вітер доносив із-за лісу... я чув, що григор'ївці йдуть...

Од будки машиніста до нас на пульман був проведений телефон.

Броньовик наш просто й сміло вискочив з-за лісу... Димів біля заводу броньовик ворога. а з боку було як комашні григор'ївців, які, побачивши нас, почали швидко, швидко бігти назад... Кулеметчик вхопився за руки кулемета, але він не працює...

Як почало-ж по нас бити!..

Снаряди вітром шуміли над нашими головами, і що-хвилі почувалося, що приціл береться все кращий і кращий. Ми всі присіли... Не було змоги навіть висунути голови... Вперед не можна їхати, бо рейки вже розбито...

— Назад!

— Назад! кричимо ми всі... Телефон зіпсовано, і броньовик іде, вперед, туди, де снаряди б'ють прямо по рейках, і видно, як шпали чорно й розкидано летять у небо... Врешті машиніст почув команду, і броньовик поволі, під ураганним огнем, почав одходити...

— В лаву!

Козаки вискочили й побігли в лаву, а я сказав курінному, що погано себе почуваю, що у мене болить живіт і лишився на броньовику. Я злякався...

Але мені було соромно перед самим собою, і я, взявши дві коробки кулеметних стрічок, поніс їх вздовж залізниці до лави... Йшов я чомусь у виямці збоку рейок... Ворог б'є... раз — по броньовику, а три по лаві, раз — по броньовику, а п'ять по лаві...

Перед мене з правого боку прямо об рейки наче якась велетенська рука з силою шпурнула купою розбитого шкла!.. Набій!.. Я впав і трохи не виламав собі шиї... Підвівся...

Але мусів з коробками йти, ні, бігти назад, бо козаки й старшини з круглими, вилупленими, повними смерти очима бігли назад...

— Відступай!..

Тяжко й сумно, під уже сконцентрованим огнем ворога ми почали одходити. Ворог бив по диму... Хорунжий повернув гармату дулом униз і почав бити по рейках... Григор'ївці нас обходять, може

вже обійшли... Вони хочуть перерізати нам дорогу на Цвітково... І поки на станції переводили стрілку, в мені все тремтіли слова:

Силой прекрасной, могучею...
Силой прекрасной, могучею...

і я од нетерплячки й жаху, що ми не встигнемо проскочити, не міг устояти на місці...

Стрілку перевели і ми швидко рушили...

Коли ми порівнялися з селом, воно було нам з лівого боку, і вже було чорне од григор'ївців... Ми думали, що вони десь уже поклали на рейки піроксилінові шашки... Але броньовик летить... Видно, як вийшли з хат дівчата... Дивляться, лускають насіння... Під огнем, присівши в броньовику, навіть не відповідаючи, ми...

Проскочили...

Дивимось назад... А за нами летить потяг немуштрованої частини швидко, швидко... Мимоволі хочеш, аби він проскочив... Там же гроші, обмундирування, ранені козаки...

Дивимось... аж летить тільки один паровоз, а состава нема... Григор'ївці не встигли підкласти піроксиліну під паровоз, але під вагони встигли, а може бомбами розбили зціпку...

Другий курінь мусів вигрузитися і після кількох атак вибив григор'ївців із села... Аж до цукроварні тікали григор'ївці... Полк весь проскочив... тільки гроші григор'ївці таки одбили.

Коли козаки другого куріня після першої атаки розбито тікали до ешелонів, із одного двору вибігла старенька бабуся і закричала на них:

— Ага, сукини сини, найшла таки й на вас погибель!..

Один козак обернувся і вдарив її з рушниці в голову...

Ніч. Раптом прокидаюся од удару... Залізна пічка, до білого розпечена, на моїх очах, як жива, злітає з місця, я ледве утримався і трохи не злетів на ню з верхньої полиці, на якій лежав... Думав, що набій попав у вагон...

Бунчужний наш, безнадійний боягуз, надів на плечі торбинку і зник... покинув нас...

Наш потяг налетів (уклон 8 верст) на господарчу частину, ешелон якої здавав назад... Од удару буфера наш броньовик погнуло, набої розкидало, і трохи не було вибуху... Мені було приємно, що бунчужний утік, злякався, а я ні. Я ніяк не міг забути своєї ганебної поведінки на Знам'янці. На Цвітковій чи на якійсь ближчій до неї станції наш п'яний сотенний стріляв прямо в публіку і ранив одного цивільного в стегно, просто так, ні за що.

На Христинівці ввесь час десь збоку били броньовики, але ми в бою не були.

Через Жмеринку ми їхали під видом ешелону сипнотифозних (на вагонах крейдою було написано: „сипний тиф"), хоч жодного хворого на тиф у нас не було. Ми сміялися, грали в карти і пили спирт, розводячи його водою.

П'яний каптьор дає мені кружку спирту. Я питаю: — розведено?

— Розведено, розведено... — каже...

А в кружці-ж не видно. Я залпом випив, і як почало в мені горіти!.. наче хтось мені незліченними розпечено-залізними кігтями почав рвати шлунок і кишки... Я проходив у сільсько-господарчій школі (на ст. Ямі) колись, що коли купоросну олію або азотну кислоту розводити водою, то її сила слабшає. Я почав швидко й багато пити води. Стало легше. Який би я не був п'яний, я завжди був тихий і смирний, тільки плакав, щоб ніхто не бачив, за своїм селом та Констанцією... І було неприємно, коли деякі козаки п'яними починали розорятися, битись і кричати так, що їх доводилося зв'язувати.

Проскурів 15-го лютого 1919 року.

Вечір. Старшини сказали, щоб ми не роздягалися і були напоготові. Нас хочуть роззброїти.

І на смутний ранок, коли крикнули: „До зброї", я в штиблетах на босоніж вибіг останній. Біля рампи була вже наша лава... Я підліз під вагона і, ставши навколішки, зайняв своє місце. Туман. З правого боку навпростець — пивний завод. Просто в виїмці соша, на якій заліг ворог. Це повстав проти нас за владу рад наш 15 білгородський кінний полк.

На правому фланзі почалася стрільба... В ділі—кулемети, орудія, бомбомети...

Нам ще нема наказа стріляти... Мені не лячно, тільки дуже напружено, наче мої нерви витягло в прямі лінії і натягло до одказу, як струни на гітарі... Вже не треба, а хтось кілочки крутить та крутить... І здається, ось-ось мене розірве...

І от почалася наша стрільба... Кулемет, що був поруч мене, так дуже бив, що аж лента вискакувала з коробки... Так злісно вискакувала!.. Хтось із наших почав кидати бомби...

— В атаку!

І коли ми прибігли на місце ворожої лави, там не було нікого, тільки лежали трупи козаків...

Один, до якого я підбіг, був ще живий. Біля голови його була чорна яма від розриву бомби... З голови тікла кров, а з губ — слова:

— Не бийте... я-ж такий, як і ви...

Це-ж були козаки, українці, наші!..

Старшини агітували більшовиків-українців, щоб вони не воювали з нами, бо ми говоримо однією мовою і діти однієї матери України...

Більшовики не слухали і били нас у хвіст і гриву, пародируючи слова нашого гімну (мотив якого до речи дійсно на фоні кошмарного відступу здавався мені похоронним):

— Ще не вмерла Україна, а тільки смердить...

І почали приводити до нашої лави козаків немуштрованої частини білгородського полку, захоплених на станції, які ніякого відношення до повстання не мали, і за моєю спиною розстрілювати...

Білгородські козаки всі були в полушубках. Їх роздягали до білизни і по наказу курінного Коломійця купами розстрілювали... Командиром полку був тоді Маслов.

Розстрілювали добровольці. Вони забирали у розстріляних не тільки одіж, а й годинники, ножички... Один сказав: „За що ви нас розстрілюєте? Ми-ж такі, як і ви"...

А другий, коли його роздягли і сказали „біжи“, перехрестився й закричав: „Спаси мене, божа мати!..“

— Спасе її мать... відповів на його крик гайдамака, б'ючи його прямо в потилицю...

І мені було досадно, що від кулі відлітає майже половина голови... Це-ж так не естетично... Ну, була-б собі просто дірочка, як од японської кулі. Японці культурніші за нас... А то лежить розстріляний на снігу і голова йому, наче скибка кавуна, чудно вгрузає в сніг... Повз мене провели розстрілювати кавалериста. Він у довгій шинелі спокійно і задумано йшов на смерть і тільки шпори йому одиноко дзвеніли.

Ми йдемо далі. Наступаємо на білгородські казарми...

Залягли в лаву. Позиція погана. Тільки поле рівне та біле.

Ззаду мене лежать розстріляні, і я все одсовуюсь у бік, щоб не лежати проти розстріляного (щоб не попала куля...).

Да! Коли ми збили лаву білгородців, був ще туман, і за рогом заводського паркану показався козак з рушницею і в полушубку. Ми думали, що то наш, і кличемо його до себе, махаємо руками... А він несміливо й нерішуче став, потім розгублено пішов до нас... Дозорні підійшли до нього. Він покірно віддав їм рушницю. Вони його роздягли і розстріляли...

Ах! А я ж махав йому рукою!..

Лежимо.

І от просто на нас швидко летить хмара... чорна й грізна...

Кіннота!

Ворог наступає...

На лівім фланзі, біля могили, стоїть полковник і командує...

— Приціл двадцять чоти-и-и-ри!..

І коли ліва рука тягнеться до прицільної рамки... „Тікай“!.. кричить моє тіло... Але всі лежать, не тікають, і я вгрузаю, прикипаю до снігу, витягнувши готові до стрільби руки...

То гарматний дивізіон ворога переходив на нашу сторону. Вони поставили ззаду нас на путях батарею і почали бити по казармах... Але перші два рази вони ніби помилково ударили по нашій лаві... Снарядний стакан трохи не зробив мене безногим...

Наступаємо...

Так як і в Лозовій...

Тільки перед нас з розчиненими вікнами грізно мовчать казарми. Ми йдемо... На три кроки позад од лави з карабінками в руках ідуть старшини... У мені нерви вже не напружені, а наче розстроєна балалайка, мені в'яло й лячно... Позиція-ж жахна, а казарми над нами... Думаємо, це нас підпускають ближче... Дивуєшся, чому ворог такий спокійний... Али ми йдемо.

Потім з криками „слава“ біжимо в атаку на... уже покинуті казарми...

Тільки у дворі стояли виладнані в один шерег ті, що залишилися, і здавали зброю.

Якби не саботаж старшин, білгородці нас би розбили. Це-ж було так гаряче й несподівано. За мурами залпи розстрілів, козаки виносять із казарм зброю, а білгородський старшина стоїть біля

дерева, ковиряє носком хромового чобота сніг і, удаючи з себе спокійного, задумано дивиться на нас. Але його ніхто не чіпає.

Я з бойових трофеїв узяв тільки російсько-український словник Курило. Носків мені не дісталося. Старшини казали, що це євреї загітували білгородців. Казали, що козаки першого куріня поклялися під прапором грошей не брати, а тільки різати. Вони пішли до міста і вирізали майже всю проскурівську єврейську... голоту! Кравців та шевців! До буржуазних кварталів вони й не заглядали. Був один козак, який знав єврейську мову. Він підходив з товаришами до замкнених дверей і звертався до перелякапих мешканців єврейською мовою. Йому відчиняли...

Одній гімназістці застромили між ноги багнета...

А розстрілювали так: стріляють і дивляться не так, аби попасти смертельно, а як-небудь дають залп і наввипередки біжать до ще живих розстріляних і хапають з одягу те, що перед залпом кожний намітив на своїй жертві...

Один старий єврей перед залпом сказав: „Ви меня убьете, а из моего пупа выйдет пять мстителей. Стреляйте меня в глаз, а не в пуп“... Залп одгримів, і єврей, майже перерізаний кулями пополовині, упав...

Всі козаки поціляли йому в живіт...

Коли вели юрбу полонених білгородців та цивільних на розстріл, я бачив, як біля конвойних бігав, кричав і ламав руки наш кавалерист. Його ридання розривали мою душу. На очах конвойних тремтіли сльози.

Це був кавалерист нашого полку, а серед тих, кого вели на розстріл, був його рідний брат... Старшини були невблаганні. Я довго дивився у слід цій смертній юрбі і на тоскну фігуру кавалериста, що плакав і біг за ними...

Я зняв лохмату гайдамацьку шапку, залиту кров'ю української та єврейської голоти, надів французьку каску і став санітаром...

На ранок скривавлені мури наче ще гули криком:

„Русский?“

і собаки похапливо й жадно долизували кров на тротуарах... Ми розташувалися в білгородських казармах. На кухні на чорних дошках ще були крейдяні написи їжі та її складу. Головний лікар полкового околодку не взяв би мене з муштрової частини, але я почав йому читати свої російські (я писав і російською мовою) поезії, і він мене взяв до околодку.

Місто ось-ось повстане... Оголошено мобілізацію. Козаки поїхали за мобілізованими по селах. Ті йдуть. Робітники ходили групами по вулицях. І я бачив і чув, як комендант міста (ініціятор погрому), дивлючись на них, кусав свої довгі вуса й злісно хрипів:

— То-ва-р-рі-щі...

Місто ось-ось повстане. Селяни чекають, що й їм те буде, що в Проскурові, бо вирізали ж п'ять тисяч євреїв (я дізнався від т. Фельдмана тільки тепер, що 600. Він сумно сказав мені: „справа не в кількості)“...

Ішли чутки, що регулярна армія червоних наступає вся на конях з ручними кулеметами у кожного червонарма.

Березень 1919 року.

Нарешті, виступаємо на фронт. Бої йдуть під Христинівкою. В Жмеринці я стояв в касці з червоним хрестом на правому рукаві, сумно дивився й махав рукою козакам мого куріня, що гриміли повз мене в вагонах, уквітчаних сосною, на яких було написано крейдою: „Смерть тим, хто руйнує нашу неньку Україну".

Мені було страшно за них і соромно за себе.

Боягуз! Наче хрестом можна затулитися від смерти!?

Недалеко від Христинівки на якійсь станції ми спинилися... Вечоріє. Вітер жутко нагина явори станційного скверу, крізь них вигляда жовтий, як обличчя розстріляного, місяць... А далі в вечірній смуті видно, як іде дуель нашого й червоного броньовиків. Вони сміливо стали недалеко один проти одного і в упор б'ють огнями в огні...

Другого дні я ходив до сараю дивитись на побитих з нашого броньовика... Їм було майже одірвано голови... Вони лежали розкидано на гнилій соломі, роздягнені, босі... Їх було 5.

З червоного броньовика ударило набоєм прямо в дуло гармати нашого... і наслідки я бачив у сараї... Одного, що стояв біля гармати, як і всі, навіть не контузило. Хлопці казали, що він був тихий і смутний, виконував тільки те, що йому наказували, а ці, побиті були зарізяки, вони перед розстрілом завжди мордували полонених.

Була грязюка, і в мареві весняного дощу я бачив, як наші колони напружено, наче проти вітру, йшли в наступ...

На пероні я бачив двох єврейських хлопчиків, поколотих багнетами... Вони ще тоскно вовтузились у крові... Казали, що це шпіони. Козаки пішли в атаку на червоний броньовик і на платформі захопили в полон німців — орудійну прислугу. Їх привели на станцію і пустили на вітер... Я бачив тіло одно німця, ще не закопаного дядьками, біля паркану...

Христинівки не могли взяти.

Матроси „7-го совполка" з криками: „буржуазные лакеи", одбили нас од станції...

Відступаємо. А вже Жмеринку захопили повстанці. Одного козака розірвало його власною бомбою на шматки, коли він в огні погоні за дядьками зачепився бомбою (вона була німецька. Рукоятка була без кришки і шнурок у ній був заткнутий бумажкою. Бумажка вискочила і шнурок зачепився за тин, коли козак через нього перестрибував...), і його ховали. Мені було противно. Я од злости, що він такий скупий і вредний (ковбасу пожарить і сам поїсть, попросиш — не дає. А на дурняка завжди у нас їв. Він мені показував картку своєї дружини) уявляв, як його гладка, налита кров'ю морда розлетиться од набою... Воно так і вийшло.

На Жмеринку відступ одрізано, і ми відступаємо через Вапнярку на Одесу. Рада старшин і козаків нашого корпусу (окремий запорозький) випустила до більшовиків відозву, що ми теж більшовики, але українці, і що воювати нам нема за що, бо ми — брати. Червоні прислали до нас делегацію. В ній був козак нашого полку, захоплений в полон червоними, коли ми віддавали Полтаву. Його захопили на броньовику. Він був з оселедцем і в широченних червоних штанях.

Як рідкий і комичний екземпляр, червоні його не розстріляли, а тільки вистроївшись, по черзі, кожний добре смикнув його за оселедця.

Я був щасливий, мені було радісно. Я не знав, що ми й не думаємо переходити на бік червоних. Коли я схвильовано й радісно говорив осавулові полку, що ми переходимо до червоних, в його звужених до макового зерна зіницях, глянула на мене смерть... Червоні не дурні, зразу розкусили нас, і ми почали панично під їх ударами відступати до Вапнярки.

Я ще раз побачив того вродливого хлопця, героя-бунчужного, який на Лозовій перед боєм з махновцями так радісно й необачно перекидався на снігу. Його принесли до нашого вагону. У нього набоєм було вирвано майже всю ляжку, захоплено трохи бока і перебито руку й ключицю. Коли йому робили перев'язку, він тільки кусав руку і мовчав, а потім спокійно попросив у лікаря закурити.

Мене з літучкою ранених та тифозних козаків командирують до саннотягу окремого запорозького полку.

Вагон другої класи. Уже під Роздільною нас оточили червоні повстанці.

Сестра-жалібниця перев'язала рану від кулі на руці у старшини. Цей старшина гладкий і переляканий втік з-під розстрілу. Він був на селі, і його повстанець повів у ярок розстрілювати. У повстанця була австрійська рушниця і по тому, як повстанець возився за його спиною з затвором, старшина зрозумів, що той не вміє стріляти й побіг...

Куля попала йому вище ліктя... Під бинтом рожевіла кров, і захеканий голос старшини назавжди врізався в мою пам'ять...

Голос — із смерти...

Вечір... Повстанці все ближче... Вже йде кругом стрільба...

Я пішов у купе сестри-жалібниці... В неї були індуські очі і бліде обличчя, повне смерти...

Я почав читати їй свої поезії.

Вона спитала мене: „Ти не хворий". Я сказав: „Не знаю". Вона обдивилась мене і віддалась мені... Смерть заглядала в вікна.

Повстанців одігнали.

На Роздільну прибігло кілька старих гайдамаків з мого куріня. З ініціятиви бунчужного Натруса наш курінь і 4-й перейшли на бік червоних десь під Вапняркою. Вони роззброїли старих гайдамаків та старшин і заарештували їх. Деяким удалося втекти.

Одеса була захоплена червоними, і з Роздільної ми повернули на Тираспіль. Коли ми були ще на Бірзулі, то я на пероні бачив грецького офіцера, який задавакувато ходив по перону й дивився на нас, як на щось нижче, їх броньовик мав піти на Голту в бій з григор'ївцями.

На Роздільній були румуни. Але вони втекли з Роздільної, коли фронт почав з двох боків (од Одеси й Бірзули) наближатися до Роздільної.

Ми в Тирасполі. Вино й мамалига.

Я пішов дивитися на французів, що бівуаком розкинулись недалеко міста. Вони були чисті, рум'яні й синенькі. Спокійно дивилися на нас ці рожеві й гігієничні діти Заходу. Вони були такі спокійні!..

А ми?..

Я уже при санпотязі. Мені дали два вагони тифозних, і я захорів і сам на тиф.

Мене кинули, як собаку, в вагон на полицю. В мене висока температура, а санітар цілує мене, п'яно плаче і дає мені їсти солону ковбасу... Я вийшов із вагону... Іде головний лікар санпотягу:

— Ти чого вийшов із вагону?

— А чого ви мене кинули, як собаку, без усякої допомоги. Поки здоровий, так і потрібний!..

— Іди, лягай у вагон.

— Не піду. Ви мене покладіть до м'якого вагону.

— Іди, а то шомполів дам.

— Та ви не забувайте, що я з гайдамацького полку!..

— А!.. так ти так? Ну, я з тобою пощитаюсь.

А з боку поруч стоїть штабний ешелон, і старшини, що в новеньких галіфе гуляють біля блискучих вагонів, кричать у наш бік:

— Гоните їх в шею!

Я пішов і ліг у свій вагон.

Роздільну гайдамаки віддали...

До румунського короля поїхала делегація, щоб пропустили нас до Румунії... Недалеко — стрільба... Гонять підпалені козаками ешелони...

Нарешті, їдемо через міст на Бендери... Заборонено виглядати з вікон під загрозою смерти.

В Кишеневі довго стояли ми на станції.

Я від високої температури говорив тоненько й жалібно. В мене перед очима все пливуть якісь жовті квіти й Констанція... А сестра-жалібниця замість подати води, або повести мене до уборної, кокетує з старшинами-чорношличниками і не звертає уваги на мої сльози й докори...

От за нами приїхали автомобілі й мене повезли до міської лікарні...

Я в бреду все бачив, наче червоні входять до лікарні і б'ють мене штиками в груди. Кров моя фонтаном б'є в стелю, а я кричу їм, що я після жовтневого перевороту був співробітником газети „Голос Труда" Лисичанської ради робітничих та салдатських депутатів і деклямував їм свого вірша: „Руку товарищ і в бой безпощадний..." Але вони не слухали і все кололи мене в груди...

Одного разу (це була криза) сестра послухала мого пульсу та як побіжить від мене. Вона швидко повернулася і вприснула мені в груди біля серця камфори. Я страшенно марив про ту хвилю, коли я з насолодою буду пити воду. Бо вода була така противна! Коли я почав одужувати, то підійшов до одного старшини, біля якого було повно волоських горіхів, і попросив хоч трошки у нього. Старшина не дав мені горіхів.

Після тифу, я вкупі з одужавшими їду останнім ешелоном через Буковину до Галичини.

А румуни! У їхніх кіннотчиків на постолах остроги, їх старші б'ють по морді, і вони тільки покірно підставляють свої смугляві фізії, а потім мовчки витирають густу кров із носа. Надто вже покірні ті цигани. Їх старшини, — феодальні ляльки: пудряться й затягаються

в корсети. Ходять по перонах з блискучими стеками. Нас не відпускають од ешелону навіть купити мамалиги. Одного старшину нашого, що пішов купити мамалиги, румунський вартовий прикладом пригнав назад. Я радію з того, що хоч тут ми однакові. Бо в Проскурові ще була старшинська їдальня, і взагалі старшини наші були дуже привілейовані. А козаки, це було щось нижче, безсловесне. Та й не дуже розбалакаєшся, коли полковник Маслов після Проскурівського погрому казав козакам:

— Хто буде агітувати за більшовиків, даю право кожному козакові стріляти.

І взагалі, що пан сотник сказав, то й закон, а у козаків не було права висловлювати своїх думок. Вони тільки мовчки про себе думали.

Після тифу я ходив наче мертвяк. Ноги мені наче налило свинцем, навіть через рейки було важко переступати, а під вагонами я міг тільки пролазити рачки. Сили не було тримати тулуба зігнутим.

Дядьки в Буковині літом ходять у кожухах, забиті й покірні. збоку я бачив Чернівці на горі і чудесний залізний міст. Здаля й на згорі він здавався таким легким і прекрасним!..

Заліщики, Тарнопіль.

У Тарнополі я ходив до театру.

Ставили п'єсу Бурлака з участю Садовського. Після Садовського ще ніхто з артистів так владно не захоплював мене. Галицькі дядьки чекають на більшовиків, які мають дати їм землю. Галичина смутно промайнула.

Тільки часовні, уніятські церкви, та вітання:

— Слава Ісусу.

— Навіки слава.

Я вийду в поле й співаю:

Повій вітре з України,
де покинув я дівчину...

Через Волинь наступаємо через Чорний острів на Проскурів.

Коли ми увійшли знову в Проскурів, я на дорозі, біля білгородських казарм, побачив труп мадьяра... Він синьо й одиноко лежав в грязі на дорозі... Здається, він був у погонах і один йому був відірваний... Чому вони мені такі рідні?.. Може тому, що я по матері мадьяр?.. Ми дійшли до Деражні, а далі... гріхи не пускають... Тільки нальотами захоплюють Жмеринку. Славиться Запорозька Січ з батьком Божком на чолі. Це романтичні й дурні фігури.

Коли їх гарно одягнених кинули в бій, була роса й вони, щоб не закалятися, не хотіли лягти в лаву... їх багато покосило з червоних кулеметів.

Гармати тупо, монотонно і все на одному місці б'ють по лінії на Старо-Костянтинів та Деражню... Це дві самих крайніх точки, до яких фундаментально могли дійти наші.

Коли Деражню захопили, козаки наскочили біля ешелону на запізнілого мадьяра, який, побачивши їх, взяв бомбу, зняв з неї кільце й притулив її до щоки... Йому одірвало голову...

Ми все крутилися між Деражнею й Проскуровом...

Головний наш лікар, Акулов, був такий: коли червоні відступають, то він за Україну, — коли ж ми, то він — більшовик. А хвершал Чепурний, все одно чи наступають, чи відступають червоні,— був червоним. Він захоплено малював мені героїзм червоних, яких оточили фронти, а вони всіх б'ють. І доводив він з цифрами в руках, що в порівнанні з робітником, селянин є дрібний буржуа.

А головний лікар, тому що получав грошей більше за всіх, казав, що кожний сам за себе, і був дуже скупий. Він тільки зо мною не був скупий, бо я часто читав йому свої поезії, які він дуже любив слухати. З нами був і піп. Це була дріб'язкова і вредна людина. Коли роздавали хліб (а давали нам його дуже мало), він норовив одрізати собі найбільше. Коли ж червоні наближалися, то він хапав свого чемойдана, злякано бігав по хаті й кричав:

— Та куди ж його? Ой боже ж мій! Та куди ж його?..

Ще лікар Акулов зо мною поводився гарно тому, що я з робочих. Бо ми кілька разів околодком усім хотіли перейти до червоних.

Відступаємо на Кам'янець на Поділлі. Літо. Наш обоз тихо їде. Як летить низько над землею аероплан, і з нього на сонці щось блиснуло! Всі — вростіч!

А я біжу прямо на блиск, бо він був паперовий. Радісно біжу по житах, через болотяний ярок...

Листівки!

Я схопив дві. І поки добігли хлопці, які уже все зрозуміли, встиг прочитати.

Одна була відозва: „Все в Красную армію!" а друга:

— „Приказ Рабоче-крестьянской Украины по Петлюровской армии".

В ній було написано приблизно так:

— Сдавайтесь. Вы окружены.

Переходите группами с белыми флагами. Мы знаем, что вы обмануты Петлюрою. Если же вы будете защищаться с оружием в руках до конца, то никому из вас пощады не будет.

Підписів не пам'ятаю.

Відступаємо на Кам'янець.

Часто писали в газетах про старшин, які з великими грішми тікали за кордон. Наш полковник, Виноградов, теж хотів утекти з великими грішми за кордон. Але його козаки заарештували і розстріляли. Це було так:

По дорозі, по грязі два козаки вели нашого полковника. Він, ніби це його не торкалося, йшов попереду конвойних з закладеними в кешеню руками і з задумано нахиленою головою. Він був кубанець і дуже бойовий. Він любив мордувати червоних. Один козак із конвойних тихо навів карабінку в голову полковника... І не стало Виноградова... Тільки шапка підстрибнула вгору і впала повна крови на труп... А дві бабі, що йшли мимо, з переляку сіли прямо в грязь.

Лишилося більшовикам захлопнути віддушину поміж Смотричем і Кам'янцем і нам — кришка. Як у цю віддушину ринула галицька армія, вигнана з Галичини поляками. Вони перейшли Збруч, і коли наші лави бігли безнадійно назад, почулося: „Стій!", і в наші лави синіми фігурами влилися галицькі лави...

Червоні думали, що це німці і почали панично відступати.

Що пан сотник скаже, то для козака закон. Козаки — телята. Я й думаю, коли я буду паном сотником, то мене будуть слухати козаки. І я перейду до червоних зі своєю сотнею. По полках було наказано національно свідомих козаків з освітою за 4 класи гімназії посилати до Житомирської юнацької школи, яка стояла тоді в Смотричі.

В мене не було освіти за чотирі класи гімназії, але я вчився в нижчій сільсько-господарчій школі, яку не скінчив (лишилося рік), бо мене вигнав зі школи управитель останньої за те, що в квітні 1918 р., коли німці уже взяли Харків, я був ініціятором шкільної революції проти нього. Прізвище його Григорій Павлович Фіялковський.

Довго, наче чув, не хотів осаул полку дати мені командировки, але я його упросив.

Звичайно, якби в школі був іспит, то я б провалився, але мені повірили на слово, і я став „майбутнім старшиною". Це було в липні 1919 р. Ми стояли в Смотричі.

Коли була мобілізація, мене поставили на мосту провіряти документи у селюків; я ні в кого не провіряв документів. Всі проходили повз мене, а я стояв і тільки марив про Константинію... Одному дядькові, я хоч і знав, що він буде бити нас, а не „ворон на городі", як він казав, я дав обойму патронів. Він обіцяв мені за них принести хліба, але хліба не приніс. Обдурив мене.

Коли ми Київ взяли разом із денікинцями, було урочисте свято. Нас вистроїли на майдані і наш сотенний, Зубок-Мокієвський, з російським акцентом почав нещиро говорити нам, що в Київі кацапів уже немає. Він вважав за кацапів більшовиків. Хто ж тоді по його були денікинці, які разом із нами увійшли до Київа?..

Цей Зубок-Мокієвський був знавець своєї справи. Він цифрами доводив, що воєн на світі чим далі — все більше. Це був поет мілітаризму.

У нас форма була така. Жовті чоботи, сині галіфе з білими тоненькими кантами, френчі захисного кольору з наплічниками (звичайні погони „в зародку") і кашкети германо-польського зразка з тупими козирками. У старшин було все так само, тільки лампаси на галіфе, широкі срібні відзнаки на рукавах, коміри срібні і такі ж хлястики на кашкетах.

Муштровий статут, затверджений Симоном Петлюрою, був перекладений просто з німецької.

Зубок-Мокієвський казав нам, що армія повинна тільки воювати та готуватися до війни, а політика не її справа. Армія повинна бути аполітичною і у військовій техниці бути европейською армією. У Смотричу юнаки (ще до мого вступу до школи) роздавили погром, який улаштував наш кінний полк (забув назву його). Було розстріляно юнаками 25 кіннотчиків. Євреї цілували юнакам руки.

Да. Ще в саппотязі я читаю російську книжку. Підходить до мене старшина й каже: „Ви чого читаєте кацапську книжку? Ми ж з кацапами воюємо".

Я йому нічого не сказав. Не міг же я йому сказати, що просто нічого читати і книжка цікава. Його ж не обдуриш.

А: „учітеся, брати мої, думайте, читайте.

І чужому научайтесь, свого не цурайтесь".

Він у запалі боротьби навіть і це забув. А з старшиною сперечатися ж не можна.

А Зубок Мокієвський на муштрі, коли треба спочити й покурити, казав нам:

— Спа-а-чить.

— Можно па-а-лить.

І казав не „прошу", а „проше". Словом польсько-російсько-українська мішанина. Сам він граф. Одного разу до нас приїхав начальник школи Вержбицький. Він красиво і кам'яно сидів на норовистому коні. І наші сотні під музику проходили повз нього і на його вітання і похвали відповідали під ногу:

— Слава Україні.

Наша сотня неправильно відповіла „Слава Україні" (не під ногу) і Зубок-Мокієвський гнав нас бігом аж на гору. Він біг поруч із нами і хрипло кричав: „загоню, сукины сыны!.." (бач, коли хвилюється, так говорить російською мовою!..). Але він же біг разом із нами. Він уже літній, а ми молоді, повні сил, хлопці (нас годували гарно, але мало. І ми пекли й їли ще кукурудзу). Ясно, що він захекався швидче за нас. Команда:

— Кроком!—і ми, в душі сміючись, струнко йдемо полем Поділля.

Нас виховували декоративно.

Ми постояли ще в Цівківцях, у маєтку Римського-Корсакова. А в осени вирушили до Кам'янця.

У мене в цей день, як на зло, народився чиряк під коліном, і мені не було сили розгинати ноги. Я поклав рушницю на дроги і хотів їхати на них. Коли Зубок-Мокієвський побачив мене і послав до ладу.

Я сім верст ішов шкутильгаючи і аж в Кам'янці розійшовся.

Нас розмістили в духовній семинарії.

Ми ходили на варту до „високої директорії".

Юнаки дуже любили козиряти, віддавати честь. Вони робили навіть так. Рідко ж зустрічаються на вулиці старшини, яким треба козиряти. Так вони в неділю підуть у парк і групами ходять і козиряють один одному. Наче вони зустрічаються випадково.

Мене, як недисциплінованого, не ставили біля кабінету Петлюри, а все в його садку. Була осінь і я добре стерiг Петлюру: полізу в сусідній садок та й їм собі груші. Вони холодні, гарні. Я дійшов майже до божевілля і хотів заколоти „українського Гарібальді", як писали про нього італійські газети. Петлюра у профіль дуже скидався на Раковського.

Коли ми йшли по місту, українська інтелігенція кричала нам „слава" і обсипала квітками наші стрункі, наче вилиті з міді, ряди. А Зубок-Мокієвський, коли нікого з панночок немає, мовчки йде поруч. Як тільки побачить панночок, зараз же починає кричати на нас:

— Головкі вище!
руки!..
багнети!..

І одного разу нашу варту зміцнили галицькою жандармерією (охорона республіканського ладу), і я стою вночі на одному розі вулиці, а на другому галичанин. Я почав говорити з ним про політику, і ми зійшли з своїх місць, власне галичанин підійшов до мене. А на посту ж не можна балакати. Як-раз було викрито атентат білих на Петлюру.

Раптом чую з кущів голос Зубка-Мокієвського (він був тоді вартовим старшиною): „а це що таке?..“

Підбігає до мене і кричить, тупочучи ногами, що я не юнак, а баба і що він мене відкомандирує назад до мого полку. Для кожного юнака це було крахом кар'єри, а для мене — смертю моєї червоної мрії. Я спокійно сказав: „Пане сотнику, ви мене ще не знаєте“.

На ранок Зубок-Мокієвський жартівливо звертався до мене і не згадував про мій полк. Раз я побачив у кіно Констанцію. Тільки в Констанції блакитні очі, а в цеї чорні. Як я клично не дивився на ню, вона не звертала на мене уваги і дивилася кудись вбік...

Коли я був на варті у військового начальника, я бачив махновців, що їх з обозами віддав нам Махно. Вони були в лохматих шапках. Я розговорився з ними і коли вони дізналися, хто я, вони мені сказали:

— Какого ж чорта ты сюда попал?

Тебе место у батька-Махна.

Вони казали, що воюють „за хліб і волю“.

Раз ми сидимо босі. Побили на муштрі чоботи. Була вже осінь. Чекаємо на чоботи. До нас прийшов Петлюра. Я бачив його дуже близько. Він сів на підвіконні, питав нас про наше життя і жартував із нами.

В офіціозі директорії „Україна“ друкувалися вірші Стаха (Черкасенка) і Олени Журливої. Я дуже заздрив Олені Журливій. Бо Володимирові Самійленкові я що дам вірші, а він кладе їх до кешені і „забуває“ про них. От хитрий дідусь. Щоб мене не образити відмовою, він ховався за свою розгубленість.

Перший поет, з яким я познайомився, був В. Самійленко. Мені було дуже приємно припалювати цигарку од його люльки... Я аж трусився од насолоди. Це ж із люльки великого поета...

От початок одного вірша, якого Самійленко „забув“ надрукувати:

„Червоний прапор в горі сміється,
І трупи покотом лежать...
Співають кулі, і серце б'ється...
Не можу встать, не можу встать...

1919

В школі галицькі професори та старшини виховували нас у суто націоналістичному дусі.

В школі я написав російською мовою поему „1918 год“, яку присвятив т. Ленинові.

Цю поему я читав юнакам. Один юнак сказав: „а й правда. Вони нас за це й б'ють“.

Пам'ятаю кінець цеї поеми:

... холодный звон минут... нарву я черных лилий,
из них сплету венок для нашего вождя.
Целует щеки мне холодный воздух синий
и поезда бегут, сверкая и гудя...

1919

Галичани перейшли до білих... Наша армія почала як віск танути. Козаки наші масами почали переходити до білих. Бо комсклад був із російських офіцерів, які повтікали од більшовиків, які були тільки при штабах, піячили та тільки й знали, що носити гарно галіфе та „одержувать кошті"... Про козаків, що за них умирали, вони під дзвін чарок і поцілунки проституток говорили:

„Пускай воюют, этого гною для нас еще хватит".

Листопад 1919 р.

Наступає армія Слащова. Всі панично тікають.

Офіцерський броньовик, що перший підійшов до Жмеринки, галичани зустріли... музикою.

Ще б'ється тільки 6-а окрема запорозька дивізія, у склад якої входить і „3-й гайдамацький полк". І от нас, 800 юнаків, Петлюра кидає на оборону підступів до Проскурова, а сам тікає в Польщу.

Коли ми виступали, був шалений вітер... Ми виступаємо на фронт, а поляки займають Кам'янець. Ми — на новому плані міста, а вони вже на старом. Трохи не дійшло до бою з поляками. Юнаки виставили заставу, і я був в дозорі... Було темно й вітер...

Польські жовніри висадили з автомобіля наших міністрів, Швеця та Макаренка. Автомобіль забрали, й наші міністри прийшли пішки по грязі на вокзал.

Тоді ж трохи не було бою.

Нас погрузили в ешелон. У Проскурові нам усім видали довгі кожухи з комірами аж до пліч. В кожусі — не в шинелі, тепло. Я в Проскурові зустрів товаришів із бувш. свого полку, 3-го гайдамацького. Вони напоїли мене „миколаївською", і я п'яний їду на фронт.

Нас вигрузили в Богданівцях...

Сидимо в станції... Як „ббамм"!

Броньовик „1-го офицерского Симферопольского полка" почав бити по нас. Б'є по водокачці.

Стрілочник перелякався і з криками: „Ой, пропав, пропав!", кинувся від нас тікати...

Його спіймали, розложили, спустили до колін штани, поклали на живіт, і юнак із гайдамаків спокійно і розмірено почав його шомполувати...

Мені було противно слухати м'які удари шомпола і стогін залізничника.

Зубок-Мокієвський кричить:

— 1-а сотня вперед!

Я був у першій сотні.

Розсипались у лаву і почали наступати полотном залізниці.

„Коршун“ відступає і б'є по нас.

Ідемо через ліси, ярками, снігами...

А він усе б'є...

Ще в Дунаївцях я набрав повну сумку сахару. Ця сумка все зсовується мені наперед, б'є по ногах і заважає йти, а я все зсовую її назад, за спину, все зсовую назад... Броньовик б'є...

Я в дозорі...

Вітер і кругом — смерть...

Ідемо. Мимо села Богданівців косо спускаємося горою... На снігу маса слідів од ніг і доріжка од кулемету.

Старшини нам кажуть:

— Не хвилюйтеся, їх не багато...

Ззаду нас ідуть два наші броньовики „Помста“ й „Вільна Україна“. Вони б'ють так невдало, що иноді попадають не по „Коршуну“ а по нашій лаві.

І от вийшли ми на замерзле болото, що між Коржівцями і селом Богданівцями. Це болото літом було непроходиме, і більшовики та ми перестрілювались гарматами через нього.

Позиція жахна. Ліс та де-не-де кущики очерету... Чудно дзвенів очерет... В лісі була батарея білих. І коли ми підійшли до лінії її вогню, вона й „Коршун“ почали по нас бити!..

У нас тільки рушниці.

Наш гарматний відділ ще десь тільки їде, кінний десь іде пішим порядком. Навіть кулеметів у нас немає.

Наша сотня — 33 чоловіки.

Між иншим, ті юнаки, що в тилу були дуже дисципліновані, удавали з. себе героїв, розпиналися за неньку Україну і співали патріотичних пісень, майже всі дезертували або захворіли на живіт.

Да! Школа наша стала зватися не „Житомирська юнацька“, а „спільна військова“. У нас були 4 відділи: піший (де я), кінний, гарматний та техничний.

Ми розбіглися на 30 кроків і залягли...

Ворог усе робить або недоліт, або переліт... Вилка...

Мені все здається, що кожний набій летить на мене... Мозок спокійний, а серце б'ється швидко, швидко.

„Перебіжка вправо! Зайняти село Коржівці!..“

І от під ураганним огнем ворога почалась перебіжка...

Десь далеко з правого боку від мене підвівся крайній юнак і зігнувшись побіг. Він під сконцентрованим по ньому огнем пробіг 30 кроків і ліг...

По лаві ходить наче велетень без тулубу... Тільки чорні страшні ноги... Це стовпи розривів...

Далі біжить другий, третій... Вечоріє... Огонь досяг такої сили, що ми не витримали і всі побігли вправо на село Коржівці...

Я біжу і оглядаюсь назад... І от по юнаку, що біг останнім, ударив набій...

Юнак пропав у чорному диму розрива...

Нас лишилося 32.

Ми зайняли манастир. Виставили заставу і на дзвінниці поставили варту. Всі юнаки в трапезній. Рушниці поставили в куток.

Варять галушки... Я пішов до монаха в келію. Дав я йому майже весь свій цукор а він мені — курятини... П'ємо з ним чай.

Я кажу йому:

„Как у вас здесь тихо и бело. Хочется бросить все и остаться у вас. Мне все это так надоело!..“

Раптом убігає переляканий монах.

„Ваши все арестованы... Пришли люди с белыми повязками через шапки“...

У мене все похолонуло і, як живе, от грудей посунулося вниз... Мені стало порожньо й холодно.

Кінець.

Більше я не побачу ні Константції, ні кривеньких тинів Третьої Роти, ні старої церкви...

Мій монах хоче лізти під ліжко. Я кажу йому, що штик або куля найдуть його й під ліжком. Але він не слухає й лізе... Одчиняються двері і входить денікинець. Він у студентській шинелі, через такий же кашкет йому — біла стрічка.

Я без кожуха, в шинелі стою.

— Ваше оружие!

— Прошу.

Я віддав йому мою чорну рушницю англійського зразка, зняв патронташ і патронник, а в розчинені двері салдати в лохматих шапках і з білими стрічками через них кричать:

— Виходи!

— Поскорей!

Я надів кожуха й вийшов на двір, у тьму, де вже виладнані були наші.

А вийшло от що.

Настоятель манастиря послав у село хлопчика, ніби за молоком, а насправді з запискою до білих, що ми у нього. В селі (а ми й не знали) стояло два батальйони „1-го офицерського полку“. Вони тихо прийшли з кулеметами, оточили манастир, тихо зняли нашу варту біля воріт і на дзвінниці. Увійшли в двір, підійшли до трапезної і з бомбами в руках відчинили двері трапезної...

Хлопцям не довелося поїсти галушок, які вже кипіли і смачно лоскотали їм ніздрі... Нас ведуть...

Вітер і ніч, як у поемі Блока „12“...

Я тільки чую, як мене б'ють у підошви грудки мерзлої землі...

Капітан, у якого тускло блищать погони, каже:

— Ви думаєте, что денікінци іздеваются. Ето все враки...

Нас ведуть за село...

Біля тину крайньої хати прив'язано двоє осідланих коней... Денікинці кинулись у двір...

То були їхні...

Вони ведуть нас, сміються й розмовляють... А я ніби за муром... Вони ж ведуть нас за село... А я знаю, що це значить...

І їх голоси мені такі далекі й чужі... Нас вивели за село і построїли в два шереги, один проти одного, аби однією кулею прорізало двох. Вони економні...

І мені здається, що зараз усі попадають на коліна і почнуть плакати, благати...

Але ніхто не падає і я стою.

— Взвод, стройся!

І після нашої команди: „чота, ладнайся“ команда ворогів згучить сухо й гостро...

Їх капітан підійшов до нашого ройового, Овсія, і сказав:

— Ви нас пришли бити?

Овсій сказав:

— Били й будемо бити...

Але задзвеніли копита вершника, і білий папірець наказу приніс нам життя...

Нас не розстрілюють і ведуть далі.

Ми в колі піхоти й вершників.

Студент, що роззброїв мене, уважно дивиться в тьму на якийсь огонь і каже:

— Что-то подозрительное...

Прийшли на станцію. Лежимо в карпомі.

У мене голова трохи не розвалюється... Думаю, там не розстріляли, так розстріляють тут...

На станційній колоні було ножем або гвіздком надряпано:

— Привет курсисткам Деражни,

красноармеец (такой-то).

Мене вразив цей напис, власне нова ортографія... В ній я почув таку ж силу, як у газетах, що мені попадалися... Одна газета з портретом Шевченка, яка розбила мою наївну віру, що червоні, як нам казали старшини, розстрілюють за кожне українське слово. Ця моя наївність примушувала мене, навіть після проскурівського погрому відповідати, гордо і зневажливо, на запитання:

— Скажите, пожалуйста, сколько времени?

— Я закордонної мови не розумію.

А на запитання одного гімназистика в проскурівському театрі:

— Как вы думаете, займут большевики Проскуров?

Я відповів:

— Они развеются, как дым.

Коли ж старшини казали про три тисячі російських дітей, яких червоні прислали до Києва з голодної Півночи:

— Хай здихають із голоду. Нам вони непотрібні.

Я думав:

— Ага! Вкраїна хай їсть вареники з сметаною, а другі вмирають з голоду...

І червоний рух вставав гігантом передо мною:

— За весь бедний народ.

Пам'ятаю, раз ми наскочили на червону розвідку, і на наше запитання „відкіля“? вони відповіли:

— Со всего света!..

Мене це так вразило!..

— Со всего света!..

І якою мізерною перед цим боєм за голоту всього світу здавалася наша боротьба за самостійну Україну.

Ми тоскно лежимо і ждемо смерти. Враз вриваються до карпому з оголеними шаблюками кубанці, такі-ж як і ми чорнобриві і т. ин., і хочуть нас рубати...

Наша третя сотня пішла в атаку на „Коршуна“, і кулею в люк був забитий їх капітан.

До карпому увійшов полковник і сказав:

— Пленные уже нам не враги.

Нас почали переписувати. Один юнак, якому наймення було „Мороз“, підійшов до столу, віддав честь, стукнув каблуками і на запитання:

— Ваша фамилия? — сказав: „Морозов“.

Його брат був офіцером гусарського полку добрармії.

Нас почали роздягати, а галичан — ні. По умові, галичан, яких було вкраплено в наші полки, денікинці відправляли до галицької армії десь під Жмеринкою. Я зневажливо дивився на цих наддніпрянських героїв, колишній мій ідеал національної самосвідомости. Галичани, як приклад, для мене умерли.

Юнкера нам кажуть:

— Зачем нам воевать? Ведь вы юнкера и мы юнкера.

Вони питають нас:

— За что вы воюете?

— А вы за що?

— Мы — за единую неделимую.

— А ми — за соборну Україну.

Старшин наших посадовили окремо і з ними чемно поводяться. Коли нас захопили в полон, так наш чотар запитав їх офіцера:

— Вы были в константиновском?

— В константиновском.

І вони потисли один одному руки...

Мені лишили тільки мою шинель, а то все забрали. Один офіцер „купив“ у мене за дві „українки“ мої чоботи, галіфе і гімнастьорку, а мені дав свої велетенські англійські штиблети, штани та гімнастьорку шинельного сукна із погонами. Тут же кілька юнаків відгукнулися на заклик полковника і добровільно записалися на броньовик „Коршун“.

Нас погрузили в ешелон, власне ми вмістилися в одному вагоні, і відправляють до табору полонених на Жмеринку.

Ми їдемо й співаємо:

— Ревуть стогнуть гори хвилі... у старшин на очах сльози...

З якою тугою ми виводили:

„Де ж ви, хлопці-запорожці,
сини славні волі.
Чом не йдете визволяти
нас з тяжкой неволі?..“

І мені здавалося, ніби наша кавалерія, ні не вона, а загін мрійних запорожців женеться за ешелоном нас визволяти:

Але визволяти нас не було кому.

Симферопольці казали, що „Коршун“ сам захопив у Проскурові два вагони миколаївських грошей...

Да, коли ми виступали з Проскурова, я в газеті, спеціяльно присвяченій нам, прочитав:

„На вас, завзятці юнаки,
борці за щастя України,
кладу найкращії думки,
мої сподіванки єдині.
Хай кат жене, а ви любіть
свою окрадену країну.
За неї тіло до загину
і навіть душу положіть...

Старицький

І чудно, коли я йшов у бій на червоних, то в мене ніякого ентузіязму не було, а тут було щось на нього подібного. Бо ж ми хоч боком, та помогаємо червоним, з якими тоді боїв уже не було.

Я думав, що ми будемо відступати на Старо-Костянтинів і там з'єднаємося з червоними.

До Жмеринки нас привезли увечері і одразу ж повели до казарм. У відчинені двері казарми нам ударив такий важкий дух, що ми одхлинули назад. Але під ударами прикладів мусіли увійти.

Як дрова, лежали трупи тифозних, хворі і ще здорові. У всіх од голоду воскові обличчя й тоненькі ніжки... Над головою нари в один поверх і звідти на мене сипляться тифозні паразити.

Я ліг.

— Полонений. Таке дике і жахне слово! На своїй землі й „полонений".

Нас відпускали просити у селян хліба.

Да! Коли в Деражні нас переписували, до столу підійшов наш бунчужний з хрестом Георгія першої степені на грудях.

Полковник сказав:

— Как же вам не стыдно: георгіевский кавалер и петлюровец.

— Це випадково, сказав бунчужний.

— Что это значит?

— Случайно, — з'ясували йому юнаки.

Коли в канцелярії дізнаються, що між полоненими є козаки з 6-ї запорозької дивізії, то їх розстріляють, як і махновців, які десь під Уманню вирізали й потопили майже ввесь симферопольський полк.

Один полонений сказав мені, що він махновець із Успенського полку.

Я не видав його.

Не розстрілюють тільки безпартійних, більшовиків та петлюрівців.

А я ж колишній гайдамака.

Що як Мороз видасть!?

Але Мороз мене не видав, хоч часто мені цим загрожував і шантажував мене.

Я захорів на тиф.

Одеса.

З вокзалу я пішов з високою температурою босий по грязі дивитися на море.

Воно майже замерзло, і над ним тихо і срібно літали чайки...

Повезли до шпиталю.

Лежу на сніжно-білому ліжкові покірно й тихо, весь в огні...

Поруч стогне й кидається хворий, і „сідєлка" все ставить мене йому за приклад, що у мене вища температура і я лежу смирно, а він з меншою температурою і не дає їй дихнути...

Візитація.

Входить лікар і сестра-жалібниця.

Сестра глянула на мене, зблідла і трохи не впала непритомною. Її підтримав лікар і вивів.

Потім вона входить до нас, дивиться на мене і каже:

— Как же вы меня испугали!

Виявилося, що я подібний на її забитого на фронті нареченого, офіцера.

Я — в ізоляторі. В мене поворотний тиф, другий приступ. Один був в дорозі.

Вона каже:

— Я вас беру к себе в палату. Вы хоть на несколько дней напомните мне мое прошлое.

Вона взяла мене до себе в палату, дала мені ще своє ватне одіяло (у всіх по одному. Вохко, сиро. Поруч мене що-ночи по два, по чотири вмирають). Носить мені консерви, цукерки... і все якось чудно дивиться на мене та цілує. Я, як і її наречений, вчився в сільсько-господарчій школі.

В мене на грудях, після тифу, абсцес,— і мене переводять до хірургичного шпиталю в грецькій духовній школі чи семинарії.

В шпиталі між раненими лежали й червоні з Таращанського полку і инші. Вони розповідали, що коли білий десант захопив Одесу, то багато важко ранених червонармів було викинуто просто на вулицю.

Червоні ось-ось захоплять Одесу. Евакуація.

З одним червонармом я дуже подружив. Він признався мені, що він комуніст і що в нього є документи з ячейки, не дивлячись на те, що я одрекомендувався йому, як бувший петлюрівський юнкер. (Цей товариш потім учився зо мною в Артемовці). Він був захоплений білими й мобілізований. В частині офіцер, який догадувався, що він комуніст, але не мав матеріялу, наче граючись, навмисно пострелив йому ногу. Ногу було одрізано.

Коли мене хотіли, як „юнкера", евакуювати до Єгипту, він не порадив мені їхати, сказав, що я такий же юнкер, як він денікинець. І я залишився.

Кораблі антанти б'ють по червоних лавах...

Над городом шумлять набої...

Червоні близько...

Привозять ранених офіцерів, яких почали бити на окраїнах.

Один кавалерист б'є обрубками рук у живіт стражника, який од ударів тільки підстрибує всім тілом на ліжкові...

Офіцери, яких не встигли евакуювати, лежать бліді, бліді...

А один офіцер не витримав і сказав:

— ... Ух... страшно...

Ми дивимося в вікна, на вулицю, через яку тривожно перебігають фігурки людей з багнетами. Деякі не встигають перебігти й падають. На тлі тривоги бою вони лежать страшно нерухомі. Іде стрільба.

І от, відчиняються двері, і входять матроси з червоними бантами на грудях. Вони спокійні, стрункі й коректні.

— У вас офицеры есть?

Вони нікого не забрали. Тільки подивилися документи й пішли.

Лютий 1920.

При 4-й стрілецькій галицькій бригаді, яка перейшла до червоних, з полонених петлюрівців та денікинців формується два полки: „1-й Чорноморський“ та „Кінний запорозький“. Я вступаю до „1-го Чорноморського“.

Команда українська. Всі старшини й козаки ходять з тризубами на кашкетах. Полковий прапор жовто-блакитний. Денікинські офіцери, звичайно, тепер за „неньку Україну“. Командир полку німець із тризубом на кашкеті. Він каже:

„Я воював за неньку Україну
і буду за неї воювати до смерти“.

Я думаю, який же це червоний полк. Це те ж жовтоблакитне пекло, з якого я ледве вирвався. Я надів на кашкета червону стрічку.

Воєнкома в полку нема. А є тільки воєнком бригади.

Він на мітинзі агітував нас, аби ми вступали до ячейки.

— „Я знаю“, казав він, нервово одкидаючи своє буйне волосся з лоба: „я знаю, що між вами є такі, що шукали нас, але обставини їм заважали“...

Я трохи не впав і не забився в риданні... Я ж шукав!..

А вночі старшини й козаки умовляються убивати тих, хто запишеться в ячейку. І ніхто не записується до ячейки.

Я теж не записуюсь. Ячейки нема. Одного разу нас повели до театру, де українською мовою більшовик почав нам говорити про історію України зовсім не так, як я читав у Грушевського. Наш старшина галичанин наказує нам іти з театру, бо це все „давно відоме“...

Я не хотів, але мусів іти. Наказ.

Коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовтоблакитних знамен. Жодного червоного прапору не було.

Червоні хотіли нас роззброїти, але чомусь цього не зробили. Вони тільки їздили кругом на грузовиках з кулеметами.

Ми перейшли на італійський бульвар, в будинок був. військової школи.

Раз на муштрі один старшина, бувший денікинець, закричав на козака:

— Молчать! Без разговоров!

Я, не дивлючись на те, що був у ладу, сказав цьому старшині.

— Це вам не денікинська армія, а червона. І будь ласка говоріть українською мовою, бо ви в українській частині.

Він пішов і пожалівся на мене курінному. Курінний, пузатий і спокійний, кличе мене. Читає мені нотацію. Я йому схвильовано і гнівно кажу:

— Пане курінний (казали у нас не „товаришу“, а „пане“), я ж так не можу!

Тоді він ласкаво мені всміхнувся, нахилився до мене й тихо каже:

— Ще рано!..

Але ж ви розумієте?.. підрив дисципліни...

Да, мене, як юнака, призначили чотовим.

Однієї ночі до карпому прибігає цей курінний і каже мені (я був начварти):

— Оце вам патрони! Нас хочуть роззброїти комуністи. Так ви, пане Сосюро, глядіть же... Бийте до останнього!

Я сказав: „Добре“...

Ніхто нас роззброювати не прийшов.

Виступаємо на охорону Дністра в Тираспіль.

По місту ми йшли з великим жовтоблакитним прапором, поруч якого теліпався маленький червоний.

В Тирасполі бригада Котовського, яку ми змінили, стала до зброї. Вони думали, що ми петлюровці.

І не помилились.

Старшини агітують проти радвлади. Козаки — телята.

Приїхав воєнком полку, т. Обушний, і його секретар т. Прудкий.

Прудкий надів на кашкета тризуба й ходить між козаками, слухає.

Я підійшов до нього і розказав йому все. Він каже: „Ти хороший парень. Мы тебя заберем к себе“. Він мені дав посвідчення від воєнкому, написане червоним атраментом, що я є член культпросвета полку. І я став політробітником. І чомусь віддав рушницю.

Я організував читальню. Але козаки не ходять читати газети, а тільки співають на вулицях:

„Ми гайдамаки,
всі ми однакі“...

А старшини кажуть:

— Я краще простягну руку німцеві, ніж кацапові...

Називають червоних „чужинцями“.

Ячейки нема. Я дійшов майже до божевілля і, коли один старшина в нашій сотні так агітував, сказав йому:

— Забороняю вам балакати. Він замовк.

Організують старшинську їдальню. Я сказав, що це те ж „офицерское собрание“, що на мою думку в червонармії не може цього бути. А один старшина сказав:

— Я не хочу обідати за одним столом із варнякою.

Ага, „варняка!?..“

Я пішов і обурений розказав про це воєнкомові і свою думку про старшинську їдальню.

Воєнком похвалив мене і, покликавши цього старшину, прочитав йому цілу лекцію про ріжницю між петлюрівським старшиною і червоним командиром:

І раз уночі:

— До зброї!..

— „Що таке?“ „На кого?“ — питають деякі козаки, але входить курінний:

— Без балачок. Нас хочуть комуністи роззброїти.

Одинокі голоси про те, що коли нас хочуть роззброїти, хай роззброюють, значить, так треба, є такі, кого треба взяти за хвіст... ці голоси потонули в грізній покорі козаків, що стали до зброї.

Я теж став до зброї.

Мене поставили на дверях.

Враз із тьми підходять до мене кілька:

— Ваше оружие, товарищ.

— Пожалуйста.

Я спокійно і радісно віддаю рушницю. Це — свої, дозорні. Хлопці зо мною пожартували. Вони сміючись зникли у тьмі.

Ніхто не хотів нас роззброїти. Це просто була демонстрація.

На ранок я їду до Одеси за газетами. На Роздільній я зустрів юнака з моєї сотні, який познайомив мене з т. Старим. Я Старому все розказав. Він заспокоював мене, обіцяв забрати з цього полку і казав про мене і мого союнака, що ми „большевитский материал“.

В Одесі я інформував кого слід (т. Дерев'янко) про те, що робиться в нашому полку.

Повертаюсь до Тирасполя.

І одного дня ми говоримо про попів. Я кажу, що це дурисвіти, що вони наші вороги, такі ж як поліцаї.

А офіцери кажуть:

— Как ви смеете обижать религиозные убеждения.

Тут же сидить т. Прудкий, який мовчки нас слухає.

Я звертаюсь до нього:

— Т. секретарь, почему у нас до сих пор нет ячейки?

Він не встиг мені відповісти, як крикнули: „До зброї!“.

Я зрозумів усе і тихо вийшов. Щоб не подумали, що я тікаю, спокійно йду по панелі. Був квітень, а так жарко, як у нас літом.

Повз мене швидко й нервово пройшла колона нашої сотні. У всіх на кашкетах стрічки: жовтоблакитні й білі.

Я прийшов до воєнкома попередити його. Стукотю. Нікого нема.

І тільки-но я відійшов кілька кроків од ґанку, як почалася стрільба.

Вулиця йде просто до вокзалу:

Зо мною поруч біжать двоє з червоними бантами на грудях.

Питаю їх:

— Какой части?

— 368 полка.

— Скорей на станцию, это восстал украинский полк.

Біжимо... А в лице нам — чорна хмара кінноти...

Я — в двір.

Хазяйка сплескує руками й кричить:

— Ти більшовик?

— Більшовик.

— Ой, боже, і мій синочок у комісаріяті служе!

А що якби її синок не служив у комісаріяті?..

Вона мене заховала в погріб. Стрільба швидко вщухла. Думаю, в погребі небезпечно... Можуть кинути бомбу, й точка.

Виліз. Посвідчення запхнув у стріху сарая.

Увійшов до хати.

Хазяїн, швець, дав мені поїсти картошки з олією й огірками...

Він усе лаяв комісарів, а я йому піддакував і говорив, що я й сам із гайдамацького полку.

Наш полк приєднали до 41 дивізії і стали звати 361-й.

Виходжу на вулицю.

Просто на мене з витягнутими для рубки шаблями летять два кавалеристи.

— Якого полку?

— 1-го чорноморського!

— Наш.

Вони опустили шаблюки й тихо проїхали повз мене.

А що якби я сказав 361?..

Виходжу на головну вулицю.

На панелі стоять, мов поросята, кулемети, на бруку коні й козаки.

Галицькі офіцери в польському убранні.

Всі тривожні. Почуваю, що бояться. Повиходила публіка.

Один п'яний козак підходить до мене, обіймає мене й каже:

— Ой, козаче, я чека розбив, самогонки напився.

У мене була гайдамацька звичка носити на бакир шапку, і повстанець прийняв мене за свого.

Підходить до мене з карабінкою старшина в синій чумерці, той, що сказав „варняка".

— Де воєнком?

— Не знаю.

— Що... зняв червоний значок?..

Я мовчу.

— Ну, ходім...

Мене не розстріляли тільки тому, що курінний був за мене.

Всі сили наші були кинуті на польський фронт, який уже почав хитатися. Галицька кіннота, що стояла в німецьких колоніях, повстала проти влади рад. Вони (галичани) налетіли на станцію, зняли там караул і разом з нашим полком захопили Тираспіль. В особвідділі був тільки карбатальйон в 60 чоловіка.

Старшини кажуть, що в наших руках уже Одеса, Херсон і Миколаїв.

Мені дали рушницю й послали в караул на станцію.

Кіннота повстанців пішла, як казали, в наступ на Роздільну.

Ніч.

Ми в телеграфному відділі.

Телеграфує начальник гарнізону Роздільної.

Ми всі напружено нахилилися над білою стрічкою, яка поволі розгорталася, а на ній чорними крапками й рисками божевільно довго повзли слова:

— П-о-з-о-в-и-т-е к т-е-л-е-г-р-а-ф-у в-о-є-н-к-о-м-а.

Йому відповідають:

— В-о-є-н-к-о-м з-а-н-я-т, в-с-е с-п-о-к-о-й-н-о.

В вікна разом із нами ніч бархатно й чуло дивиться на грізні знаки:

— Неужели еще есть противники советской власти?..

А ще в день над станцією сміло й низько летить червоний аероплан.

Хлопці — врозтіч...

Я кричу, що йому не має рації бити по станції і стою на пероні.

Аероплан двічі ударив по фортеці, що за містом, і спокійно полетів назад.

По ньому навіть не стріляли.

Перехоплено телеграму, що на Тираспіль з Одеси йдуть два броньовики.

Я ще до цього не вірив казкам старшин про нашу перемогу. Надто вже вони непевно себе почували.

Ще ж котилися луни розгрому добрармії, себ-то грабармії, як її називали.

Уночі вирушаємо з міста.

Біліють на спинах козаків вузли награбованого майна, по боках провожають нас одинокі і смутні постріли...

У мене мета дізнатися маршрут, а потім...

Мені страшно. Невже знов у ту прокляту жовтоблакить?..

Коли ми переходили чавунку, мої очі стали широкими, як ніч, од жаху, куди я йду...

Пройшли верст 15. Привали роблять не по селах, а в степу.

Врешті я дізнався, що ми йдемо на Бірзулу і там з'єднаємося з Тютюнником. По місяцю я помітив дорогу назад.

І на одному привалі, я своєму другові козакові сказав, що тікаю і кликав його. Він одмовився, сказав, що не хоче воювати, хоче додому. Ми з ним поцілувалися, я віддав йому свою банку консервів і з рушницею вийшов із кола кінноти.

Коли ми покидали Тираспіль, один мій товариш козак сумно подивився на мене і сказав:

— Жалко мені, Володька, що ти не йдеш туди, куди тебе кличуть твої мрії...

Я йому не довіряв і тільки загадково подивився на нього.

Я вийшов із кола кінноти, наче „оправиться“ і пішов прямо.

Було місячно. Як на зло жодна хмарина не затуляла місяця, який холодно дивився на мене.

Я й ш о в, к у д и м е н е к л и к а л и м о ї м р і ї.

І коли кіннота злилася з тьмою, я побіг. Це так, наче перший раз з високого місця кидаєшся у воду головою вниз... Я побіг не просто від кінноти, а кругом і назад, перерізавши нашу вже пройдену дорогу. Це я зробив на випадок погоні.

Біжу по ріллі, перетинаю дороги, на яких сухо й далеко дзвенять копита роз'їздів.

А серце хрипко й важко б'ється... Мені здається, що воно б'ється не в мені, а з правого боку, поруч мене...

Наскочив на якийсь курінь, впав і заснув. Але сон був божевільно швидкий. Я схопився і знов побіг. Потім покірно і стомлено йду.

Все одно, навіть коли перемогли петлюрівці, мені все одно. Я вже не можу з ними.

Рушницю, вже зайву, бо в день з нею небезпечно, я взяв, повернув униз багнетом і встромив у ріллю. Хай може який дядько візьме її.

Смутно прийшов день. Коли ми покидали Тираспіль, говорили, що в нім лишили охорону з 25 галичан.

Я обминув Тираспіль і йду на Одесу. Іду уже по дорозі.

Раптом підіймаю голову і прямо на мене, колонами — кіннота!..

„Точка“, думаю. Але мені ні крапельки не лячно, навіть радісно. Це ж зараз мене рубатимуть „за весь бедный народ“.

І я спокійно йду.

Виявилося, що то не кіннота, а євреї, що втекли з Тирасполя. Вони сиділи на високих німецьких тачанках. Їх фігури були над кіньми і здаля здавалося, що це колони кінноти.

Євреї питали мене, хто в Тирасполі, я все, що знав, розповів їм. Спитав їх про червоних. Вони мені сказали, що, здається, червоні на Роздільній.

Це був сон тяжкий і радісний, коли я йшов на Роздільну.

Йду по виїмці і що-хвилі чекаю на смерть. Бо ж нічого не знаю.

Нарешті показалася Роздільна.

На станційному шпилі маяв червоний прапор.

Пішов дощ. Я радісно біжу вже не по путі, а навпростець. Махаю руками, плачу й сміюсь. Грязь налипла мені пудами на штиблети.

Але мої ноги здаються легкими, як пух...

Підбіг до перону і впав на нього. До мене підбігли червонарми з командиром т. Фіногеновим і воєнкомом т. Минським Андрієм.

Я сказав їм, хто я, і маршрут повстанців.

За ними зразу-ж погналися броньові авто.

Це був новий комсостав для нашого полку.

Але вони не встигли.

Моя нездійсненна мрія здійснилася.

Мене записали в роту, і я став червонармом.

М. ДОЛЕНГО

Поет і побут

(ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПОЕТИЧНИХ СТИЛІВ)

Добрих старих часів, ще до розвитку капіталістичних відносин на Україні певного розподілу праці поміж поезією та прозою не було. І поет, і прозаїк однаково поглядали на дійсність з точки погляду наївного реалізму. Таке відношення утворювало свій стиль творчости, що до нього (до стилю) пристосовувалось не без успіху назвище чи то романтичного, чи то реалістичного напрямку в літературі. Ще й досі ми не маємо послідовної системи літературних стилів і наша так звана історія літератури користується з практичного і суб'єктивного розуміння напрямку або рідше — школи. А в тім ми знаємо, за прикладом інших мистецтв, що правильне розуміння стилю є вельми важливе для історії художньої культури і саме через те, що стиль утворюють не поодинокі хоча-б геніяльні одиниці, а весь загал робітників певної галузи мистецтва. Є певні підстави гадати, що зміна стилів відбувається закономірно і що закони цієї зміни мають загально-історичне значіння. Стиль являє собою ознаку соціяльної єдности в тій верстві, що його утворила. Зміна стилів відбувається в наслідку великих соціяльних змін. Стиль, розуміння стилю поєднує різні форми мистецтва одну з одною і з усією культурою разом, і знов таки з побутовими формами соціяльного життя, як із первісним культурним оточенням. Є ще не доведена та широко вживана засада про єдність стилів різних галузей культури єдиного історичного комплексу. Напередодні кінця того величезного комплексу, якому дано назву европейської буржуазної культури, дуже збільшився теоретичний інтерес до стилістики мистецтва. Відомий мистецтвознавець, проф. Ф. Шмідт на підставі свого вивчання історії образотворчих мистецтв дійшов до надзвичайно цікавих, хоч і надто проблематичних, концепцій, давши до того ще спробу прогнози майбутнього розвитку.

Повертаючись до своєї галузи мистецтва — літератури і поезії, і до рідної її ділянки, бачимо, що цікаві стилістичні проблеми, зворушені сучасністю, треба якось розв'язувати і тут, конче потрібно їх принаймні поставити на чергу денну. Безпорадне становище дуже подібної до науки дисципліни — історії літератури доходить того, що кожна радянночка, навіть не дуже українізована, визначить вам усяку символістичну поезію, як „несучасну", і жоден літературознавець не зможе вам визначити стилістичні ознаки символістичної поезії, не скаже, наприклад, чим вона стилістично відрізняється від т. зв. акмеістичної.

Самі-ж поети — „річ світова і річ давно відома“ — на власних поезіях розуміються не більш, як троянди на хемичному складі їхніх пахощів, навіть уявивши собі хемично освічені троянди...

Дике поле теорії літератури нині має цілком романтичний вигляд. Вона захоплює безліччю всіма відчуваних та ні від кого не висловлених ріжниць і правильностей. Виявляється, що заважко зформулювати і ще трудніше систематизувати стилістичні ознаки поетичних творів. Автор цих міркувань має на меті проробити побіжний огляд стилістичної різноманітности сучасної укрпоезії. За тимчасове кермо в біжучому лабіринті поезії беремо ми відношення поета до побуту, тоб-то до форм соціяльного і природнього оточення. В нас є таке упередження, що принципове відношення поета до дійсности визначає стиль його поезії.

Принципове відношення до дійсности має завжди соціяльне походження. Розроблене критично, воно набирає форми філософського світогляду, а в некритичному вигляді, несистематизоване, це відношення природньо повертається до первісної філософської форми наївного реалізму.

Передбуржуазна, поміщицька поезія ховає в своїй ідеологичній основі саме такий первісний і оптимістичний світогляд, подекуди зіпсований некритичним ідеалізмом релігійних впливів. Варт зазначити, що наслідки релігійних впливів мають тут суто-механичний вигляд і малопомітні, особливо якщо взяти на увагу глибокий естетичний вплив релігійної форми на дальшу символістичну поезію до Тичини включно.

Побутові представники релігії, наші пан-отці, великої пошани в землевласницьких колах ніколи не мали, а вся література, утворена чи в цих колах, чи під їхнім впливом, має побутовий характер. Форми побутової поезії, утворені на ідеологичній основі наївного реалізму, мають примітивно-реалістичний характер. Отже їхня примітивність полягає перш за все в тому, що примітивно-реалістичні твори не дістають певної форми. Вони позбавлені певних меж, бо самий розмір їм визначає запроваджена випадково до одного твору сума побутових спостережень.

Шукаючи в справі конкретизації живих прикладів старо-реалістичного стилю, надибуємо їх нині на Радукраїні в самого М. Чернявського. Творчість його, освітлена в статті М. Плевако (Черв. Шлях ч. 11 — 12, 1925 р.) досить докладно, виявляє нам навчальну картину повільного пристосування до сучасних вимог застарілого, але здорового в своїй естетичній суті стилю. І та ж таки творчість показує нам існування на тлі загалом реалістичного стилю поодиноких формальних елементів, що в інших авторів утворили новий стиль — символістичний.

Особливо яскраві такі модерністичні вияви в громадських поезіях М. Чернявського. До побутових описів запроваджено вже умовність — умотивовану емоціонально.

Не в лоні рідного народу
Я в стані зрадників зростав,
Що продали свою господу,
Яку народ віки збирав.

Тимчасом на природні мотиви муза Чернявського відкликається просто і конкретно:

Іду межею. Шелестять
Трава і листя під ногами,
І дерева старі шумлять
Своїми голими верхами.

В реєстрі конче потрібних та невиконуваних завдань стилістики літератури є ще таке: проробити стилістичну аналізу розмовної, нелітературної мови.

Очевидно, що перший цитований уривок може зрозуміти лише той, хто був посвячений в інтелігентську умовність, бо жодне слово там не переховує свого звичайного значіння. Виникає особлива умовна говірка для певних предметів розмови, переважно святих, тоб-то таких, що про них не личить розмовляти просто, тим більше, що від святого до непристойного іноді просто немає віддалення. Культивована в поезії, ця інтелігентська говірка перетворюється на цілу поетичну мову — символістичну. Розмовляючи про любов і про народ (2/3 поезії), поет буржуазної доби інакше як „язиком богів" висловлюватись не може. Прислухайтесь, як на ті ж таки теми і тепер ще розмовляє пересічний інтелігент! Мова, де слово являє собою не символ, що відповідає тій чи іншій реакції, тому чи іншому аперцепованому предметові, а символ іншого слова, зчаста теж символізованого, така мова виконувати корисні соціяльні функції не мала змоги. Її призначення було виключно ритуальне, й переховувалась вона незаймана, поки цілі були інтелігентські боги — народництво та еротика. Класики українського символізму — Вороний, Олесь, Чупринка — виконали проте чимале позитивне завдання — зліквідували спрощеність і примітивність форми старого реалізму.

Отже, рушати далі їх поезія мала вже виключно в сталій европеїзованій виточеній формі. Є певна стилістична спорідненість поміж машинізацією буржуазного виробництва та рівночасною модернізацією поезії. На Вкраїні поруч з означеними двома процесами точилась боротьба за краватку й комірець проти вишиваної сорочки.

Український символізм не мав під собою, як російський, твердого філософичного ґрунту. Розквітнув він у нас, мов чужа квітка, і мало зазнав щастя „там, де небо крають списами зломи грізних блискавиць" (Ол. Журлива). В сучасній поезії символістичний характер мають збірки Біло-Криниці („Гін" — 1925), Олени Журливої („Металом Горно" — 1926).

Остання поетеса дає зразки пристосування символістичного вислову до пролетарського вжитку. Парадоксальне стилістичне явище червоного символізму позначає собою розвиток перших років пролетарської поезії в Росії.

Історія новітньої поезії полягає саме в ліквідації символістичної спадщини.

Треба було відновити розірваний зв'язок поміж поетом і конкретними формами побуту, розбити той славетний скляний мур, що повстає між кожним послідовним символістом та його оточенням. На Україні

розквіту символістичного стилю не було, і послідовних символістів історія нашої літератури на знала. Символізм од первісних, „загопачених“ Чупринкою форм перейшов безпосередньо до ліквідаційних.

Так само не пощастило Україні і взагалі на буржуазну европейську культуру...

Ліквідувалось символізм на різні способи, чому майже рівночасно виникло кілька різноманітних опозиційних до символізму стилів. Деякі з оцих стилів залишилися в спільних з символізмом ідеалістичних рямцях, інші вийшли поза ті рямці, наближаючись до утворення неореалістичного стилю. Символістичної спадщини вистачило на всіх.

Вже послідовна, логична еволюція символістичного ідеалізму без найменшого порушення його засад привела до самозаперечення, перетворила символізм на схематизм. Схематизм трохи нагадує своїм стилем анекдот Достоєвського про церкву атеїстів, де всі форми залишено, але відкинуто бога і віру.

В українській поезії цей стиль виник уперше в збірці М. Шаповала „Самотність“ і поширився пошестю одноманітних образів (вираз О. Білецького) по всій Україні р.р. 1918 — 1920.

Схематизм явив собою поезію побуту, що вмирає. В основі в ньому завжди був песимістичний світогляд. Розпочався він музичним розпачем:

Засміялись руки на роялі —
Нам нічого вже не жаль.
Зараз ми палали в шалі,
А тепер шаліє хай рояль.

(М. Шаповал)

Почав був умирати застарілий побут, що вже й не цікавив символіста.

Зліквідовано обидві його святощі: кохання викликає фізіологичну гидоту, бо „в келиху на дні чужу уздрів я слину“, а нарід — „ні, не люблю я України,— я мрію в ній люблю свою“. Національне визволення має дійти того, що „будуть голови зривать братам своїм оздоблені в думках свідомі українці“.

Відома збірка поезій Я. Савченка провадила антиритуальну працю схематизму далі. Любов у нього остаточно вже спинилась „серед паяців та повій“, України вже просто немає, а життя взагалі перетворене на якусь дияволову оперу. На землі в сучасному побуті не залишено аніяких принад, крім гордовитого терпіння:

Він зна на що, чия темниця,
За віщо помста чорних змій
І зна, що знов він буде птиця
В оселі иншій, не земній.

Останню надію на неземні оселі зруйнував Дмитро Загул:

Наші едеми
Тільки фантоми.
Хто знає, де ми,
Хто знає, хто ми.

Ми, що шукаємо
Стежки в Едем.
Ах, ми не знаємо,
Звідки ми йдем.

Авторові цих рядків випало на долю 6 років тому поставити тут остаточну крапку:

Тричі закреслене ім'я
Моєї білої надії...
Всі наші ролі в п'ятій дії:
Безмовний хор мерців та я,
Поет розстріляної мрії.

(Блакитна жалоба)

Спробу відновити схематизм проробив був Є. Дубков (збірка „До Комуни", 1925 р.), давши кілька енергійних віршів. Можна гадати, що „схематичний" стиль здасться й надалі для таких випадків, коли треба висловити бадьорість у горі:

Засмагли втомлені вуста
По світі звісткою в один день.
І північ пише всім листа
На схід, на захід і на південь

(Є. Дубков)

Ширше розповсюджений спосіб заперечення символізму шляхом, я б сказав, розрідження його стилістичних ознак дає компромісні наслідки. В компромісний спосіб утворено стиль українського ідеалістичного імпресіонізму в усьому його діяпазоні від М. Семенка до П. Тичини, і постійно бренить у ньому непогодженість поміж двома системами стилістичних ознак — символістичною та неореалістичною. Своєю мовною основою стиль цей не виходить поза ідеалістичні рямці.

В сучасній історії нашої поезії ідеалістичний імпресіонізм відограв величезну ролю. Він як-найкраще відповідав переходовій добі перших років революції — саме своєю естетичною хиткістю та гнучкістю. Стиль переходової доби, ховав він у собі рівночасно ворожі протилежності.

В боротьбі протилежностей постійно зникала в імпресіоністичних творах їхня естетична і навіть просто емоціональна суцільність. Характерна що до останнього поезія В. Еллана „Після крейцерової сонати" (Черв. Шлях, 1925, ч. 11 — 12, ст. 7):

„Покласти-б голову в коліна...
Відчути-б руку на чолі"...
— Сантиментальність!
Хай загине
І пам'ять ніжних на землі.

Наведений уривок характеризує разом і відношення імпресіонізму до побутових принад, як до спокуси. Рідного їм твердого побутового ґрунту творці цього стилю ніде не знаходять. Дійсности вони, як і символісти, не бачать.

М. Семенко ще й досі так описує Місто: „Я довірився містові вічному, і за нами, з світу усіх кінців — мілійони встають примарами й комунізму ходить тінь".

Стан постійно рухливої рівноваги, де що-разу порушується гармонію що-разу відновлювану, є типовий і для Тичини:

Гармонія живе не тільки там, де блики.
Гармонія і там, де Брехуни Великі.
Лиш брехуни умруть, а правда з віка в вік,
Стіче в один акорд, де згук є робітник.

(Вітер з України. Ст. 28)

Павло Тичина замикає розвиток ідеалістичної поезії на Україні. Він виріс на віртуоза в европейському маштабі, але новатора і фундатора нового стилю з нього ніколи не було.

Іти далі його стежкою — вже немає де, й можна рішуче сказати, що спосіб компромісного розрідження символізму поза рямці ідеалістичности нашої поезії не виведе. Імпресіонізм не наважився порушити основні мовні ознаки символістичної стилістики; імпресіоністи не зуміли підійти до дійсности, очевидно загрожені брутальністю чи просто брудом безпосередньо сучасного життя. Не виконавши цих завдань часу, імпресіонізм, як напрямок, стратив свою вагу. В гомоні сьогоднішнього дня голосу його не чути. Підносять голоси ті напрямки, що зуміли спростувати символізм перш за все в його мовній основі, і виробили колективними зусиллями нові відміни реалістичного стилю в поезії. В поезію голосно й міцно ввійшов побут і що-найконкретніша дійсність, елементи ворожі попереду згаданим стилістичним одмінам. Поет зустрівся врешті з побутом, що з ним не бачився багато-таки років. Побут був новий пореволюційний, ще мало знайомий і мінливий — в процесі утворення. Підвищений інтерес до нього сучасної поезії зрозуміти легко.

Втім емоціональне напруження, яке живило навіть мертві форми схематизму колись, теперь підупало. Навіть лірика стає все більш об'єктивна, замикаючи в свої вузькі чорні рямці і пейзаж, і жанр.

Повернувшись знов до слова з певною соціяльною функцією, поезія зійшла з ідеалістичного Олімпу до вбогої хатини:

Ключ у дверях задзвенів. Самота працьовита й спокійна
Світить лямпаду мою і розкладає папір.

(М. Рильський)

Деякого розчарування при сходженні уникнути було не можна.

Неокласична відміна неореалізму становить, не вважаючи на два „нео", найконсервативнішу з форм сучасного реалізму, хоч і дуже важко визначити, де тут суто-стилістична консервативність,

спадщина старого реалізму, а де випадкова, суб'єктивна. В кожному разі, обидві обмежені. М. Рильський прекрасно бачить сучасне місто:

Тут цілий день, у казанах закутий,
Кипить асфальт задушливо-тяжкий,
І білий пил, колючий і густий,
На легені спадає, як отрута.

(Тринадцята Весна. Ст. 46)

Неокласицизм переховує зовнішні ознаки модернізованого символізму: сталий ритм, повну риму, стриману образовість. Цілковиту протилежність до нього становить т. зв. „динамізм" Валеріяна Поліщука, стиль, що стоїть посередині поміж футуристичним імпресіонізмом та реалізмом. В. Поліщук, не вважаючи на свої всім відомі хиби, що з них за найважливішу ми вважаємо його селянську невибагливість до форми, особливо до розміру поезій, зацікавлює своєрідною стилістикою...

Ущухнув день туманним повечір'ям,
І запотілий лавр з бляшаним листям став.
На лапах ніч*) сторожка і тривожна
Залізла диким звіром*) у міртові кущі*)
Та й затовкла в м'яку і жирну землю
Повстину тонких трав.

(Громохкий Слід. Ст. 163)

Поезія Володимира Сосюри, що веде нині перед в українській пролетпоезії взагалі, виробила (іменно вона, а не сам Сосюра) яскраво власну і взагалі кольорову відміну того-ж таки, спільного зараз неореалізму. Стиль В. Сосюри, вихований почасти на імажиністських зразках (Єсенін!), насичено образовістю. Рима в нього вільна, а ритм має ще символістичний, сталий характер.

Утворення українського неореалістичного стилю сприяло тому, що в поезії розвинулась велика форма — поема. Існування поеми, як віршованого сюжетного переказу, було просто неможливе за символістичних часів, бо аперцепованою мовою символістів можна тільки натякати, а ніяк не переказувати.

Переглядаючи нині відділи поезій по наших журналах, бачимо, що неореалізм тріумфує більш-менш по всіх сторінках. Серед письменницької молоди має поспіх саме сюжетний ліричний реалізм, що його так вільно можна романтизувати. Наслідують Рильського та Сосюру, Сосюру та Рильського, утворюючи в такий спосіб поетичний стиль сьогоднішнього дня, що тільки розпочався. Так є близький до Рильського в своїй першій книжці, оборонець дрібненьких людей, філософичний Є. Плужник. Захоплений зовнішньою декоративністю, естет М. Сайко розвиває далі, пристосовуючи до природніх описів, імажиністичність В. Сосюри. Іноді він ніби розшифровує вербальні

*) Ночь хмурая, как зверь стоокий
Глядит из каждого куота

Ф. Тютчев

образи великих попередників. Пише, напр., на мотив П. Тичини „хтось на заході жертву приніс“ — „а на півдні кривавими ребрами стьожки хмарок, як жертва, горять“. Соціяльні мотиви пролетарської сучасної поезії подібно до Сосюри, але все-ж по новому, дзвенять у молодого П. Усенка — збірка „К. С. М.“:

Ми звикли йти в бурю, в грози,
Коли-ж притихає, як нудно! —
Тоді ми в стихію приносим
Романтику буднів.
І дзвенять мости, магістралі...

Романтика буднів допомагає, м. ин., використовувати, не впадаючи в символізм, умовні, але загально-вживані формули мовних трафаретів.

Втім ті поети, що „червоніючи“ засвоїли самі відповідні трафарети, та не налагодили зв'язку з буднями, з пореволюційним побутом (як новий Я. Савченко або Д. Загул), відограли в процесі утворення сучасного стилю лише негативну ролю.

Отже, помилки одних та успіхи інших утворили колективний, загально взятий стиль наших романтичних буднів. Найкращі його здобутки дала нам — поки що — поезія Володимира Сосюри.

Проф. Я. ПОЛФЙОРОВ

Музичні силуети

Узброєна методом матеріялістичного критерія, сучасна наукова критична думка чим-раз глибше проймає всі царини людської культури, переможно обстоюючи за своїм становищем — єдиного наукового методу, щоб збагнути людську духовну діяльність.

В царині мистецтва цей метод ще не здобув собі того становища, а на нього він і там, звичайно, має незаперечливе право, надто в музиці. Тут ми спостерігаємо або брутальну фальсифікацію, безпринципову вульгаризацію марксизму, або — цілковиту відсутність марксівського методу.

І може бути, що останнє й краще.

Нині цю справу вже зрушено. І в мистецтві гарячково поривається „переоцінитися“ за марксівським методом. Праці Когана, Фріче, Гаузенштейна, надто Луначарського, збірник „Марксівський метод у мистецтві“, за редакцією Я. Розанова, окремі моменти праці з суспільнознавства Тарасова — збірник за редакцією Десницького й инш. — промовляють за те, що незабаром і в мистецтві буде розв'язана марксівська проблема.

Розуміючи всі згадані праці як облік та добір матеріялу, щоб розв'язати зняту проблему, я гадаю, — наш загальний обов'язок всіляко збагачувати науковими нарисами потрібний матеріял.

Це й становить зміст серії нарисів, названих „Музичні силуети“. Ця серія й має собі завдання по-марксівському виявити окремі, досі непорушні, ділянки музичного фронту, відповідно висвітливши їх.

Беруся до того, цілком свідомо починаючи Скрябиним, іменем і творчістю якого ще досі дуже часто оперують, виставляючи їх за безперечний, мовляв, доказ, ніби цілком неможливо й навіть недоладно прикладати марксівський метод до музики.

СКРЯБИН

Ол. Мик. Скрябин народився в Москві 25-го грудня 1871 р. Свої музичні здібності виявив він, мавши 4 роки; слух та музичну пам'ять уже тоді мав дивовижні. Хлопчик 5-ти років надзвичайно легко добирав до роялю все, що йому подобалося. Ознаку композиторських здібностей подав він ледви чи не відтоді, як уперше сів до роялю. Імпровізував він, не мавши жадного уявлення про ноти. Проте, коли його пробувано навчити нот, справа не пішла так добре, як того сподівалися. Шпортатися в нотах йому обридало, не вистачало терпцю і він не так вдивлявся в ноти, як здебільшого затямлював собі звук. 1883 року він вперше, не думаючи ще про консерваторію, почав учитися фор-

теп'янової гри в Конюса[1]), що тоді сам учився ще в московській консерваторії. Коли-ж Скрябин остаточно надумався вступити до консерваторії, він пішов у науку до вчителя консерваторії Зверьова, беручи лекції фортеп'янової гри. Иноді на музичних вечірках у Зверьова Скрябин грав свої речі і вже тоді зажив собі слави талановитого, з великим майбутнім, композитора. До консерваторії Скрябин вступив у січні 1888 року, взявши собі одночасно дві сцеціяльності: класу фортеп'яно і композиції. Скінчивши консерваторію 1897 року, Скрябин лишився там-же, запрошений як професор. Та вдоволення великого з тої посади професора він не мав. У нього неймовірно сильно виявлявся індивідуалістично-творчий талант, нахилу-ж до викладання не було. Консерваторія одривала його від композиторської роботи, і він неуважно ставився до роботи в консерваторії. Навряд чи можна було сподіватися, щоб він вийшов на справжнього професора. Покинув він професорувати 1903 року, від'їжджаючи за кордон, і ніколи вже до того не брався.

За кордоном Скрябин перебував з перервою від 1904 року до 1912, трохи концертуючи та виконуючи лише власні твори, а здебільша тікаючи від людей в Швайцарію, щоб творити. Повернувши з-за кордону в жовтні 1912 року — він разом з своєю родиною оселився в Москві. Останніми роками концертує він по містах Росії і знову виїздить у цікаву концертову подорож до Англії. 14-го квітня 1915 року в Скрябина сталося зараження крови від фурункула, що повернувся на карбункул і він помер.

Творчість Скрябинова, як і зовнішнє життя його, органично щільно сполучається з настроями російського суспільства його доби. Коли Скрябин виходив на життьовий шлях, це суспільство саме переживало добу глибоких розчарувань що до власних сил. Яскраво розквітнувши за шестидесятих років, за років так званих земських реформ, російська інтелігенція додержувала остільки ідеалістичного напряму, що в першій-же жорстокій сутичці з життям назавжди була побита. Позакласова самою суттю, не маючи ніякої загальної бази, інтелігенція вдалася до двох цілком протилежних напрямів: меншість — до індивідуального терору, більшість — до глибокого песимізму. Люті репресії Олександра II наприкінці його царювання ще більше поглиблюють ці обидва напрями. Усю неспроможність інтелігенції надто підкреслив та назавжди усталив терористичний акт 1-го березня 1881 року. Російське суспільство не вміло скористати з того моменту, згаяло час і не витримало того іспиту на дозрілість, що призначила йому історія. Все дальше російське суспільне життя прибрало такого до подробиць суцільного характеру, що його можна назвати „стилем Олександра III". Суспільство налякане, суспільство втомилося, суспільство розчарувалося в своєму власному житті. Панує чиновник на службі, чиновник у суспільстві, чиновник вдома тоб-то славетні чехівські „Службова шлея, громадська шлея, родинна шлея".

У мистецтві геніяльна тріяда створює цей стиль і увічнює його. Чехов і його „Похмурі люди", Чайковський і його тужна „Осіння

[1]) Відомий композитор та теоретик московської групи російських композиторів.

Центральна бібліотека Деревообробників

пісня", Левітан і його марні шукання серед багатющої російської природи, бо вони не дали йому нічого, опріч похмурих, болотяних пейзажів. Все це журлива пісня про похмурість та безпросвітність навколишнього життя і лірична мрія про те, „як добре житиметься на землі за яких 200 років", тішучи себе тим, що „перед нами розсунеться небо, співатимуть янголи, і ми спочинемо, ми спочинемо". Тут прийшов край на служиле дворянство, висунуте за часів Петра, і на поміщицьке дворянство, створене за часів Катерини. Тут загибель його ідеології та виживання себе самого. Виживання тим болючіше, що виростає нова класа, монументальна, мов музика Глазунова; вона нещадно викорінює поетичні „вишневі садки" колишньої дворянської культури, що намагається перше посісти місце на суспільній вершині й відразу набути подоби західно-европейської буржуазії. Підупале дворянство та саморобне купецтво — ось рушійні сили суспільних настроїв наприкінці XIX століття в Росії. А там, унизу, вже виростає та чим-раз міцнішає третя грізна сила. Ці рушійні сили й обумовили ті ідеологичні мотиви, що так виразно позначилися на цілому художньому житті сучасної Скрябину доби. В перших його опусах і до останніх, особливо в останніх, яскраво відбилася неминуча для кожної доби занепаду філософія — містицизм.

Містицизм як сподівання великого перевороту, як передчуття цього перевороту; це так яскраво висловив близняк Скрябина — Бальмонт своїм віршем, давши йому пророчу вже назву „Последний луч в предчувствии заката" і такий знаменний кінець „О, да, я помню. Да. Я был живым — когда-то". Містицизм як сподівання великої сутички, що його сам Скрябин називав не менш пророчо ніж Бальмонт,— „последнее свершение". Природній наслідок цеї філософії, неминучий товариш її, завжди є індивідуалістичний ідеалізм. Якщо ми знову звернемося до того-ж Бальмонта, мовою своєю не випадково так подібного до мови Скрябинського тексту до „Предварительного действа"[1]), то й тут ми побачимо відображення цього індивідуалізму: „*Я* в этот мир пришел, чтоб видеть солнце", „*Я* изысканность русской медлительной речи, предо мною другие поэты предтечи", „Хочу быть дерзок, хочу быть молод. И буду им я. Я так хочу".

Що-ж заховує в собі цей індивідуалізм, цей світ? Що освітлює це сонце?

Лише маленькі дрібні переживання індивідуалістиків, мизинків колись могутньої класової родини, вже безсилих для повного життя. Бальмонт так і говорить у своїм вірші, який можна вважати за символ віри не тільки для автора, а й для цілої плеяди художників тої доби:

„Я не знаю мудрости годной для других,
Только мимолетности я влагаю в стих,
В каждой мимолетности вижу я миры,
Полные изменчивой, радужной игры".

(Підкреслення моє. Я. П.)

[1]) „Предварительное действо" — вступ до „містерії", що розпочав Скрябин. Лишився тільки текст самого композитора.

Скрябин — паросток давнього шляхетського роду. Його предки належать до типової дворянської служилої родини з високою культурою. Типові риси цієї доби — тонкість емоції; поверховість думки; самозакоханість і по зовнішності і по суті („Я изысканность русской медлительной речи, предо мною другие поэты — предтечи"); гострий еротизм, як неминучий супутник напруженої та витонченої емоції („Хочу быть дерзким, хочу быть смелым"). Скрябин перейшов усі щаблі, що характеризують занепад культури.

Витончений аристократизм і салонність — неминучі супутники відриву від життя. А звідси і консонанс з Шопеном.

Замкнутий самообмежений індивідуалізм — це підкреслено в II і надто в III сонатах та дрібних опусах при них.

Незначні розміри форм навіть і по великих творах, як от симфонія та фортеп'яновий концерт.

Містичний індивідуалізм, виявлений в його IV сонаті; ідея її — „угрунтувати абсолютну цінність творчої активности, що позбавляє людину пут земних умовностей".

На грунті цього містичного індивідуалізму позначається чимраз більший егоцентризм, тоб-то — ц е н т р. Всі твори набувають немов-би автобіографичного характеру — це по-перше, а по-друге, ці біографії автор вважає за філософичні тези, повчальні та потрібні для цілого світу.

Звідси, як натуральний наслідок егоцентризму, постає цілосвітнє месіянство, так одмінне від усесвітнього почуття Бетховена.

Там, у геніяльного творця „9-ої", всесвітнє почуття постає з тих причин, що цілий неосяжний людський колектив знаходить це чуття всесвітньої вселюдської любови, розкриваючи себе цілком.

Тут геніяльний автор „Божественной поеми", „Поеми екстазу", „Прометея", „6", „7", „8", „9", „10" сонат, закликає людство припасти вустами й серцем до, мовляв, безсмертного джерела екстазу, знаного лише йому — Скрябину.

Він бо Месія.

Припасти, щоб зцілити свої недуги.

Там, у геніяльного творця „9-ої", активний діючий героїзм, коли людина с т в о р ю є собі життя.

Тут, у Скрябина, в-останнє відбувається таїнство перетворення, все те саме відоме євангельське „Приїдіте до мене всі" лише витончених форм напівзгаслої з початком XX століття суспільної класи.

Тим-то ми тепер і розуміємо добре те властиве сучасним слухачам неймовірне враження, бо це таки й справді був метеорично-запаморочливий поривний рух типового представника-співця доби, — надзвичайно суголосного з нею, — доби занепаду, коли Скрябин справді став за фокус відображення.

Це найкраще знаменує собою звичайна для всіх підупалих діб форма: одне, що форма прагне величности аж до єдиного на цілий світ твору[1]), а друге, що вона мініятюрна до смішного в ескизах того майбутнього, на думку автора, величного витвору, що їх автор

[1]) Відома „Містерія", її виконання автор і мислив собі як „кінець світу", „останнє сповнення", „другий прихід" та инш.

вважає за дуже важливі, хоч які-б вони малі були, і з ласки своєї дарує їх світові, милостиво віщає через них з височини своєї містичної величности во ім'я порятунку цього світу.

Типовий занепад являє собою й чим-раз складніша вибагливість гармонійних звучань. Виживаючи себе, доходить до смішного твердження про бажання позбавити від матеріяльного фортеп'янову звучність, з'ясовуючи тим самим химерну рафіновану вибагливість, гострі дисонанси, рясні трелі, органні пункти, блукання мелосу.

Типовий занепад знаменує собою і наліплювання наличок до своїх тем під назвою „психологичних лейт-мотивів". Поважні розмови про „білу й чорну магію" та зовсім не аби-які спроби вступити до „астрального світу звуків". Надання своїм сонатам значіння „побожних і богозневажливих мес", „священних танців" то-що.

Отже, все те неприроднє збудження, що до нього завжди занепадаючи вдається класа, як і напівзгасла людина, без вороття промарнувавши життьові сили, а в тім прагнучи ще задержати своє життя.

Безпосереднє ствердження матеріялістичної теорії мистецтва про форми за доби занепаду.

Паралельно до похапливих намагань російського суспільства розірвати залізне коло доби Олександра III та Миколи II іде творчість Скрябина.

III сонату написано 1898 року, в часи банкетів земських і міських з'їздів; IV сонату — 1904 року в момент кульмінації російського анархичного тероризму. Тут-же кульмінація і російського поетичного модернізму, а паралельно до нього йдуть того-ж року, приміром, „Трагична" й „Сатанинська" поеми.

Типово інтелігентська безкрила позиція російського суспільства за революції року 1905 — паралельний твір того-ж року „III симфонія", „Квазі-вальс". Зародження реакції і доба „Віх", доба Столипина та занепад настроїв російського суспільства, анархичний містицизм Георгія Чулкова — „V соната", „Поема екстазу", опуси з 56 — 58 1907 і 1908 років; найсумніші реакційні роки — 1912 і наступний за ним — дають 6, 7, 8, 9 і 10 сонати. „Прометей" і всі останні 60 і 70 опуси, текст „Предварительного действа" та остаточне оформлення його месіянства збігаються до цілковитої паралелі з месіянськими настроями російського суспільства з початком війни 14 року.

Часто-густо запевняють, ніби Скрябин прихилився б до жовтневої революції і був з нею суголосний, коли б дожив. За підставу такого твердження беруть його знаменитий лист до Марка Мейчика, де Скрябин пишними фразами вітає вибухлий світовий катаклізм і вбачає в тому постання нової ери. Аналізуючи об'єктивно життя та творчість Скрябинову, не можна, щоб не визнати глибокої помилки в розумінні цього листа. Поява листа глибоко логична. Лист безпосередньо сполучається з месіянським настроєм самого Скрябина і цілої імперіялістичної Росії, бо і в цьому листі крик індивідуаліста, що намагається уґрунтувати себе, користаючи навіть і зі світових подій.

Тим-то спробувавши нашим нарисом довести невід'ємну приналежність Скрябина до знеможеної групи російської інтелігенції, ми гадаємо, що Скрябина і в Жовтні 1917 р. спіткала б доля його однодумців і братів по духу (Бальмонта, Мережковського, Гіппіус), вони

бо боротьбу й світові перетворення завжди мислили собі принадно-демократичними та безперечно естетичними формами.

Ми вельми шануємо Скрябина, як музику, що створив нові й нові світи звуків, але ми мусимо визнати, може від того й сумно нам, що коли-б Скрябин дожив наших днів, то напевне був би за кордоном в таборі чужих і ворогів, бо навіть кращий з усієї плеяди тої доби — Олександр Блок і кроку не ступив далі „Дванадцяти".

Проф. Н. П. ЖІНКИН

Коломийки

Найрозповсюдженіша форма усної творчости в Західній Україні — то є коломийка; вона типом своїм нагадує сучасну російську „частушку“, польський краков'як, сербське коло, словацьку коломайку. Все це — явища того самого ґатунку, тоб-то витвори народньої усної творчости, як-найщільніше сполучені з співами, примітивною музикою й танком; у витворах цих відбивається все життя народу, всі його сподівання, радість і горе, в них б'еться живий пульс сучасности, на них позначилася й своєрідно заломилася і політика, і економика, і релігія, і етика. Переживши минуле разом з протяжною піснею, народ непомітно для себе зайшов у нові економичні стосунки, в новий життьовий лад, відновлений побут та иншу психику; цей новий побут, поставши в наслідок довгочасної еволюції форм суспільного життя, мав і вилитися в нових піснях. Більш-менш спокійне життя, що не виходило поза висвячені традицією межі, байдужість до суспільства та політики поволі почали уступатися перед загостреною боротьбою за існування; замість натурального господарства поставало грошове, захиталася стійкість громадської та родинної підвалини і поголовних забобонів; пара, електрика, техника, великі соціяльні та політичні заколоти подіяли на людину так, що вона зробилася вельми нервова, чутлива та вразлива на зовнішні подражнення.

Вже не можна було нового змісту вкласти в старі форми, останні бо мали відповідати новому ладові життя; отже, форма „частушки“ й коломийки, зрозуміла річ, повинна була визначатися з-поміж старої традиційної форми народньої пісні до танцю. Стара форма — це більш-менш довга пісня, скомпонована з кількох сюжетів, або принаймні з декількох мотивів, сполучених єдністю тематичного завдання; тут дія розгортається або за законами логичної вимоги, або зважаючи на цілий ряд зовнішніх обставин, зв'язаних між собою простором або в часі. Нова пісня, як типове словесне оповідання, є власне один мотив на два коротенькі рядки, ускладнений — і то не завжди — елементами паралелізму. Ось, приміром, коломийка:

Зеленая лѣщинонька не горитъ, ай куритъ,
Молодая дѣвчинонька не любитъ, ай дуритъ [1]).

[1]) Коломийки и шумки. Собралъ съ устъ народа Счастный Саламонъ. Съ нутами 5 арій народныхъ на спѣвъ и фортепянъ № 12, Львов 1864 г.

або частушка:

Не с горы-ли ветер дует,
Не с востоку-ли несет;
Не письмо-ли милый пишет,
Не на почту-ли кладет[1]).

Наведені взірці мають лише по одному мотиву: коломийка — мотив несерйозного кохання, а частушка — мотив сподівання листа від милого; елементи паралелізму, являючи собою складовини двочленової формули, лише підкреслюють ці мотиви влучними протиставленнями. Ця нова форма, що прибирає в частушці здебільша чотирьохрядкової строфи, а в коломийці — двохрядкової — не є продукт розкладу старої протяжної пісні, а лише добуток нових економичних умов сільського життя; безперечно, теперішня частушка має зв'язок з старовинною протяжною піснею, та цей зв'язок не так уже глибокий і міцний, як те хоче зазначити академик А. І. Соболевський словами: „Частушки вважається за продукт новітньої народньої творчости; та старіші їх записи, на жаль, невеликим числом, належать ще до XVIII віку (див. примір. ч. 209 в збірнику пісень 1788 року) і ми маємо поважні докази їхньої відносної стародавности“[2]). Зв'язок цей суто формальний і стосується він способів відображення та зарису.

Коли б українці та росіяни не мали старої танечної і сатиричної пісні, сучасна коломийка та частушка все-ж були б, може не такої будови, не так суворо дотримували б духу старої народньої поетики, проте стихія сучасности ламаючи підпору всіх традицій, всеж породила б пісню на зразок коломийки або частушки. Нарід не може, щоб не співати; та через брак органичного зв'язку пісні з побутом, нарід вже не міг співати старих протяжних і довгих пісень, обумовлених пережитим ладом та напівзавмерлим побутом; отже цілком природньо, що мала народитися нова пісня — а за таку могла стати лише коломийка або частушка: коротка, виразна та яскрава своїм виявом, гнучка та жвава, унісонна з ритмикою теперішнього життя, загострена римою і тому легка для пам'яти, стала що до мотиву і мінлива що до змісту, не боючись загубитися серед численного однородного матеріялу, створювана й творяча — коломийка й частушка є справжні твориння сучасности, що відповідають усім її вимогам і потребам. З-поміж старої пісні визначаються вони, опріч зазначених прикмет, і тим, що раз-у-раз більше страчують дух колективности і наближаються до лірики індивідуального чуття, тоб-то наближаються до дальшого щабля диференціяції творчости по шляху від синкретизму до відокремлення автора, від співця юрби до поета. Тут коломийка й частушки дуже наближаються до себе; ріжниця їхня не генетична, а скорше випадкова, обумовлена ріжницею життьового темпу та більшим чи меншим збоченням від традицій.

Самий факт ступневого завмирання старої пісні давно вже запримітили прихильники усної творчости та вчені. Виховані на

[1]) Сборник великорусских частушек. За редакцією Е. Н. Елеонської ч. 3279, Москва, 1914.

[2]) Великорусские народные песни, изд. А. И. Соболевским, т. 8, стор. 2 — 3, СПБ, 1902.

традиціях школи, що завжди пасла задніх, українські письменники з глибоким жалем і здивуванням часто-густо запитували разом з Йосипом-Богданом Заліським:

Co sie stało?
Gdzie to naszych dum polowa?
Zaporozskich dzis tak mało!
A miłosna ta, lub owa.
O trzech zorzach, trzech krynicach,
Siedmiu wodzach, stu dziewicach,
Rzekłbyś: ze te dumy z laty,
Przenutiwszy blogie chwile,
Przenutiwszy smutne straty
Z ludzmi głuchną gdzies w mogile.

Той самий факт констатує і академик М. Ф. Сумцов: „Бандуристів уже не стало, лірників майже немає; парубки й дівчата вважають тепер, що виспівувати колядок під вікнами є справа непристойна, жебрацька. Думи забуто; колядки й щедрівки вироджуються на дляві та щуплі духовні вірші, веснянки та весільні пісні — на легенькі любовні імпровізації; настає загальне зубожіння. Проте, життя не терпить пустки, довгочасного застою. Замість підупалих життьових форм народжуються, або мають незабаром народитися нові форми, призвичаєні до нових побутових умов".

Здебільша вчені досліджувачі принатурюють коломийки до певної місцевости, а саме до Покуття в Галичині, що з одного боку межує з ним Дністер, а з другого — Карпатські гори. Саме слово „коломийка" в уяві народній очевидно щільно сполучається з невеличким містом Коломиєю, де таких пісень співає переважно молодь. А загалом район, де поширюються коломийки, досить великий: їх виспівує всеньке українське населення Галичини. Це широке географичне розпросторення коломийок цілком відповідає тій виключній ролі, що її цей рід сучасної творчости відограє в народньому пісенному репертуарі: забуто українські думи, не співають вже колядок і щедрівок, не співають вже й веснянок та инших пісень, зв'язаних з обрядами — сама лише коломийка неподільно панує в Галичині. Ще в шестидесятих роках Соломон Щасний, видаючи збірник коломийок і шумок, писав у передмові: „Изъ всѣхъ напѣвовъ въ Галицкой Руси найбольше розширена Коломыйка. Коломыйка се душа, се вѣрна товаришка Галицкого Русина отъ колыски ажь до могилы: нею все начинае онъ пѣти, и все кончитъ. Въ Коломыйкахъ бо, въ ихъ нутѣ и напѣвѣ, найбольше отпечатлѣлась меланхолія, тужливость, сумота души, а въ тыхъ то чувствахъ именно сосредоточилась цѣлая жизнь несчастного народа Руси, который по утратѣ политической своей самостоятельности черезъ пять долгихъ столѣтий не малъ ни волѣ, ни долѣ, а все лишь изнывалъ, стогналъ въ путахъ рабства, подъ ударами судьбы жестокой. Оттакъ то истинный образъ исторіи нашого народа въ самыхъ напѣвахъ Коломыйки" [1]).

[1]) Счастный Саламон, IV.

Володимир Гнатюк, що видав після Івана Колесси найбільший збірник коломийок, підкреслюючи зв'язок самої назви цього роду усної творчости з містом Коломиєю і річкою тої самої назви що тече в Прут, все-ж не робить остаточних висновків. Дехто з учених виводять слово коломийка від латинського слова colonia, инші — від імени угорського князя Коломана, що протягом недовгого часу посідав князівство Галицьке, ще инші — від слов'янського слова „коло" і „мию" (колись по околицях Коломиї стояли великі багнища, а тому було брудно), а дехто — від сербського слова „коло", пристосованого до танку, подібного до коломийки-танцю. Та „се все очевидно гіпотези, які ледви можна буде коли перевести на докази", каже Володимир Гнатюк наприкінці переднього слова до збірника коломийок.[1])

Коломийка-пісня і іменням і змістом своїм щільно зв'язана з танком коломийкою, найулюбленішим та найпоширенішим в Галичині народнім танком. Щоб краще пояснити собі цей взаємний зв'язок між танком та піснею, треба побачити, як саме танцюють коломийки. Оскар Кольберг, додавши до III-го тому „Pokucia" ілюстрацію першої частини танку, так змальовує цілий танок[2]). Посередині вибраного під танок місця ставиться лаву, на ній сідають музики (здебільшого скрипка та цимбали). Парубки починають заводити танець, тоб-то обходять навколо музики один по одному, приспівуючи кожний коротенькі пісні. Тоді-ж дівчата та молодиці сидять чи стоять віддалік, вичікуючи, коли кожну з них на ймення викличе до спільного танцю який-небудь парубок. Коли парубок викликає на ім'я вибрану дівчину (приміром, „Параско, ходи"... „Гапко, ходи"...) вона підходить не поспішаючи, бере простягнуту до неї руку та ходить з парубком у парі доти, пока всі парубки доберуть собі пари, при чім, звичайно, жінки становлять зовнішнє коло танцюристів, а чоловіки — внутрішнє. Обійшовши коло разів зо два, парубки й дівчата діляться на два однакові гуртки, стаючи один супроти другого. Чоловіки обидвома руками обіймають дівочий стан, а дівчата кладуть їм руки на спину, дріботять ногами і танцюють так доти, доки перестане грати скрипка. Це — перша частина танку, звана саме коломийкою. Другу частину — „передок" (Peredók), танцюють швидче за першу. Спочатку танцюють її самі парубки, ставши один супроти другого, а після кожний запрошує свою дівчину і танцює з нею, розходячись і знову сходячись, ідучи часом навприсядки, підстрибуючи та притупцьовуючи ногами. Ця частина закінчується гуральським „дрібненько" (dribnénko). Третя частина — „з гори" чи просто „гора" (z góry-z hory) — є найшвидкіша частина танку. Танцюють її поодиноко та парами, при чім пари швидким темпом, як „блискавки" (jak blyskawica), кружляють навколо музик з правої руки на ліву. Танцюючи, парубки частенько підіймають своїх дівчат на повітря, до того дівчата навмисне підбирають під себе ноги, щоб здавалося, ніби вони високо літають над землею. Кольберг додає, що кожна змальована частина танку має свою коротеньку пісеньку і вона так само зветься коломийкою[3]).

[1]) Коломийки Зібрав Вол. Гнатюк, т. І. „Етн. Збірн.", вид. Етнограф. Комісія Наук. тов. ім. Шевченка, т. XVIII у Львові 1905.
[2]) Pokucie. Obraz etnograficzny. Skreslil Oskar Kolberg, t. III. Kraków, 1888.
[3]) Oskar Kolberg t. III, 2 — 4.

Отже, коломийка має зв'язок з танком і навіть великий, проте, цей висновок заперечує академик Сумцов, а пізніші досліджувачі — І. Колесса та Гнатюк цілком оминають його. „У збірнику Головацького, пише академик Сумцов, коломийки вміщено до відділу танечних пісень. Чимало коломийок тоном своїм та змістом справді подібні на танок. У Галичині та Угорській Русі є окремий танок — коломийка... А в тім, коломийка не танечна пісня. Коломийки в цілому являють собою щось зовсім особливе, серйозне і, за винятком окремих коломийок, їх не можна назвати танечними піснями. В богатьох коломийках відбивається зовсім не танечний настрій духу, а навпаки — жура, нарікання на лиху долю, згадується про сльози“ [1]). Далі академик М. Ф. Сумцов говорить за генезу та хронологію коломийки і робить висновок, що вона — „еклектичне явище народньої поезії“, по-перше, а по-друге вона порівнюючи нове явище, молоде явище, що постало не раніше початку XIX століття, а саме тієї доби народнього життя, „коли поступовий рух підупадав“. „За доби духовного занепаду, морального зламу та зовнішніх явищ, які чим-раз більше розкладають суцільність світогляду та побуту,— виявлюваний коломийкою еклектизм становить дуже значне та... втішне явище“ [2]). Володимир Гнатюк заперечує думку М. Ф. Сумцова і про перше і про друге питання. „Коли ми знаємо про те, піше він, що коломийки існували протягом цілого XIX століття, і знаємо, що в тім часі творився цілий ряд нових пісень, тоді не можемо вважати коломийки за щось таке, що творилося для заповнення порожнечі, викликаної застоєм у народній поезії“,— навпаки Гнатюкові коломийка здається „зовсім самостійним витвором народнього генія, паралельним до инших самостійних родів народньої поезії“ [3]). І ту цілковиту самостійність коломийки Гнатюк провадить так далеко, що не хоче навіть подекуди погодитися з деякими вченими, які доводять ідейний та формальний зв'язок сучасної коломийки з давньою піснею: „Не можна згодитися на погляд, буцім то коломийки містять у собі відривки та відломки більших пісень, переважно таких, що загинули... Коломийки — се наскрізь оригінальні пісні“ [4]).

Тут заховується якесь непорозуміння, що не дало спромоги ні академикові Сумцову, ні В. Гнатюкові виговоритися до кінця. І справді, вони увагу звернули передусім на зміст коломийок, визначаючи за тим змістом і хронологію коломийки, і місце її серед витворів усної творчости, і її значіння в загальному розвитку соціяльно-економичного життя. А проте, це не становить найкардинальнішого моменту в даному питанні: конче потрібно зважити на ритмико-мелодійну сторону коломийки, тоб-то, просто кажучи, на зв'язок коломийки-пісні саме з танцем тої ж назви. Стверджуючи це, я грунтуюсь на двох засадах: 1) основне ядро усякої пісні є так звана робоча пісня і 2) в самій цій пісні мелодику визначає ритмика трудового процесу. Карл Бюхер у своїй відомій праці: „Праця й ритм“ наводить що до цього питання думку Е. Гроссе, цілком погоджуючись з ним: „Ме-

[1]) Сумцов М. Ф. „Коломийки“, 6 — 7 стор.
[2]) Сумцов М. Ф. „Коломийки“, 2 — 3 стор.
[3]) Гнатюк В. „Коломийки“, Передне слово, XVI — XIX стор. Етн. зб. т. XVII.
[4]) Гнатюк В. „Коломийки“, Передне слово, ст. XIX.

лодія цих пісень є так само другорядна, що й текст, часто-густо складений з самих лише безглуздих слів і покликів, які повторюються з прикрою одноманітністю. Значіння ім надає лише ритм. Ритмичний елемент не властивий спочатку ні музиці, ні мові; він приходить зовні через фізичний рух, що має супроводитися піснею та без якого пісні взагалі не співають. Тим-то кожна робота, кожна гра, кожний танок мають свою особливу пісню, якої не співається за инших випадків“ [1]).

Отже, в народній пісні взагалі, а зокрема в пісні, зв'язаній з танком, найголовніше — то є ритм, і до нього пристосовується і мелодію, і словесну будову: ритм, мелодія, слова — ось нормальна еволюція кожної примітивної пісні [2]). Бюхер та інші досліджувачі, що вивчали ці питання, подають сотні прикладів з життя диких і напівцивілізованих народів; ці приклади промовляють за те, як примітивні співаки до певного здавна засвоєного мотиву добирали нових слів, як складалося довгі нові пісні або просто набиралося майже непогоджених між собою логчиних слів та вкладалося в точно визначену музичну фразу. Коломийка та російська частушка, як народні витвори, зв'язані з танком, — а що вони до певної міри з ним зв'язані, то цього ніхто не заперечує — підлягають цьому законові може й не однаково, і це залежить від різних етничних, соціяльних і економичних умов. Ядро коломийок і частушок створили вимоги ритмики руху, танок, з ним вони розвивалися й росли кількісно та якісно; спершу це були звичайні танечні приспіви, вельми примітивні, що фіксували лише даний факт; далі будову їхню ускладнили елементи паралелізму, словесний малюнок удосконалювався, набував вибагливої та художньої форми; відмінялася само-собою і музична будова, проте ритмика лишалася та сама для даного типу пісні: вона не могла відмінятися, бо відповідала певному ладові, кількості і темпові руху.

Визначаючи зв'язок коломийки з танком, з ритмикою руху, ми тим самим спрощуємо справу дослідження її, долучаючи сюди елемент реальний та найістотніший для цього роду усної творчости; зміст коломийки рухливий, несталий і відмінняється залежно від загального розумового й соціяльного поступу; форму ж її, далеко постійнішу, визначає типова ритмика руху і тому вона сталіша. Отже, беручи за вихідний момент дослідження не зміст коломийки, а її ритмико-мелодійну суть, ми тим самим наближаємся до істини в питанні про генезу коломийки.

Що ж до музичної будови коломийки, то збирачі та досліджувачі її неоднакової думки: дехто, здебільша польські письменники, вважають її мелодію за дуже просту й одноманітну; инші-ж, головним чином українські письменники, розпізнають велику різноманітність у мотивах коломийки. Наведу головні погляди.

Найстаріший з фольклористів, що великий зібрав пісенний матеріял першої чверти минулого століття, Вацлав із Олеська, в докладному

---

[1]) Grosse E: Die Aufgabe der Kunst, 263 (див. К. Бюхер: „Робота и ритм“, стор. 23, видан. „Нова Москва“ 1923 р.)

[2]) Станислав Людкевич докладно говорить у своєму дослідженні про ритмичну природу коломийок і наводить чимало міркувань, що стверджують мою думку Див. Етн. збірн., т. XXI, ч, II, стор. X, XI та ин.

передньому слові до свого збірника (Rozpvawa wsterna) говорить про коломийку, ніби її завжди співається на той самий голос (ona zawsze na jedne nute sie spiewa), до того під цим „мотивом" Вацлав із Олеська розуміє домінантну музичну мелодію, що припускає всілякі варіяції в межах одної музичної фрази та що дає спроможність „лише через модифікацію тона" виявити і найвеселіше і найсмутніше [1]).

Жегота Паулі в передмові до свого невеличкого збірника коломийок, характеризуючи останні з погляду музичного по їхньому зв'язкові з танком, зазначає насамперед те, що самий танок супроводить тужна й журлива музика, яка складається з тонів moll, а далі говорить, що приспівувані до того коротенькі пісні — всі на один мотив (podług jednej melodyj tego to tanca tworzone [2]).

Український фольклорист Щасний Соломон, бажаючи подати своїм „родимцям" видавані коломийки в як-найкращих взірцях, незнаних попереднім досліджувачам, наприкінці збірника дає взірці лише чотирьох співів коломийок, мотивуючи таку вбогість міркуваннями власного смаку: „що до нут, пише він, якіи до мого сборника прилагаю, тих даю лиш 4 арій. Хотя бо коломыйки всякого рода, якъ и шуточныя пѣсни, и шумки поются у насъ многоразличными напѣвами... я вибралъ собѣ лишь сіи 4 напѣвы, якими любимые коломыйки сам собѣ спѣваю и якіи не такъ повсемѣстно давалися менѣ слышати" [3]).

Оскар Кольберг підкреслює не тільки надзвичайну простоту мелодії коломийок, а навіть говорить про „вбозтво" мотиву з погляду фахівця-музики: „Мелодія тих пісень, хоча иноді й різноманітна, проте — надзвичайно проста, вбога і не переступає за межі кварти; чуючи поперемінно лише два тони цього інтервалу, слухач завважає ніби співцеві важливий є ритм, а не мелодія" [4]).

Навпаки, Іван Колеса, записавши в невеликому селі Ходовичах 2.508 коломийок та видавши їх у своєму збірнику, не тільки не говорить за „простоту" співу чи вбозтво мелодій коломийок, а доводить надзвичайну різноманітність мотивів, подаючи на сторінці 62 — 72 збірника нотні записи 41-ої мелодії коломийок. Іван Колеса до того зазначає, що „в коломийках мельодії не є тісно зв'язані зі змістом,— так що кожду з наведених строф можна співати на всілякі лади. До кождої може відноситись одна з поданих тут 41-ої мелодії. З тої причини друкуємо тут мелодії окремо, без тексту" [5]).

Пізніші досліджувачі коломийок, Гнатюк і Ст. Людкевич, доводять значну ріжноманітність в будові мелодії коломийки, а Людкевич з допомогою фонографа записав не один десяток коломийкових мотивів, — в кожному разі більше, ніж ми подибуємо в згаданому збірнику Івана Колесси [6]).

---

[1]) Piesni polskie i ruslie ludu galizyjskiego. Z muzyka instrumentowana przez Karola Lipinskiego. Zebral i wydal Waclaw z Oleska We Lwowe 1833.

[2]) Piesni ludu ruskego w Galicyi. Zebral Zegota Pauli, t. II, S. 165 Lwów, 1840.

[3]) Счастний Саламон, стор. VII і VIII.

[4]) Oskar Kolberg: Pokucie, t. III st. 6.

[5]) Іван Колесса. Етнографичн. збірн. т. XI.

[6]) Вол. Гнатюк: Коломийки. Етнограф. зб. т. XVII, „Переднє слово". Раздольський і Людкевич: Галицько-Руські народні мельодії, ч. І. Етнограф. збірн. т. XXI.

Така ріжноманітність думок, часто навіть суперечних собі, ставить нас перед питанням, що-ж насправді являє собою коломийка з погляду музичного: чи є вона зразок простої нехитрої пісні примітиву, дуже мізерної та одноманітної тональности, чи коломийка — то надзвичайне багатство варіяцій, нанизаних на один музичний стрижень вмілою та чуйною рукою народу. Вирішити це питання мають фахівці музичної царини; мені особисто здається, що 41 мелодія коломийок, згаданих у Колесси, або численні записи на фонографі Роздольського та Людкевича по суті є незначне число основних мотивів, оздоблених тонким мереживом ледви помітних голосових варіяцій, яких часто не дається зафіксувати на ноти (Людкевич). Ці основні мотиви, співані в такті як дві чверти, пристосовано до танку так, що одна їхня частина відповідає першій частині танку, власне, „коломийці“, друга відповідає „передку“, третя — „дрібненько“, четверта — „з гори“ (пор. Кольберг, 3). До того останній частині танку, „з гори“, як найпрудкішій, відповідають пісні жвавішого темпу і такої модуляції, що надає їй вокального забарвлення з особливою динамичністю. Такий розподіл коломийок зазначає і Щасний Соломон, коли говорить у своїм переднім слові, що за співом коломийки різко поділяються на дві частині: на „жартобливые“ і „нежартобливые“, з них перші, помимо їх розміру, співається в тоні dur, а другі мають „меланхолійне moll“ [1]).

Що до будови коломийки, то вона являє собою дворядкову строфу, де кожний рядок складається з 14-ти складів, або 7-ми двохскладових стоп з цезурою по четвертій стопі, тоб-то її можна визначити формулою 2 (8 + 6).

Цей розмір — найтиповіший для коломийки і можна сказати єдиний. Те, що Вол. Гнатюк подає зразки инших розмірів („15 — або 16-складові з одного, і 13 — або 12 — складові з другого боку“), не суперечить висловленому тут твердженню: прикладів инших розмірів так мало і вони остільки нетипові, що на них можна цілком не зважати, бо і сам Гнатюк схиляється визнати їх за виїмкові („всі вони приходять виїмково“ [2]). Тут коломийка дуже різниться від спорідненої з нею частушки й наближається до польського краков'яку; всупереч твердженням деяких збирачів (Вацлава з Олеська, Жеготи Паулі й інш.) вона що до ритмики явище самостійне, незалежне від инших родів усної творчости. Тоді, як будову коломийки майже раз на все визначає наведена вище формула 2 (8 + 6) і цю будову майже ніколи не порушується, — структурі частушки не надати певної форми: частушка ритмично гнучкіша, ріжноманітніша в будові, вона мало вловима для досліджувача, бо він хотів би всю ріжноманітність частушкового матеріялу звести до двох-трьох формул.

Римою коломийка найближче споріднюється з польськими краков'яками і, я-б сказав, залежить від них: як і краков'яки, вона римує кожну пару сумежних віршів:

Ой ставъ козакъ надъ могиловъ, тай думку думає,
На Вкраину поглядає, тяженько вздихає (Саламон, ч. 51).

[1]) Счастний Саламон, стр. VII і VIII.
[2]) Гнатюк, I, стр. XIII. Етн. збр. т. XVII.

Стоить верба надъ водою, — хитає собою:
Молодая дѣвчинонька, — жаль мнѣ за тобою[1]).

Схожість з краков'яком і взагалі вплив старої польської поетики позначається не тільки римуванням сумежної пари віршів, а й наявністю жіночої рими, що всевладно панує в коломийках. Якщо в польській мові через її акцентуальні властивості жіноча рима є закономірна й неодмінна з самої природи мови, то в українській віршованій мові користати виключно з цеї рими, — значить обмежити себе, не використати всіх мовних спроможностей, а це приводить иноді до одноманітности, а то й до натяжки. Так, в прикладах:

Ой не сідай коло мене, ти зрадочко моя,
Шукай собі другу любку, бо я вже не твоя
(Гнатюк III ч. 6.961).

Ой же вікна побіліли, бо на дворі мороз,
Вийди, вийди, мій миленький, та й розпусти голос.
(Там же ч. 7.176).

Їхав милий у дорогу, мені наказував,
Щоби твоє біле личко ніхто не цілував.
(Там же ч. 8.077).

Ой поїхав мій миленький та до Коломиї,
Привезе ми подарунок, узрите на мині.
(Там же ч. 8.265).

жіноча рима штучна і суперечить живій вимові в звичайній мові, надто це помітно в коломийці ч. 8.077, де „наказував" римується з „цілував", тоб-то дактилична рима з чоловічою; в коломийці ч. 7.176 можна спостерегти инший випадок, коли зберігаючи ритмичність і загострення віршу римою, до слова з натуральним наголосом на другому складі — „голос" — штучно підганяється слово з кінцевим наголосом — „мороз". Я не говорю вже про риму „моя" — „твоя", яку цілком узято з польського вжитку і яка промовляє, що й инші подібні факти, за культурний вплив польської письменности на українську закордонну. Загалом прикладів такого нівечення живої вимови в коломийках винайти можна цілі десятки, коли не сотні.

Римуванням коломийка багатий дає матеріял спостерігати не тільки риму на кінцях віршів, але й внутрішні рими, які надають коломийкам особливої звучности. Ось кілька прикладів:

А я змерз, як той пес, попід гори йдучи,
А я змок, як той вовк, дівчину ведучи.
(Гнатюк III, ч. 6.242).

---

[1]) Старосвѣтский бандуриста, кн. 1 — 3. Избранные малороссийкия и галицкия пеони и думы. Собрал Николай Закревский. Москва 1860 — 61 р.

В тамтім боці на толоці кобила ся пасла,
Виховала мене мати, жебим була красна.
(Там же ч. 6305).

Коло млина ясенина, була би мітлина,
Тож то ми сї сподобала файна легінина.
(Там же ч. 6.324).

Ой зацвіли полонії, зацвіли лілії,
Де ми будем добирати собі компанії.
(Там же ч. 6.427).

Як ми любко поцілює, три дни личко чує,
Як ми яка біда цмокни, як ходаком лопни.
(Там же ч. 8.386).

Цих внутрішніх рим у всіх збірниках коломийок дуже багато. Мені здається, рясноту їх пояснює почасти особливий спосіб усної творчости, а саме: кількаразові повторювання тих самих слів (приміp: „Я ся маю, я ся маю, як рибка в Дунаю", або „ой повіяв буйний вітер, повіяв, повіяв", або „гиче ми сї моя мати, ой гиче, ой гиче" й т. инш.), так властивих усній творчості і які так призвичаюють музичне вухо переймати й шукати співзвучности. Вміючи будувати музичну фразу не на самій лише ритмиці, а й на співзвучності, нарід природньо намагається в сучасних піснях дати як-найбільше цієї гармонійної звучности.

Иноді трапляються коломийки, багаті на внутрішню риму, а в тім без кінцевих співзвучностей, як і в типовій коломийці. Приміром:

Ой мій милий любий гладкий, не зійдеш ми з гадки,
Ти ми тоді з гадки зійдеш, як до мене прийдеш.
(Гнатюк III, ч. 7.127).

Ей мій милий єдиначок тай зацвів як мачок,
А я єго мила дружі, зацвіла як ружі.
(Там же ч. 7.069).

Ой дівчина, дівчинонько, не забувай мене,
Я за тебе не забуду, поки жити буду.
(Там же ч. 8.103).

Забуду я отче наш і молитву нашу,
А дівчини не забуду поки жити буду.
(Там же ч. 8.105).

Ці коломийки напевне менше потрібують кінцевих співзвучностей — їх цілком заступає внутрішня рима. Та взагалі, як правило що до коломийок, треба визнати, що кінці віршів римуються парами проміж себе; білих віршів дуже мало і їх можна вважати за виняток. Беручи до уваги зазначене, тоб-то наявність зовнішньої й внутрішньої рими — з одного боку, й доволі широке користання з аліттерації

та асонансів — з другого, можна напевне сказати, що усна творчість стало опанувала риму всіх її гатунків і має тенденцію розвиватися, прагнучи дійти найбільшої гармонійної співзвучности.

Говорячи взагалі про будову коломийок, ми повинні звернути свою увагу на одну їхню особливість, що на перший погляд доволі гостро відмежовує їх від частушок. По всіх збірниках російських частушок (Зеленина, Єлеонської, Симакова, Князева та инш.) останні здебільша є чотирьокуплетові поетично закінчені й самостійні строфи, цілком не сполучені в збірнику між собою, опріч штучного зв'язку, що його накидає вчений класифікатор, добираючи по змісту; частушка - чотирьохстишшя є та художня одиниця, що не порушуючи поетичної цілости далі вже поділятися не може. В збірниках коломийок ми спостерігаємо на перший погляд якщо не протилежне явище, то у всякому разі щось доволі відмінне від частушок, а саме: багато коломийок дають тип протяжної пісні (иноді дуже довгої для цього роду творчости), складеної з декількох мотивів, об'єднаних одним сюжетом. Що ж то за явище? Мені здається, це є одна з фаз загального закону еволюції, що його так виразно формулював Спенсер, пристосувавши до явищ біологичного порядку: кожне явище переживає тут три фази розвитку — 1. від простішого до складнішого, 2. від складнішого до вищих форм життя конгломерату і 3. розклад складного на складовини. Народня пісня, складна, багатомотивна, а часто - густо й багатосюжетна, поступовно розвиваючись, дійшла свого природнього краю, обумовленого зміненим побутом, психикою та економикою; зазначені чинники поволі відмінили світорозуміння народу, похитнули підпори традиційного світосприймання, і от скинута подіями зі звиклого шляху, усна творчість вже не те що культивує, а по - простому не користає зі старої протяжної пісні, так відповідної до минулого побуту. Довга пісня не відразу, звичайно, виходить з ужитку: залежно від географичних, етнографичних і загальнокультурних умов вона живе й заховується в побуті по різних закутках, верствах населення та серед різного віку, та поруч неї і на зміну їй з новими вимогами, шукаючи нових шляхів та нових форм, постає молода творчість. Проте, закон еволюції не передбачає ц і л к о в и т о г о відмежування молодого від старого: навпаки, він постійно констатує зв'язок нового зі старим, залежність і навіть до деякої міри підлеглість старим зразкам. Зокрема, прикладаючи цей третій момент еволюції до народньої пісні, його не можна характеризувати як момент р о з к л а д у, а скорше можна визначити як момент механичного розпаду складного словесного цілого на його складовини, тоб - то складного сюжету на його складові мотиви.

Приклавши цей закон до української й російської творчости, ми побачимо, що в Росії і на Україні (пор. думку ак. М. Ф. Сумцова) протяжна пісня помітно й доволі швидко завмирає і її заступає жвава частушка. Цей процес відбувається тим скорше, чим ближче й безпосередніше село та місто чи взагалі культура заходять у взаємні стосунки; в закордонній частині України, в Галичині, через місцеві умови цей процес зміни старої протяжної пісні на коротку коломийку відбувається, очевидно, повільніше — тим то може бути російська частушка й здиференціювала до ступеня одномотивности,

галицька-ж коломийка ще й досі часто прибирає складних форм, що допускають дальше дробіння.

Це — одна можлива причина, що висвітлює ріжницю розвитку російської частушки та української коломийки. Друга ж сполучається з аналізою коломийки, як танку, а не тільки як окремої формиусної творчости.

Мені здається, що характером танку частенько до нього пристосована коломийка-пісня має відповідати тим основним моментам, що на них, як уже говорилося, танок розкладається: перша частина танку й половина другої за описом Кольберга відбуваються порівнюючи спокійним темпомів і дбирають таки чимало часу; що танок в цій своїй частині має більш чи менш спокійні одноманітні рухи, то й супровідна до нього пісня повинна прибрати тих самих ознак, тоб-то насамперед—певної длявости, протяжности в часі. Цій частині танку відповідає здебільша не одномотивна коломийка і не випадкові без внутрішнього зв'язку коротенькі пісеньки, а досить таки довга пісня, де дія або почуття розгортаються часто логично правильно та життьово закономірно.

Та коли ближче обізнатися з коломийками, то мимоволі спадає на око, що великі поєднання їхні не завжди поставали натурально, тоб-то становили уривки колись довгих пісень, або-ж їх добиралося спеціяльно до танцю: частенько групували коломийки й самі збирачі, записуючи їх з уст народніх і дбаючи не про повноту збірника та його науковість, а про задоволення замір особистого характеру, часто дуже симпатичних і доброзичливих, проте для науки замало корисних. Так здебільшого робили аматори, як от приміром Сахаров, коли що-йно починали збирати та вивчати усну творчість. Видаючи 1864 року свої „коломийки й шумки", один з таких аматорів, Щасний Соломон, сам признається в передньому слові до збірника: „Старался я видати сборник не съ свойством полноты, яка вимагается отъ спеціяльного собирателя народных пѣсень, а только малъ я на оку нѣяко выборный зѣльникъ, въ которомъ суть цвѣты лише добраны, якъ бы до уподобы для милой, для милого. Къ тому досвѣдчивши вже при собиранью Коломыекъ въ розличныхъ окрестностяхъ, що народъ поодинокіи части тыхъ пѣсень не всегда єдинако вяже, а часами навѣть изъ четырестишія полной Коломыйки лишь одною половиною удоволяєсь, потрудился я — о колько мог и о колько опытъ мой здолѣлъ — порозвязоване въ цѣлость соединити, а до урваной половины другу отповѣдну из моих собранных запасовъ довязати" [1]). Вступні слова Щасного доводять нам, що його збірник є „выборный зѣльникъ", тоб-то збірник, куди попало лише те, що через свою естетичну цінність з погляду збирача заслуговувало на добір. По-друге Щасний цілком підтверджує мою думку, що частенько значні поєднання коломийок складувано не генетично, а механично, нанизуючи одну до одної, причім складає ці коломийки і сам співець, від кого записує збирач, не завжди однаково: за инших обставин і иншого настрою він може комбінувати инакше коломийковий матеріял, маючи його запасом у своїй пам'яті („Въ розличныхъ

[1]) Счастний Саламон VI і VII стр.

окрестностяхъ... народъ поодинокіи части тихъ пѣсень не всегда єдинако вяже", 7 стр.). По-третє, Щасний признається, що він на свій власний смак то допомагав, то перешкоджав процесові диференціяції коломийки, його збірник що до цього дає зразок найбільшої може штучности та індивідуальности. Так, він чомусь вирішив, ніби коломийки що до строфичности розподіляються на дві групи: на жартівливі та журливі; в перших строфу складають два рядки, в других — чотирі. І що до музики вони гостро відріжняються одна від одної: веселі коломийки співається в dur і „цѣлымъ типомъ своимъ бо́льше на козака похожи", а журливі в mol. З цим штучним і самовільним поділом Щасний увесь коломийковий матеріял розподілив ось як: до 69-ої сторінки йдуть лише чотырьорядкові строфи, а від 69-ої до 89-ої сторінки — коломийки дворядкові. Подам кілька прикладів:

Зеленая лѣщинонька не горитъ ай куритъ,
Молодая дѣвчинонька не любитъ, ай дуритъ (ч. 12)
Зеленая лѣщинонька лишь притаила
Наша любовь не пропала, лишь ся притаила (ч. 13).

Тут розумовий зв'язок — і ч. 13 є лише подальший розвиток психологичного паралелізму, а збирач, роз'єднавши це одне ціле, подав обидві половині нарізно.

Ой не чупкай мо́й миленькій, не чупкай, не чупкай,
Я ти не раз говорила: иншои си шукай (ч. 23).
Ой не чупкай мо́й миленькій, не чупкай ногою,
Не будешь ти менѣ мужом, я тобѣ женою (ч. 24).

Тут обидві половині остільки близькі до себе, що нікого в тому не може взяти сумнів, опріч Щасного, який роз'єднав це неподільне психологичне ціле, догоджаючи своїм теоретичним передумовам.

Ще яскравіший приклад штучної диференціяції подає збирач на сторінці 85 — 86.

Присылавъ разъ богачикъ до бѣдной сиро́тки,
Тай пытався черезъ людей: чи має присѣвки?
А она му молоденька знала о́тповѣсти,
Я до тебе богачику не иду хлѣба ѣсти.
Ани ѣсти, ани пити, ни пріодѣвати,
А як буду ти суджена: мусишь мене взяти.
Тай хотяй я сиро́тонька: уптива дѣвчина,
А отважу и зневажу богатского сына[1]).

Друга пісня:

А якій ты гидкій — бридкій, а яка я пышна.
А гдежъ бы я очи мала, щобымъ за тя по́йшла.
Та бо вдовець не молодець, жарточку не знає,
Тебе возьме — нѣбы любытъ, першу споминає.

[1]) Счасний С. стор. 85 ч.ч. коломийок: 85, 86, 87 і 88.

Та йи старець не молодець, жарточку не знає,
Твоє личко румяненьке свому приро̂внає.
Ой по-по̂д гай зелененький, та по-под лѣщину,
Веде старый старцунище молоду дѣвчину.
Ой ще ся съ невь не оженивъ,—зберається бити,
Складає си по грошеви нагайку купити.
Ой ти деду стареньокий менѣ не протився,
Я ще була въ пеленочкахъ, коли ты женився.
Не протився менѣ дѣду, що я свавольненька,
Ты вже двѣчи оженився, я ще молоденька [1]).

В цих двох піснях, що так нагадують своїм основним мотивом старовинні жіночі пісні, розгортаються близькі до себе два сюжети: перший сюжет — багатий жених і бідна, але гордовита дівчина, яка добре розуміє вдачу жениха; другий сюжет — старий удівець і молода дівчина; вона уїдливо глузує з діда, який молодиться, задумавши женитися. Не зважаючи на те, що дія розгортається безупинно, що будова суцільна і що кожну пару рядків сполучено найщільніше з сумежними рядками, — Соломон Щасний проте розбиває першу пісню на чотирі самостійні строфи, а другу — на сім, і кожну строфу він очевидно розглядає як закінчене художнє й музичне ціле... Не дарма один з останніх російських вчених А. Зачиняєв, писавши про коломийки, призирливо висловлювався про збірник Щасного [2]).

По инших збірниках (Головацького, Жеготи Паулі, Колеси й Гнатюка) ми спостерігаємо те саме явище, що і в збірнику Щасного, тоб-то випадкові й самовільні групування коломийок в більші чи менші поєднання. На жаль, жодний збирач ані слова не сказав за спосіб запису коломийок; тим то досліджувач сам має доходити того, хто групував у даному збірнику коломийки — співаки, від кого збирачі записували, або це — почин та добра воля самих збирачів. Зі слів Щасного ми бачимо, що він, приміром, сам добирав і роз'єднував коломийки, важучи на власний смак та міркування. Мені здається, й инші збирачі робили як Щасний; в кращому разі вони записували за співцем попідряд коломийки в тій комбінації і тим числом, що співакові підчас запису спадало на пам'ять. В час танку коломийки набираються, нанизуються за основними вимогами і числом поєднуються вони залежно від потреб танку, а опріч того від індивідуальних здібностей співця (пам'яти, настрою то-що). Видавши 1862 року Микола Закревський збірник під назвою „Старосвітський бандуриста", стверджує в своїм переднім слові висловлену тут думку: „Під словом коломийка в Галичині розуміють набирання строф одного розміру й мелодії, але без будь-якого щільного зв'язку що до змісту, тоб-то за відомою мелодією співають строфи, як припаде" [3]). Коли-б танок мав однакове, раз на все визначене число рухів, то тоді звичайно можна було-б говорити про відповідні

[1]) Счастний С. стор. 86, ч.ч. коломийок: 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95.
[2]) Зачиняєв А. „К вопросу о коломыйках". По поводу — „Коломийки". Зібрав Вол. Гнатюк, т. I Изв. отд. р. яз. и слов. Ак. Наук 1907 т. XII, кн. I-а, стор. 295.
[3]) Закревский М. „Старосветский бандуриста". Курсив мій.

танкові поєднання коломийок. Насправді-ж воно виходить инакше: з Кольбергового опису танку ми знаємо, що перша частина коломийки-танку триває залежно від настрою й волі пари танцюристів, иноді залежно й від числа пар. Кожний танцюриста час од часу підспівує музикам, до того співає за Кольбергом одну, дві або кілька коломийок, але в усякім разі не багато, та инакше й бути не може: підчас танку багато не вспіваєш, надто підчас „дрібненько", або „з гори", коли „пари блискавкою летять" (pary biegną jak błyskawica)[1]). Думка Гнатюкова так само не суперечить висловленому тут твердженню що до групування коломийок: він говорить: „Коломийки — це коротенькі пісні, що складаються переважно з одного або двох куплетів найріжнороднішого змісту... Не всі одначе коломийки одно- або двокуплетні; бувають і инші 3 — 4 — 5 — 6 куплетні; де коли зростає число куплетів аж до 10-ти, приміром, ч. 552 на 49-їй сторінці. Се буває одначе лише виїмково й більш куплетні коломийки являються звичайно стягненням кількох менш куплетних в одну" [2]).

Основний же тип коломийки в точному розумінні того слова — дворядкова коломийка, побудована за формулою 2(8 + 6) з цезурою по 8-ім складі; тепер вона стала такою через саму природу свою, як продукт розпаду старої протяжної пісні на основні мотиви. Знову таки кажу, я не заперечую її зв'язку з старою піснею і не стверджую, ніби тепер вже процес розпаду прийшов на кінець, — навпаки, як промовляє за це вищенаведене, порівнюючи частушки з коломийкою, я беру під увагу великі успіхи процесу диференціяції частушки порівняно до коломийки, а значить і більший формальний зв'язок коломийки зі стародавньою українською довгою піснею. Я хочу лише підкреслити, що процес диференціяції коломийки пішов так далеко, що тепер більше о к р е м и х коломийок, ніж їхніх об'єднань як уривків стародавніх довгих пісень. Це доводить і аналіза самих об'єднань, великим числом подибуваних в збірникові, приміром, Гнатюковім. Ці об'єднання окремих коломийок своєю структурою становлять щось своєрідне, значно иноді вирізняючись споміж стародавніх пісень. Тоді як в останніх окремі мотиви пісні являють собою о р г а н и ч н и й розвиток основного сюжету, кревно сполучаються з ним, поза ним і без нього не мають змісту, — в об'єднанні коломийок великих збірників цей органичний звязок часто-густо уступається перед суто-формальним, я сказав-би навіть г р а м а т и ч н и м зв'язком, перед граматичним поясненням: кінець одної коломийки стає за початок другій, розвиваючи попереднє. Подам приклади.

Виду коня до Дунаю, кінь не хоче пити,
Тай здоймає головочку, хоче ми нев бити.
Чіму, коню, воду ни пєш, ці дорогу чуєш?
Чіму, серци Николаю, дома ни ночуєш?
Та рад би я ночувати, та рад би я бути,
Смуча любка, ни дівчина, ни мож її забути.
Забув бим тї, дівчиночко, забув бим ти швидко,

[1]) Kolberg, III, 4.
[2]) Гнатюк, т. 1, XIII.

Коби с твого подвірічка на моє не видко.
Бодай твоє подвірічко попилом посіло,
Щоби мене молодого більши не кортіло[1]).
Я до теби, любко, ходив, ти си виличала,
Та ти мою, файна любко, гадочку ни знала.
Тай у мени, файна любко, гадочка готова,
Та як сєду на коника, будь, любко, здорова.
Бувай, любко, здоровенька, лішєю ти щистя,
Абис тілько старіст мала, як на вирбі листя.
Абис тілько старіст мала тай си не віддала,
Абис мине молодого три роки чікала[2]).

У наведених взірцях окремі коломийки хоч і об'єднуються формально єдністю пісенного оповідання, та частину їх, приміром

Чіму, коню, воду ни пєш, ці дорогу чуєш,
Чіму, серци Николаю, дома не ночуєш?
Забув бим тї дївчинонько, забув бим ти швидко,
Коби с твого подвірічка на моє не видко —

вільно співається і окремо від об'єднання, тоб-то инакше кажучи, не в'яжеться з ним логично нерозривно. Опріч того, звичайно, серед тисяч коломийок не тяжко подибати й такі об'єднання, що промовляли-б за великий зв'язок їхній з давнім пісенним матеріялом України, являючи собою чудові взірці навіть обрядової лірики, як от, приміром, така коломийка в збірнику Гнатюковім:

Або мене, любку, люби, або мнї залиши,
Або мої чорні очи на папери пиши.
Писав бим я на папери, паперу не маю,
Поїхав бим за папером, дороги не знаю.
Та послав бим посланчика до самого Львова,
Та віпала з-під коника золота підкова.
Та ни жаль ми за підковов, що сї загубила,
Але жаль ми за дївчинов, що сї зажурила.
Та не жаль ми за підковов, за золотенькою,
Але ми жаль за дівчинов, за молоденькою[3]).

Або-ж така коломийка, де діялогична форма, позначаючи, як і за попереднього випадку, давнішній обрядовий характер її, становить яскравий взірець психологичного паралелізму і піднесеної поетичности:

Ой, бодай ти, дівчинонько, тоди заміж пішла,
Як на битій доріженьці яра рута зійшла.
Ой бодай ти, козаченьку, тоди оженився,
Як на млиновім камени кукіль зародився.

[1]) Гнатюк, III, ч. 7928.
[2]) Гнатюк, III, ч. 7929.
[3]) Гнатюк, III, ч. 8063.

А дївча ся поспішило, руту засіяло,
Пішов дощик, рута зійшла, дївча ся віддало.
А на млиновім камени кукіль не вродився,
Козак старий, як собака і ще не женився[1]).

Говорячи про образність коломийок, передусім треба зазначити занадто розпливне та широке тлумачення, що надав тому розумінню проф. М. Ф. Сумцов у цитованій вище його роботі: „Коломийки“ (1886 р.). На сторінці 8 — 10 він так говорить про коломийки, що читач має враження, ніби здебільша коломийкам властива високо-художня образність і лише деякі з них „не мають взятого із зовнішньої природи образу, не мають паралелізму, і пісня просто викладає будь-який випадок або подію з життя метричним коломийковим складом: приміром у коломийках:

У богача полъ калача, та еще винъ плаче,
А в сироты нигде корки, еще вона скаче.

А у Львовѣ славномъ мѣстѣ, стала ся пригода,
Студенты ся бунтовали, що имъ невыгода:
На старшихъ то нарекали, що ихъ хтѣли бити,
Щобы дѣвчатъ не любити, казали ся вчити.

Ой якъ я си нагадала, якъ мы ся любили,
Неразъ ми ся доливъ окомъ слезы покотили[2]).

Проте, це твердження саме в такій формі далеко не відповідає справжній суті справи і скорше є хисткий висновок, зроблений на підставі безпосереднього враження від зачитаних коломийок, аніж науково обґрунтована засада. Що правда, між тисячами коломийок є багато безперечно високо-художніх, з чудесно-розвиненою символікою — яскравих, виразних, співочих, та ці коломийки все ж не становлять більшости. Дослідча гідність та наукова безсторонність вимагають визнати, що побудованих за принципом психологичного паралелізму коломийок числом менше, ніж коломийок безобразних. В тому не тяжко переконатися, коли удатися до тих збірників коломийок, з яких користав небіжчик професор. Наслідки підрахунку коломийок за збірником Соломона Щасного такі:

	Коломийки:		
	Жартівливі	Любовні	Сирітські
Жіночі образні	35%	48%	48%
Чоловічі „	27%	44%	48%

[1]) Гнатюк, III, ч. 8019.
[2]) Сумцов „Коломыйки“, стор. 9.

Наслідки підрахунку коломийок за збірником Вацлава з Олеська дали образних коломийок — 37%, безобразних — 63%.

Перша таблиця доводить по-перше, що жіночі коломийки взагалі образніші за чоловічі, а по-друге найобразніші коломийки — то є любовні. Цей висновок цілком відповідає психології творчости: ми знаємо з прикладів частушок, що часто селянські дівчата кращі та плодючіші творці, як парубки (див. збірники частушок Симакова та Князева 1913 р.). Опріч того, пісня кохання вже своєю природою потрібує тоншого поетичного струменту, почуття хоче вилитися не тільким словом, а й образом, тоб-то потрібує частого вживання формули двочленного паралелізму, а це спонукає автора шукати подоби серед зовнішньої природи. Жартівлива ж коломийка здебільша зауважує реальні смішні чи веселі сторони селянського побуту, вона шукає для свого вияву не так образу, як влучно добраного слова, що било б своєю доречністю не в брову, а в око. Поза тим, що поетична сповідь жіночого серця взагалі тонша за чоловічу, образність жіночої творчости переважає чоловічу ще й з причин культурно-психологичних. Протягом цілих віків живучи безправно, напівневільницьки, зазнавши на собі відомі Некрасівські три долі, жінка звикла не з бою брати умовне щастя і навіть не по праву, а немов би крадучись, між иншим; не вона добирає собі пари, а її береться, не вона відограє першу ролю в шлюбному процесі, а чоловік; одірвана від суспільного життя, кинута на призволяще, жінка велику спромогу має жити серцем і мріями, до того за об'єкт її мрій стає не тільки чоловік — наречений чи коханець, але й діти, яких вона колише, виспівуючи колискових пісень. До її безпосереднього почуття, захованого в ній самій, близько стоять всі явища природні, звідти вона й черпає запас своїх порівнянь і уподібнень.

Порівнюючи образні коломийки з безобразними що до їхнього змісту, можна констатувати, що останні постають найбільше тоді, як мова йде про побутові взаємини в їхніх ординарних проявах, коли ординарному почуттю відповідають і такі-ж слова. Таких коломийок в усіх збірниках чимало; безобразність їхня доходить того, що вони часто своїм стилем нагадують римовану прозу або-ж взагалі мало від неї різняться. Приміром:

А я піду до дівчини: Слава Йсусу Христу!
А вна менї віносила горівки на приспу.
А вна дурна віносила, я розумний віпив,
Носи, носи, дівчинонько, розум би ти віплив.
Ой пий, любцю, горівочку, горівка з водою
Як би ти у коршмі не пив, не був бис бідою[1]).

Або:

Ой чо ти сви мій миленькьий на мене гньівайеш?
Ци ти мене з маленькойі дитини не знайеш?
Ой знайу тьи мойа мила, ой знайу тьи, знайу,
Тебе йинчі заривайут, а ма сьи гньівайу.

[1]) Гнатюк, III, ч. 7998.

Не против сьи мій миленькьий, йа сьи не противйу,
Хоть мьи йинчі заривайут, за тобов сьи дивйу,
Не гнівай сьи мій миленький, йа сьи не гнівайу,
Йак сьи буду віддавати, дам ти коровайу [1]).

В наведених взірцях ми не бачимо чогось такого, що вимагало би образного втілення, тому і спосіб вислову тут наближується до прозаїчного, а самий словесний матеріял являє собою інвентар звичайної повсякденної мови (призьба, горівочка, корчма, гнівати, дивити, коровай), де немає жадного порівнання, жадного до оздоби епітету. Наприкінці III тому Гнатюкового багато таких коломийок, та й у Івана Колесси їх є не одна сотня.

Як ми бачили вже, Гнатюк висловився за самостійність коломийки та її цілковиту незалежність від инших форм усної творчости. Не зв'язуючи українську коломийку з польським краков'яком (цьому питанню присвятиться окрему статтю), я скажу про генетичну залежність коломийки від козачка, що особливо завзято обстоював у своїй статті А. Зачиняєв. Ріжницю між коломийкою та козачком Гнатюк вбачає в тім, ніби „його чотиростиховий куплет відповідає двостиховому коломийковому, кожний стих козачка має вісім складів, наслідком того цілий куплет має 32 склади, а коломийковий лише 28... він співається виключно при танцю, коломийка всюди, в козачках пробивається виключно гумор, сатира, іронія, через те він усе веселий“ [2]). Звичайно тут зазначено не найхарактерніші риси коломийки: В Гнатюк не згадав цілком розміру її, а це дуже важливо, коли ми говоримо за щільний зв'язок коломийки з козачком-танцем. А. Зачиняєв докладно говорить про цей генетичний зв'язок наведених форм народньої творчости і, старанно порівнюючи їх, робить висновок: „уважаючи на ритмичні фасони коломийкового вірша та порівнюючи їх з ритмом козачка, не тяжко помітити серед деякої ріжниці, деяке і навіть велике споріднення їх проміж себе“ [3]). Далі А. Зачиняєв подає кілька прикладів генетичного зв'язку козачка та коломийки. Ось два з них:

І ти козак і йа козак
Козаки смо йобі два
Ти хорошій, йа без грошій,
Йеднакі смо йобі два.

Ця шумка (вони наближаються до козачків) наближається до такої коломийки:

І ти козак і я козак, обасьмо єднакі,
Ти хороший, я без гроший, обасьмо гуляки.

Козачок:

І ти козак і я козак
І ми воба козаки,

[1]) Колесса I, ч. 1079.
[2]) Гнатюк, т. I (Етногр. збірник, т. XVII), стор. XXVIII.
[3]) Зачиняєв А. „К вопросу о коломыйках“ Изв. Отд. р. яз. и слов. И. Ак. Наук, т. XII, кн. I стор. 331. 1907 р.

Ти сї вубув в чиривики,
Я сї вубув в ходаки

дуже близький до такої коломийки:

Тай ти Бойко, тай я бойко, тай ми уба Бойки,
Як си вбуїм в постолєта, та підимо польки.

Що козачок може переходити в коломийку, то це Зачиняєв доводить аналізою ритмичної будови другої частини коломийки й козачка, обумовлюючи цей перехід загаяним ритмом танку з природнього бажання танцюристів трохи перепочити після „запаморочливого“ козачка. „Через певні психо-фізіологичні зміни в організмі виникає потреба до повільних, плавких рухів та до співочости. В безпосередній наслідок того зникають внутрішні павзи вірша і замість них протягається останній склад... тоб-то з 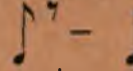 [1]). Тут не зовсім виразно зазначено цей момент переходу від одного темпу до другого, а тому не зовсім виразні і „психо-фізіологичні зміни“, за які говорить досліджувач. У всякому разі А. Зачиняєв висловив цілком вірну думку, що проміж коломийок та шумок, гопаків, козачків є щільний генетичний зв'язок і його часом тяжко визначити словом, та легко почути вухом.

Що до хронології переходу козачка в коломийку, то її ледве чи можна визначити навіть приблизно. Той факт, що козачка співається лише до танцю, а коломийку і до танцю і саму по собі, не може, мені здається, доводити, ніби коломийка тепер перебуває в „стані переходовому“, як то говорить А. Зачиняєв, та ніби танкова пісенна форма перетворюється на ліричну пісню. Ми замало маємо даних, щоб розв'язати це питання; до цього слід поставитися обережно, щоб, поспішно узагальнюючи, не помилитися. Якщо цілком поділяти думку А. Зачиняєва, то доведеться визнати, що коломийка, як пісня, живе не один вік і зародилася в давній давнині; проте записи коломийки-пісні розпочато не раніше як на початку XIX століття і жодний дослідувач не шукав її джерел у далечі віків. Навпаки, дехто з учених, як приміром ак. М. Ф. Сумцов вважають коломийку за нове явище, постале ледви чи не за нашої пам'яти через занепад старих форм. Широчінь коломийки, відзначена у А. А. Потебні [2]), навряд чи може щось значити, як то здається відразу: коли припустити, що „розмір коломийки дуже розповсюджено й по цілій Південній Росії“, то все-ж він тут не є знаменний і головне ані трохи не зв'язаний з танком. Посилаючись на відомий вірш Тараса Шевченка:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!
Що стоїте на папері сумними рядами?

---

[1]) Зачиняєв, 339.
[2]) Потебня А. Реценэія на збірн. Головацького, стор. 45. Див. „Отчет о 22 присуждении Уваровских премий“ 1878 р.

нічого не доводять: прикладів коломийкового розміру можна подати безліч:

Була Польща, була Польща та й стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.
Пішов батько із сохою, а син із косою,
Пішла мати на лан жати в неділю с дочкою.
А що маєм пане-брате, тепера робити?
Іде черга до винниці весь тиждень ходити.
За горою за крутою косарики косять —
(Та) у пана Саливона собі хліба просять...

Та всі ці приклади не в силі довести стародавности коломийкового розміру, тим більше, що серед таких пісень безперечно багато пісень походження чисто книжного, інтелігентського, а не народнього.

Надалі, коли я рівнятиму коломийки до польського краков'яку, я лишаю собі право ще раз зняти питання про хронологію коломийок.

А. СІНКЛЕР

Про Анатоля Франса

БЕЗСМЕРТНИЙ БУНТАР

Генри Джеймс якось сказав, що американцеві треба вчитися п'ятдесять років в своїому житті, щоб він міг осягнути, з культурного погляду, той полюс, з якого виходить европеєць при своїому народженні.

Що ж він розумів під таким непатріотичним висловом?

Мені це мимоволі пригадується, коли я думаю про Анатоля Франса й застановляюсь над його характеристичними висловами.

Застановіться от хоч би й над оцим:

„Це ж велика слабість думати. Хай тебе бог рятує від цього, мій сину, як це він врятував своїх святих та душі, які він любить особливою любов'ю й скеровує їх до вічного блаженства".

Можна собі уявити католицького єпіскопа чи методистського місіонера абож кліагла з Ку-Клукс-Клану, досить дурного, щоб розуміти цю увагу: але тяжко собі уявити, як, розуміючи це, можна здержатись від усмішки.

В цю увагу великий майстер слова вложив есенцію цивілізації, цінну квітку віковічної культури.

В ній всього лише тридцять чотири слова, проте ви можете застановлятись над нею довгий час. Той, хто написав подібний уступ, має розум, звільнений від вікових фальшивств і облуди; він є скептичний, реалістичний і настільки живий, наскільки живим може бути чоловік; і все ж він провінціонал, він не бере вас за плече і не трясе вас, бо пізнав, що в світі є різного роду люди і він просто тільки бажає одного: щоб ви згодились посміятися вкупі з ним.

Де взялась подібна людина?

Батько його був книгарем, і син мав нагоду з дитинячих літ вдихати в себе культуру; він читав все, з кожної частини світу, особливо ж твори, писані людьми, які давно вже повмирали; твори, переповнені тією красою, ще переплетена з сумом, що являється одним з дарів часу.

Анатоль Франс навчився розбиратись з чужими культурними цінностями і одночасно вивчав митців своєї власної країни, особливістю яких є точність, ясність і чарівний вислів. На 27-ому році життя А. Франс надрукував вже твір п. з. „Злочин Сильвестра Бонара", гарну сентиментальну історійку про старого, добросердого французького антиквара, який вирятовує з тяжкого становища маленьку дівчинку і потім дізнається, що по французьким законам він є винний в абдукції (зведення). Щось подібне міг написати перший

ліпший наш журнальний писака, якої будь літературної школи, але з умовою: якби наші писаки мали при тім за собою тисячу років культури.

Ця річ сподобалась академії Рішельє, і ця достойна інституція вкоронувала за неї молодого автора. Пізніше його взяла під свій прес одна гарненька французька дамочка, яка сталася відтак його хазяйкою; вона допомогла молодому чоловікові сходитись з найвидатнішими редакторами та критиками. Це був якраз той спосіб, яким можна було здобути славу й фортуну в Парижу, ну та й в Америці.

Цей француз був хитрий, живий, чуйний, циничний, але не надто циничний для тогочасної елегантної вільнодумної традиції. Написав він цілу низку повістів і багато всякої всячини; 1896 р., коли йому було вже 52 роки, він удостоївся великої чести за свої праці — його зачислено до сорока безсмертних академіків Франції. За звичайних обставин, після цього йому вже не лишалось нічого иншого, як хіба сісти в своє м'ягке крісло й вислуховувати поблажливі похвали Парижа.

Та сталась дивна річ. Вибухла боротьба в зв'язку з процесом Дрейфуса, і Анатоль Франс виступає на арену враз з Емілем Золя, якого він передше плямував, як „зоологичного письменника". Сталось щось і справді ще небувале. Академик стає соціялістом й починає ходити на робітничі мітинги та виголошує на них такі промови, яких не одважиться повторяти жодна „порядна газета". Ба навіть більше того, він, гордість і слава культури ради самої культури, почав сповняти радикальною пропагандою свої повісті!

Та раз впустивши його між безсмертных, вже не могли звідтіля забрати його, помимо того, що він почав зображувати свою країну як острів пінгвінів, а стовпів її церкви та держави почав представляти як карликуватих, безкровних птахів, що наряджуються в фраки й циліндри й вганяють за непристойними орудками...

Ось погляньте на них:

„Чи ти бачиш, синку, сказав він, „того божевільного що ось своїми зубами кусає за ніс свого противника, якого він скинув, або ж он того другого, який величезною камінюкою б'є в голову жінку?"

— „Я бачу іх, відповів Буллок. Вони творять закони; вони закріпляють власність; вони заводять принципи цивілізації, основу суспільства, підвалини держави".

— Як саме? — спитав Маел.

— Через визначування гряниць на полях. Це є джерелом кожного уряду. Ваші пінгвіни, пане, виконують найсвятіші обов'язки. Протягом цілих віків їх роботу будуть освячувати адвокати, а магістрати потверджуватимуть її".

„Острів Пінгвінів" появився друком в 1908 р.; відтак прийшла світова війна, і цей старий антиквар — йому було тоді вже 70 років, — взяв та й записався в армію, щоб битись за свою батьківщину. Та це, однак, не значить, що й з ним сталось те саме, що з багатьма особами меншого калібру; він не перестав вірити в силу робітничої класи й не піддався з головою пропаганді капіталістичного націоналізму.

Пізніше ми бачимо його, на 75-ому році життя, як він несе червоний прапор підчас походу французьких радикалів, що протестували проти оправдання убійника Жореса. Ми бачимо його готовим зломити обіцянку, яку він дав аранжерам літерацького банкету і замість того піти промовляти на робітничий мітинг, скликаний для протесту проти вчинків капіталістичної держави й церкви.

Він, найбільший споміж безсмертних, стає сміливо проти решти тридцяти девятьох (всіх їх 40); він, старий чоловік, стає проти культурних юнаків своєї країни, які захопились були якоюсь мішаниною католицької містики з гомосексуалізмом, мішаниною дадеістичного бестіяльства з атлетикою, що має своєю вихідною точкою гарматну розправу з робітниками.

Твори Анатоля Франса прекрасно відбивають боротьбу між старою песимістичною, циничною культурою капіталізму і новою, творчою літературою повстаючого пролетаріяту. Цих двох культур ніяк не дасться погодити, та Анатоль Франс вірив як в одну, так і в другу. Він був соціяльним революціонером в своїому свідомому розумі і світосприйманні, остаючись одночасно фаталістом і бичовником в своїй спадковій культурі, цьому старовинному нагромадженню розпуки, переполоху, які він вдихнув у себе враз з порохом книжних полиць в книгарні свого батька.

І ось він пише „Боги жадні крови", де зображує людство як засуджене на нескінченну недолю і руїну; далі пише „Бунт янголів", де представляє й небеса залиті кров'ю й показує, що й там сама лише безнадійність.

Після цього він видає маніфеста в обороні Росії, закликає робітництво ставати під прапор Комінтерну. Він їде на конвенцію зорганізованого вчительства Франції і виголошує там таку сильну промову, що доводить учасників її до сліз.

Я вже наводив цю промову в моїй праці „Гослінге" (Гусенята); тепер я дозволю знов подати один уступ з неї, уважаючи за неодмінний обов'язок письменника розносити ці слова при кожній нагоді, щоб цим самим допомогти великому майстрові слова досягти того, до чого він змагав:

„Розсудок, мудрість, інтелігентність, сили ума і серця, які я завжди старався, зі всією щирістю, викликати, прийдіть до мене, допоможіть мені, підтримайте мій слабкий голос; рознесіть його так, як цього треба, між людей цілого світу, хай буде він вчутий скрізь, де лише знаходяться люди доброї волі, охочі слухати корисну правду!

Народився новий лад. Сили зла вмирають, отруєні своїм власним злочинством. Захланні і жорстокі, пажерливі істоти тріскають, бо не можуть перетравити випитої ними крови. Та як не є прибиті гріхами своїх сліпих і продажних панів, як не є понівечені, пошматовані — пролетарі все ж остаються випростувані; вони таки з'єднаються для того, щоб творити один всесвітній пролетаріят, і ми ще доживемо до того часу, коли справдиться велике соціялістичне пророчення: „запорукою світового миру буде союз робітників".

Цікаво було стежити за некрологами, що з'являлися з приводу смерти Анатоля Франса; по цілому майже світі цей аспект з його життя старанно замазувано, замовчувано. Наші літературні огляди трактували його все, як великого майстра французької прози, як найбільшого іроніста, гідного традицій Рабеле, Вольтера і Ренана.

Вони лишили для радикальної преси шанувати Анатоля Франса, „хрестоносця і червоного знаменосця".

В мене вмовляють, що наші літерацькі Тори є чесні, але це мене лише дивує.

І я питаю іх — чого ж, властиво, вони хочуть? Які саме культурні докази задовольнять наших культурних ретроградів?

Це ж іх укоронований улюбленець, іх прославлений майстер, чоловік так життєвий, як лише це можливо для чоловіка бути: і ось він взявся довести ім, що так само легко бути „життєвим" на службі справедливости, як і на службі Мамони.

Я питаю вас, джентльмени від літератури, чи знаєте ви, яке може бути ще більше життєве речення, ніж оце; „закон (право) в своїй величності забороняє однаково як багатим, так і вбогим спати під мостами, жебрати на вулицях і красти хліб".

А. СІНКЛЕР

Про О. Генри (Вілляма Портера)

Автор коротеньких оповідань, що виступав під псевдонімом О. Генри, блиснув на журналістичному полі Нью-Йорку наче метеор.

Перші його оповідання появилися 1902 р., коли авторові їх лишилося прожити ще яких вісім років. Тоді саме він став визнаним королем свого фаху; читали його всі: вищі й нижчі сфери, спеціялісти і прості люди, про долю яких він писав.

Його оповідання сипались наче з „рога изобилия“, по одному, два на тиждень, і якщо він не діставав за них нечуваних досі грошей, то тільки тому, що він цілковито не дбав за гроші і не турбувався допоминатися того, що йому належало.

Це була дивна, самотня людина, глибоко люблена в тісному колі приятелів, але незвичайно замкнена для тих, що бажали б за всяку ціну „спіймати лева“.

Це був ніжний, сентиментальний південний джентльмен, якого таємничість багатьох дивувала. З його життя були відомі лиш декілька оцих фактів: що він жив на „ренчу“ в Техасі, був колись аптекарським учеником, писав до газет в Нью-Орлеансі, подорожував по середній Америці, був удівцем і мав молоду доньку — оце і все, що знали його найближчі друзі. В життю його була досить загадкова прогалина, але ніхто не важився розпитувати його. Та в декілька років після його смерти вийшла його біографія, і виявилось, що американський король коротких оповідань сидів в тюрмі три роки і три місяці, як федеральний в'язень (в штаті Огайо). Там він і розпочав свою письменницьку кар'єру; там він і набув інтимних знань про великородних шахраїв-хабарників та різних очайдушних розбишак; там він набув патосу і „сердобілля“.

Америка, з властивою їй рисою, прийняла це викриття з великим обуренням. Бо й де ж пак! Після нього лишилась донька і молода жінка, які гадали, що ця страшна таємниця, так довго скривана, повинна лишитися скритою назавжди. Так само думали й деякі редактори і рецензенти. Ось вам чоловік, що належить вікам, і ось вам історія, багато більше зворушлива, ніж який будь твір, написаний О. Генри; але вони бажали поховати це все враз з ним в могилу — бож, ой лишенько! Америка, бачите, є країна... респектабельности, де найбільші трагедії людської душі нічогісінько не значать в порівнанні з бажанням двох дамочок, яким хочеться уникнути неслави й ганьби через справу, до якої жодна з них не була причетна чи винна.

Виявляється, що О. Генри був службовцем в одному техаському банку, якого діла велись не в порядку. Забракло там щось

біля тисячі доларів; для когось иншого припала ця сума, а для О. Генри припав клопіт. Він готовий вже був навіть стати на розправу, але перелякався опісля і втік в Гондурас. Пізніше, дізнавшись, що його жінка вмирає на сухоти, й не мігши примиритись з цим, він вернувся додому. Жінки він не воскресив, а проти нього повели процес, судили, признали винним і посадовили в тюрму.

Живши в Гондурасі, „Білл" Портер — це його правдиве прізвище — зійшовся з цікавим типом, Ол. Дженінгсом, відомим поїздовим бандитом, за яким так старанно шукали детективи Велс - Фарго Ко. Обидва вони прибули назад в Америку, й доля звела їх в одно місце — в одну тюрму. Пізніше Дженінгс зреформувався (поправився) і дав нам досить цікавий твір про себе і свого літературного друга п. з. „Через тіни з О. Генри".

Таким робом ми маємо нагоду оглядати сирий матеріял, перероблюваний О. Генри на оповідання, й стежити за ним в процесі його творчости.

О. Генри і в тюрмі працював як аптекарський помічник, а в вільний час — писав.

Звичайно О. Генри вислухував бандитські оповідання Дженінгса, історії про різних злочинців, які знаходились в тюрмі, і на цьому тлі писав оповідання. На волі знаходилась його маленька донька, від якої старанно скривали місце перебування її батька; він мусів деколи мати гроші, щоб післати їй різдвяний дарунок; і отож він почав заробляти на це пером.

Отже ми бачимо й тут, так само як на прикладі Марка Твена, що дух буржуазної Америки, втілений в особистість жінки, причинявся до переробки душі генія.

О. Генри мав перед собою цілі стоси життьового матеріялу, який варто було лиш брати й перетворювати в величні, трагічні рекорди віків. Та велелюбивий, гумористичний, лагідний і помиляючийся південний джентельмен не розумів ані соціяльних сил, ані того, що сталося з ним, і він лише займався собі сентименталізуванням та фемінізацією того багатого матеріялу.

Візьмім для прикладу його оповідання „Джімі Валентайн", найпопулярніший тип, створений О. Генри. Це оповідання було згодом здраматизоване і мало величезний успіх в Америці і Англії. потім його крали і драматизували декілька разів у Франції та Еспанії; цей твір зробив початок новому родові мистецтва, що є відоме з назвою „злодійська штука".

В оповіданні говориться про малу дитину, яка була випадково замкнена в вогнетривалій банковій шафі і якій грозила небезпека зотліти там через кілька годин. Знаменитий спеціяліст від розбивання таких кас довідується про скрутне становище дитини і відчиняє касу, але при тім попадає в руки детектива, який за ним шукав. Та детектив був газетярським детективом; сентиментальний та сердечний, він доходить до сліз; він зрікається слави і нагороди за піймання знаменитого злодія, ну і злодій виходить на волю, щоб опісля стати добрим і щасливим батьком дитини, яку він вирятував.

Такі то, бачите, злочинці після мітології американських журналів.

Яка ж була справжня історія „Джімі Валентайна?"

В штаті Огайо зчинився був величезний скандал; першорядні злодії, ті що ніколи в тюрму не попадають, вкрали мільйони доларів, а всі папери замкнули в вогнетривалу шафу і втекли. Ці папери (документи) треба було дістати, але розбити шафу динамітом було неможливо, бо при тім були б знищені папери.

Отже губернатор звернувся до тюремної адміністрації за експертом від відчинювання подібних шаф.

Зголосився один з арештантів. Це був звичайний собі бідолаха з самого дитинства, як і всі ті Дженінгси, про яких знаємо.

Як йому минуло 11 років, то він дохитрився вкрасти з візка на десять центів коржиків; за це його відіслано до „поправного“ дому, де він до 18 років зробився досконалим злодієм. В рік пізніше його засадовили в тюрму на ціле життя, як „непоправного злочинця“. В часі, як йому запропоновано показати свій сприт з шафою, він був вже хворий на сухоти, а старенька його мати примирала на волі з журби за сином, бо протягом шіснадцяти років їй не дозволялося побачити свою дитину.

І ось цей чоловік мав досить оригінальний спосіб відчиняти вогнетривалі банкові шафи; полягав він в тому, що цей недорівнаний майстер обрізував собі нігті аж до живого, перед тим як приступити до операції, і цими обрізками міг „вчути“ весь складний механізм замка і потім без особливого клопоту відчинити його. Славний штат Огайо обіцяв йому волю за відчинення вогнетривалої каси з цінними паперами. Він відчинив її в десятьох секундах; обіцянки, розуміється, не додержано й приневолено його далі вмирати в тюрмі на сухоти. Незабаром він і вмер в тюрмі. Коли виносили його останки, то за труною пленталася його старенька, прибита горем мати й розпачливо побивалася за своєю єдиною дитиною, якої їй не довелося бачити живою більше як шіснадцять років.

Ось така була правдива історія, як бачите; О. Генри сидів в тюрмі, коли то все це діялось, він чув обурення арештованих з приводу недотримання обіцянки, даної експертові від відчинювання кас. Та, бачите, якби О. Генри написав був правдиво цю історію, то він не зміг би посилати різдвяних дарунків своїй маленькій донці й не дістав би корони „короля коротких оповідань“.

О. Генри на стільки не мав відваги поглянути в лице дійсності, що, пишучи свого „Джімі Валентайна“, пропустив важливий факт обрізування нігтів своїм героєм перед тим, як він приступив до своєї складної операції відкривання каси.

В оповіданні О Генри герой був приневолений відчиняти касу спеціяльними прирядами!

Бачите, О. Генри просто не міг поглянути одверто в лице життю; він не знав, що почати і взяв та й знівечив факт — як-раз так само, як це робили газетні писаки і читацька публіка його часу. Ба навіть він не міг зносити своєї власної неслави; серце його закам'яніло в цій тюрмі і навіть сама згадка про волю лякала його; і все це тільки тому, що він мав „велику таємницю в своїому особистому життю“.

Дженінгс так цитує його: „Тюремна пляма гірша від печати Каїна. Скоро лише світ запримітить її, то ви пропаща людина.

Та він не побачить тієї плями на мені. Я не станусь суспільним відпадком".

Розумієте, він знав, що він невинний; проте, він займав становище екс-арештанта, він тремтів і плазував. Були ж інші люди, яким доводилось сидіти в тюрмі, наприкл., Євген Дебс; цей теж знав, що він не винен, і вийшов з тюрми воїном і святим.

О. Генри приймав суспільний лад як щось незмінне, ідентичне з долею, з призначенням. Його часто прирівнювали до Мопассана, і це страшно вражало його, бо він, мовляв, „не написав ані одного брудного рядка за ціле своє життя й тому не бажає, щоб його прирівнювали до брудного письменника". Ось таке обмежене було його розуміння; моральність означає пол, і він не годен зносити гальської розпущености та брутальности й грає на струнах сентиментальної південної повздержливости. Та коли брати справу ґрунтовніше, то можна сказати, що його точка зору ідентична з поглядом Мопассана; бо ж для обидвох цих письменників захланність зайняла місце бога, що контролює всесвіт.

Французький письменник ненавидить і глузує, тоді як американський сміється і плаче; але кожний знаходить суть своєї теми в абсурдностях, в несправедливостях, які штучна економична доля накидає на своїх безсилих і нетямучих жертов.

Придивіться в якому-небудь місці до патосу і трагізму О. Генри— і що ви побачите? Скрізь і неминуче одну річ — систему Великого Бизнесу Америки.

Тут ось вам кельнерша в ресторані, з білими порцеляновими стінами і блискучими скляними столами — безнастанний дзвін посуду. Так, дуже незаздрісна доля дівчини, що двигає цілі гори посуду цілий день і при тім мусить бути веселою, дарма, що дістає голодну плату. А відтак відкладіть на бік твір О. Генри і загляньте до „Корпораційного Справочника", написаного Мудим; там ви знайдете, що ціла низка ресторанів закуплена „Стандар Ойл Ко"; „найбільший загрібач дивідендів" подвоїв ціни на поживу, не поліпшивши при тім якости її і не підвищивши зарплати відповідно до кошту життя.

Або візьмім Джіма Турнера, який цілісінький день прасує, стоячи на ногах весь час, так що над вечір не чує своїх ніг; вихід з цього невідрадного стану він знаходить в читанні морських оповідань (байок) Кларка Роселя; дістався в свої руки томик оповідань того автора, він почуває себе щасливим з тією літературою навіть в каторзі.

Запитайте дослідників потогонних фахів, і вони вам скажуть, що прасування капелюхів належить до другорядної, паразитярської індустрії, якої навіть неможливо зорганізувати; ця жалюгідна худобина не має навіть нікого, хто б дбав за її зболілі ноги. А попробуйте сказати йому що-небудь, то він ще почне глузувати з вас. „Гей, слухай, чоловіче, хіба ж я виглядаю так, ніби й я походжу з цих дір в Гелікан Гол?"

В такий спосіб він вам зрадить, що не має й найменшої уяви про кращий світ; подібним соціологом і є О. Генри (Як вас цікавить згадка про Гелікон Гол, то подробиці можете знайти в „Брес Чек" (Мідяна Марка).

Прибиті нуждою, визискувані маси Нью-Йорку, всі оці кельнерші і кельнери, пресері капелюхів, продавці содової води, професіональні „боми“ (бродяги), шофери та поліцаї, яких чотири мільйони поклонників О. Генри, признали його своїм улюбленим письменником тому тільки, що він знав їхнє життя, що він любив їх; вони відчували цю любов під покришкою його сміху.

Воно й зрозуміло: дуже приємна річ знайти співчутливе вам серце, тоді саме, як ви в біді; та багато важливіше тоді знайти голову, яка б розуміла причину вашого клопоту й могла допомогти вам вийти з нього.

Чотирьом мільйонам поклонників О. Генри доводиться глядіти за тією головою десь инде.

Є ще один факт про О. Генри, про який нічого не згадує його урядовий біограф; О. Генри був справжнім південним джентльменом ще з иншого погляду, а саме: забагато пив. Ол. Дженінгс згадує, що він знайшов його напівп'яним під дверима американського консулату в малім містечку Труджіло, в Гондурасі. Піячили вони разом через цілий час спільного подорожування (в Америку). В споминах Ол. Дженінгса можна подибати чимало фактів що до піятики. В тюрмі О. Генри завідував певними продуктами; він тоді переконався, що контрактори на кожному кроці грабували тюрми і вкінці задумував викрити це злодійство, але Дженінгс остеріг його перед цим, вияснивши, що якби він поважився це зробити, то тюремна влада згноїла б його в карцері, бо вона теж ділилася краденим добром.

Таким робом наш бідний південний джентльмен замовчав відомий йому факт і тихенько приймав дарунки від крадіїв — вино й горілку.

Коли врешті він вже вийшов з тюрми і прибув в Нью-Йорк, то ця зла навичка цілковито опанувала його й не покидала до самої його смерти.

Ось що важно згадати при трактовці творів О. Генри; ці твори є алкоголичні твори й займають вони алкоголичне становище супроти життя.

Найближчі приятелі О. Генри, ті, що тратили свій час на те, щоб якось його врятувати, розуміли те, що тепер знаємо ми всі, кому доводилось стикатись з південним джентльменом старої школи: жертва алкоголізму може ридати з жалю і може навіть сміятись крізь сльози, може бути приємна, ввічлива, і гарна, і добра; та рідко коли така людина може мати одну річ, а саме: ясно розуміти дійсність, що її оточає; так само не може мати подібна людина послідовної і непохитної волі та певного, ясного становища. Тим часом, це ж якраз і є ті якості, які треба розвинути цим чотирьом мільйонам, наколи вони бажають вибитися з неволі.

Листи Михайла Коцюбинського до Миколи Чернявського

В 9 числі „Червоного Шляху“ за минулий рік видрукувано листи М. Коцюбинського до П. Мирного й між ними наш спільний з Коцюбинським лист—заклик до участи в задуманому нами альманасі.

Час, коли писано того листа, й ідеї, що лягли в основу його, так само як і той, хто, головним чином, виношував у собі ті ідеї, одійшли в історію. Нині письменство наше переходить нові етапи й поставляє перед собою нові завдання. Це його право й обов'язок. Але молоде завжди має той чи инший зв'язок з старим. З метою подати матеріяли до вивчення того недавнього, що вже стало старим, оголошую листи до мене М. Коцюбинського, писані з приводу видання нашого альманаху „З потоку життя“. В їх, як живий, виступає образ незабутнього поета й митця і мов вібрує його голос. Біографи М. Коцюбинського знайдуть у їх деякі, може невідомі їм, факти життя його, наприклад те, що М. М. трохи не загинув на Везувії року 1905.

Що до самого альманаху, котрим так турбувався Коцюбинський, то він, в моїх очах, одіграв тільки ролю ревізії нашого письменства на початку XX віку й підтвердив стародавню приказку, що нове вино в старі міхи не вливається. Дехто з відомих тоді письменників зовсім не відгукнувся на наш заклик, а дехто надіслав або якісь дрібниці, або такий застарілий матеріял, що ми не знали, що з ним робити. Тільки надзвичайна делікатність, тактовність і вивірена витривалість Коцюбинського спинили нас перед бажанням повернути деякі писання їх авторам, як невідповідні тим завданням, що ми поставили собі, намічаючи характер нашого видання. А І. С. Нечуй-Левицький ще намагався, щоб його довжелезний, написаний цілком старою манерою твір був видрукуваний його власним правописом... Цеб-то альманах, що не задовольняв нас з ідейного боку, зіпсувати ще й з технічного.

Я з цим не погодився і на власний риск, без відома Коцюбинського, видрукував „Гастролі“ звичайним правописом. За це дісталось нашому альманахові від добродушного дідуся-причепи в його знаменитому начеркові „Сьогочасна часописна мова на Україні“.

Порадував тільки талановитий Григоренко, що дав нам свій прекрасний „Силует“, зарисований цілком для цього письменника по-новому. Саме так, як нам того бажалось.

Що до одного з завдань наших—повернути чистий прибуток з видання на премії за найвидатніші твори українського красного

письменства по конкурсу, то йому не судилось здійснитися. Альманах не пішов, дав збитки. Так що навіть і ті 300 карбованців, що ними підкрепив наше видання Є. Х. Чикаленко залишились, наскільки мені відомо, назавжди боргом на видавцях. Я, затримавши половину видання в Херсоні, ледве розплатився з друкарнею й передплатниками. Коцюбинський, котрому була переслана друга половина видання (600 пр.), за життя свого не мав змоги реалізувати її. Нехай вельмишановний Євген Харлампієвич, коли ще топче ряст в підсонні і прочитає ці слова, вибачить нам нашу невільну провину перед ним і додасть ці гроші до жертв, що він, більше за всіх українців нашого часу, приносив на культурні потреби рідного краю. Та він, певне, давно вже так і зробив.

Микола Чернявський

I

2 квітня 1905. Чернигів

Дорогий Миколо Федоровичу!

Тільки що дістав од Чикаленка 300 карб. на видання нашого альманаху, які зараз і висилаю Вам. Ви вже не гнівайтесь на мене, що накидаю Вам роботу. Думав довести діло до кінця сам, та судилося инакше: тяжка слабість стала на заваді і мушу їхати на 2 місяці за кордон. Спочатку їду (12 — 13 с. м.) на Берлін до лікаря, а поправившись трохи, подаюсь в Італію, звідти поїду до Швейцарії і трохи до Франції, а відтак через Германію подамся додому.

Хоч і прибільшую Вам клопоту з виданням книжки, та проте певний, що Ви зробите це діло як найкраще, ліпше за мене.

Мені здається, що насамперед треба випустити й розіслати (адреси маєте) як найширше оповістку про передплату.

Що до самого видання, то дуже хотілось-би, щоб воно було чепурне: гарного формату, на гарному папері і гарними черенками складене. Що Ви думаєте про такий формат, як журнал „Правда“ (довгастий), може не такий довгий, як Правда, але все-ж такого типу?

Добре б було і папір добрати гарний, не тонкий і трохи жовтавий, він більш приємний для ока, а ніж білий. Коли в Херсоні не знайдете, то у Вас під боком Одеса, де все це можна мати.

Я дуже бажав-би, щоб видання було без всяких віньєток, бо друкарські віньєтки погані (усі) і шаблонні, а орігінальних віньєток ми не можемо замовляти художникам. Теж на мою думку не варто давати на початку кожного твору якоїсь літери з малюнками, як се роблять Вічане. Скромно, гарний добір оріґінальних шрифтів, гарний папір и (і) формат — ото зверхня краса видання, коли нема гроший на щось пишне. Обгортку теж добре б дати якусь з гарного оріґінального паперу, без всяких друкарських оздоб, які тільки псують видання. Перед кожним твором годило б ся дати окрему білу картку з фамілією автора і з назвиском твору. Ціну визначите вже самі, коли підрахуєте видатки. Дуже і дуже бажано, щоб книжка вийшла можливо швидче, бо справа затяглася страшенне і автори гніваються на нас.

Ну, та я певний, що Ви усе так гарно зробите, як я не потрапив би сам. Ще один клопіт: І. С. Левіцький застерігає, щоб ми друковали його оповід. „Гастролі“ так, як він хоче: скрізь треба, щоб було цей, ця, а не сей, ся. Мінї, а не менї; йїх, а не їх. Листя, життя, а не листє, життє. Мусимо догодити старому, щож діяти. Через те будьте ласкаві зверніть на се увагу, а може ще, коли буде потрібно, спишетесь з ним (Київ, Пушкинская, 19). От здається і усе. Як дістанете посилку, напишіть мені зараз, щоб я встиг дістати листа до виїзду (до 12 квітня). З закордону напишу до Вас і подаватиму свої адреси.

Цілую Вас сердечне, дорогий товаришу.

Поклін від мене й од наших Вп. Дружині Вашій.

Ваш *М. Коцюбинський*

Нетерпляче чекаю „Кіев. Стар.“, щоб прочитати Vae victis!

II

(Одріз грошового переказу)

Дорогий пане Миколо!

Посилаю Вам 300 карб. на виданнє „З потоку життя“, які тільки що мені прислано.

Посилаю рівночасно і посилку.

Звістіть мене зараз, чи дістали те й друге.

Ваш *М. Коцюбинський*

4/IV. 905. Чернигів

III

(Листівна картка)

Рим, 11/V. 905

Привіт з Риму Вам, дорогий друже і Вп. дружині Вашій од

М. Коцюбинського

IV

10/VII. 905. Чернигів

Дорогий товаришу! Врешті повернувся я з своєї закордонної мандрівки і знов ускочив в звичайний круг інтересів. Можу похвалитися, що їздилось мені добре, багато бачив і чув. Найбільше зацікавила мене Італія, яку я з'їздив і вздовж і впоперек. Теж доволі добре обдивився Швайцарію та південь Франції. Найгірше було мені в Німецьких землях (Германія і Австрія), бо я не знаю німецької мови, але і там якось обійшлося усе добре. Приїхав додому хоч худий і втомлений, але значно здоровший. Хороба моя, як показалося, розвилась виключно на нервах, на нервовій перевтомі і зміна вражінь зробила мені добре. Особливо освіжила мене пригода на Везувії, де я мало не загинув, завалившись коло кратеру (саме тоді Везувій

вибухав) та попікшись доволі солідно. Ледве вирятували мене, 2 години лежав непритомний, навіть одливали. Оці гострі враження зразу підняли мій дух і я перший раз пообідав на вулкані з апетитом і перший раз випив, без шкоди для здоровья, вина. Колись оповім Вам цю цікаву пригоду. Я посилав Вам з-за кордону привіт — чи дістали? Напишіть. Не забудьте написати також, чи дістаєте „Вістник". Бувши у Львові я вистарався для Вас безплатний примірник „Вістника", який Вам будуть доставляти додому. Але за те мусите щось дати до Вістника — поезию чи прозу. Напишіть також про себе, як почуваєте себе тепер, чим заняті. Листа Вашого я прочитав тільки тепер, бо він не застав уже мене: я виїхав за кордон ще перед Великоднем.

Як там наш альманах? Маю надію, що він уже весь видрукований (за 3 місяці). Як іде передплата? Це мене дуже обходить, бо маємо довг, який треба незабаром виплатити. Пришлить мені, будьте ласкаві, примірник книжки, не чекаючи дозволу на випуск. Як один з редакторів, я маю право мати у себе нецензурований примірник. Колиб книжка не вся була надрукована, то пришліть ті аркуші, що вже готові, а також оповістку на передплату, бо я її не бачив. Так хочеться, щоб книжка скоріше побачила світ, бо вже соромно перед авторами: справа тягнеться роками.

А що ж Ваша „Ластівка"? Певно давно вже випурхнула з гнізда?

Чи готуєте що на новий конкурс „Київ. Стар." ? Похваліться. Я певно нічого не дам, запустив трохи свою службову працю і тепер сижу над нею. Ніколи писати. Опріч того мушу гуляти і спочивати, бо инакше знов буду хорий.

Де тепер Коваленко? Чи в Херсоні? Звістіть мене. Коли він там, передайте йому привіт од мене.

Вітаю Вас щиро з родиною. Наші кланяються. Сподіваюся на швидку одповідь.

Ваш щирий *М. Коцюбинський*

Посилаю під бандеролью „Під мінаретами". Не забувайте-ж.

V

(Листівна картка)

3/VIII. 905. Чернигів

Що з Вами, дорогий Миколо Федоровичу, чому не одповідаєте на листа, посланого Вам місяць тому назад в справі альманаху? Я прохав вислати оповістку і всі аркуші, що видруковані вже. Подайте звістку, турбуюсь.

Ваш щиро *М. Коцюбинський*

VI

Дорогий Миколо Федоровичу!

Не гнівайтесь, що одповідаю не зараз і коротко. Посилку і дорогий для мене дарунок дістав, спасибі Вам. „Ластівка" вишла гарна, коли б тільки принесла таку користь, якої Ви сподіваєтесь, бо нам

дуже і дуже треба б обновити літературу нашу новими талантами. Рецензій на „Ласт.“ я не стрічав. Кажуть, була маненька замітка в „Кіев. Газеті“, де одмічено, що тепер не час видавати такі збірники, коли на черзі видання всяких політичних брошюр для народу (?!). Коли побачу де, конче пришлю. „З потоку життя“ видається дуже гарно, мені сподобалось. Може не треба обрізувати, бо й так гарно. A propos, не забудьте послати корректу оповідань Єфремову і Вороному[1]), тому і другому, бо вони прохали. Я писав Вам про те давніше, то щоб не забули.

Напишіть, по чому я можу продавати „Ластівку“, бо сподіватися продати по номінальній ціні — важко. Коли ж пустите дешевше — може продам.

Присилайте мені і дальші аркуші „З потоку“, які будуть готові. Я хотів би мати їх, бо книжка вийде певно не швидко.

Погано, що Вам не дають отпуску. Треба б Вам конче послати щось на конкурс. Я ще нічого не писав, та й певно не напишу, бо у мене багато роботи бюрової, опріч того мушу гуляти. Сидіти довго за столом тепер не можу, здоровья не служить. Хоч я і поправив своє здоровьє за кордоном, та щоб не зопсувати — мушу вести більше нормальне життя і менче працювати. Дуже досадно, бо маю багато всяких цікавих тем. Жалкую, що не можу де-яких передати Вам, може б покористувались. Та в листі цього не можна зробити.

Чи не приїдете часом в Борзну 7-го вересня на відкриття музею Куліша? Ви, здається, помирилися з Кулішихою. Я може поїду, то б побачились, а це було б дуже гарно, бо я скучив за Вами.

Не знаю, чому не посилають нам „Вістника“, я теж не дістав. Напишу про це Гнатюкові, який ціле літо перебував у горах і аж тепер вертає до Львова. Певно без нього в редакції було безладдя. Так чи инакше, а Вістник Ви будете діставати я вже постараюся. Що там у Вас в Херсоні? У нас тихо, всі наче поснули на літо, як ведмень (!) зимою, хоч час для спаня (!) не відповідний.

Не зважайте, що пишу так коротко, прохопцем, напишіть до мене. Обіцяю другим разом ширше написати до Вас, а тепер у нас йдуть всякі вечірні наради у бюрі і забірають весь час, так що й дихнути ніколи, не то лист до пуття написати.

Цілую Вас сердечно і бажаю сили і здоровья, щоб могли збагатити нашу літературу.

Вп. жінці Вашій низенькій уклін.

Віра Устиновна вітає Вас обох.

Ваш *М. Коцюбинський*

26/VIII. 905. Чернигів

VII

(Листівна картка)

18 вересня, 1905. Чернигів

Дорогий Миколо Федоровичу! Чи Ви дістали мого листа, посланого в кінці серпня у відповідь на Ваш лист? Я там, межи инчим, прохав Вас вислати коректу Єфремову і Вороному (їх оповідання), а також висилати мені дальші готові аркуші „З потоку Життя“.

[1]) Чернигов. Оцѣночно-Стат. бюро. Николаю Кондратьевичу Вороному.

Вже місяць минає, а од Вас а ні слова, а ні чутки. А тим часом автори, що давали матеріял до нашого альманаху, розумієте, їдять мене. Коли вийде? Багато надруковано? Чом нема оповістки і т. и. Не знаю, що їм одповідати. Напишіть хоч пару слів. Як ся маєте? Чи послали що на конкурс? Я ні на що не спромігся.

Цілую Вас сердечно. Вп. Дружині Вашій кланяємось.

Ваш *М. Коцюбинський*

VIII

26/IX. 905. Чернигів

Любий приятелю! Все прислане Вами, спасибі Вам велике, дістав, а дальших аркушів альманаху нетерпляче чекатиму.

Розсилки оповісток я не цураюся, навпаки, готов узяти на себе ту роботу, та мене непокоїть одна річ: в списку передплатників „Першої Ластівки“ та клієнтів „Кіевск. Стар.“ безперечно значне число людей належачих до обох петербурських товариств. То ж чи не може статись, що одним і тим самим пошлете Ви й я? А це опріч зайвої роботи і зайві кошти, яких у нас мало, та й жалко таки гроша на марне. Чи обміркували Ви ту справу — і як? Напишіть швидче, бо я поки що не розсилаю, хіба де-яким знайомим для розповсюдження.

Що до обгортки для „З потоку“, то може б дати і дорожчу, аби гарна.

В кожному разі не таку, яку має „Перша Ласт.“, бо незручно два видання під ряд випускати в однаковій обгортці, та, правду мовити, вона не дуже мені вподобається. Чи не трудно було б Вам прислати мені зразки тої дорожчої обгортки, яка є в друкарні та яку друкарня згоджується проте пустити дешевше. Може б ми спільними силами вибрали щось путяще. Я гадаю, що не слід давати обгортки в кількох колірах, а тільки однакову для всіх примірників. Що Ви на се?

Щоб покінчити в справах альманаху на сей раз, ось Вам спис моїх книжок для обгортки:

Оповідання, т. І. К.	1 р. 50 к. і 2 р.
Дорогою ціною, К.	25 к.
Fata-morgana, К.	15 к.
Для загального добра, Ч.	20 к.
Під мінаретами, К.	20 к.
П'ятизлотник, Ч.	3 к.
Харитя, Ч.	5 к.

Отже і все, не густо.

Чи не читали Ви, що в 5-й книжці місячника „Наука і Жізнь“, в статті „Очерки современной малорусской литературы“ написав про Вас якийсь д. Б. Фусс? Дуже Вас хвалить, прочитайте собі і хай Ваші крила ростуть. Певно в якийсь (!) з Херсонських бібліотек передплачують той журнал, то ж напевне дістанете. А коли б не дістали, а вже дуже кортіло, то ось Вам адреса „Н. і Ж.“ — С.-Петербург, Николаевская, 33.

Щасливий Ви, що можете писати, я не можу, навіть цей лист ледве пишу. Слабий. Знов мені гірше, знов нерви не то писати, а й жити не дають. Живеш механічно, цікавишся — механічно і тільки мучишся не механічно. Я вже гадаю, що це мій край. Ну, та байдуже. Не жалко і не страшно.

Не гнівайтесь, що пишу мало. Справді не можу. Цілую Вас

М. Коцюбинський

Вашим од нас усіх сердечний привіт.

IX

(Листівна картка)

5/X. 905. Чернигів

Любий Миколо Федоровичу!

Спасибі Вам, дістав знов 5 арк. альманаху. Переглянувши „З глибини“ я відкрив дві дуже досадні помилки друкарські, особливо перша калічить зміст. (В таких маненьких річах, як мої, друкарські помилки часом нищать ціле враження). Отож чи не можно б було зазначити ті помилки. Ось вони. Стор. 206, рядок 3-й з-гори, замість „до хмари“ має бути „бо хмари“. Стор. 207, рядок 12-й знизу — замість „И хоч и тепла“ — має бути „И хоч тепла“. Словом *и* тут зайве: його вставив складач. Не кажу вже про „знаки припинанія“, які в „Утомі“ псують дуже. Скрізь після „тоді“ поставлена запятая, чого в оригіналі не було. Дуже досадно.

Чому не одповідаєте на лист? Я не знаю, як бути з розсилкою оголошень. Прохав теж прислати зразки паперу на обгортку.

Цілую Вас щиро

Ваш *М. Коцюбинський*

X

11/X. 905. Чернигів

Любий Миколо Федоровичу!

„Отчет“ я дістав і пішлю оповістки по вказаних адресах. Пришліть тільки мені на видатки рублів 10, бо я тепер такий бідний, що й карбованця не маю.

Бандеролі з зразками обгортки не дістав. Чекав три дні, все думав, що дістану, аж бачу, що вже годі чекати. Чи пропала (,) чи забули вислати?

На мою думку треба конче видруковати, що „чистий дохід з видання призначено на премію за кращий літературний твір“.

Що до того, щоб подавати наші адреси до виписування альманаха з уступкою, то це було б на мою думку не зовсім практично, бо дало б нам багато зайвої роботи та клопоту. Добре було б пристроїти решту видання десь на Складі „Кіев. Стар.“.

Будьте ж ласкаві пришліть швидче зразки обгортки, додайте і решту готових аркушів збірника.

Пишу до Вас у трівожний момент. Ми тепер бастуємо (статист. бюро, бухгалтерия Управи, дорожний, шоссейний одділи, частина больниці і частина служащих канцелярії Управи), бо Управа увільнила, на жадання адміністрації, одного служащого в бюро і не хоче видати йому платню за три місяці (150 р.), як се зробила, увільняючи статистиків. Що з того вийде, не знаю, може доведеться шукати посади.

Отож вибачайте, що пишу коротко і недбало: нерви у мене зворушені в край і я зовсім слабий.

Цілую Вас сердечно

Ваш *М. Коцюбинський*

Пишіть.

Де тепер Коваленко-Коломацький? Напишіть.

XI

(Листівна картка)

4/XI. 905. Чернигів

Що з Вами сталося, дорогий Миколо Федоровичу, що нема од Вас жадної звістки? На останній лист одповіді не було, кінця альманаху не дістав. Турбуюся, чи живі Ви і здорові. Напишіть мені про все зараз.

Я поки що живий і навіть цілий.

Цілую Вас сердечно

Ваш *М. Коцюбинський*

XII

Дорогий Миколо Федоровичу!

На сей раз, спасибі Вам, дістав усе і спішу зараз одповісти.

Межи зразками обгортки надрізаних знайшов тільки 3, значить вибір зробити доволі трудно. Чорну обгортку давати я вважав би не дуже добрим, бо довелось би друкувати на ній золотом, а се не гарно. Зелену — та ми вже з Вами випустили одно видання з зеленою обгорткою („Дуб. Листє“), то може доволі. Може зупинитися на червоній (зразок посилаю) — № 46, рисунок І. Врешті, як уважаєте. Звісно, краще було б не гаятись з випуском у світ видання, не зупиняючи його через обгортку.

Покінчивши з справами, які певно і Вам уже докучили, бо час тепер такий. що живеш иншим, вічно у напрудженому стані, перейду до иншого.

Насамперед сердечно поздоровляємо Вас і Вп. дружину Вашу з сином. Хай росте здоровий та розумний! Досадно тільки, що Пані Ваша заслабла. Побажайте їй од нас як найшвидче одужати та виховати нового громадянина для нової громади.

У нас тепер у Чернигові трохи заспокоїлося, коли уважати спокоєм „усиленную охрану“. Та нас уже нічим не здивуєш. Нам дали уже стільки доказів „действительной неприкосновенности личности“,

колючи дітей штиками та рубаючи шаблями в день оголошення маніфесту, а потому у страшні дні контр-революції (читай розбою), що арештування тепер зовсім невинних людей тільки ще краще ілюструють ту московську „свободу".

Ви не можете уявити собі, що я пережив (,) бачучи те все на власні очі (.) і який це вплив мало на мої хорі нерви. Мені тепер ще гірше, ніж було: не можу а ні спати, а ні їсти. Ледве пишу до Вас.

На погромі справді побито і зранено Чер-вича. Він вистрелив у повітря, а якийсь хуліган ударив його по голові та зранив ногу ножем. Але він тепер уже одужав і навіть ходить на службу.

Наш страйк скінчився добре: добилися, чого хотіли. „Союз" у нас теж є. Управа лиха, та щож діяти.

Часописа у Чернигові не думаємо видавати. Нема а ні гроша, а ні сил. Будемо писати до инших, коли будуть. Волі друку як нема, так нема, і обіцянки, як бачите, так і лишаються на папері.

Посилаю Вам маніфест 17/X по українські. Та на якій би мові він не був, все ж це папірець та й годі. Слова одні, а вчинкі другі. Ну, та побачимо ще.

Цілую й обіймаю Вас щиро

Ваш *М. Коцюбинський*

Чи не прислали-б мені хоч примірник готового зовсім альманаху? Пишіть, хоч кілька слів, буду вдячний.

5/XI. 905.

Центральна бібліотека Деревообробників

ХРОНИКА

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

❁ Українська Головнаука затвердила положення про державні заповідники „Ольвія" і „Могила Тараса Шевченка".

❁ Київо-Печерська лавра—державний заповідник. ВУЦВК ухвалив визнати Київо-Печерську Лавру історичним культурним заповідником і реорганізувати її у всеукраїнський музейний городок.

ВУЦВК ухвалив включити курорт „Гола Пристань" Херсонської округи до числа курортів загально-республіканського значіння.

❁ Розподіл музейних цінностей. Кримський ЦВК порушив справу про повернення до Керчи, з нагоди сторіччя існування керченського музею, тих колекцій, що нині переховуються в Одеському музею та що були здобуті в другій половині XIX віку археологами — членами одеського товариства історії й старовини на території Керчи. Таких речей в Одеському музеї кілька тисяч.

ВУЦВК, ознайомившись з матеріялами в цій справі, надісланими одеським музеєм, принципово згодився з проханням Кримського ЦВК, проте поставив своєю умовою, що має бути створена міжреспубліканська комісія, що вирішить питання про розподіл між всіма союзними музеями археологичних речей, знайдених на тій, чи иншій союзній території.

В такому разі одеському музеєві передані будуть ольвійські колекції, що нині переховуються в Ермітажі та що в свій час були знайдені на території Одещини.

❁ Об'єднання музейної справи. В справі керування музеями до цього часу був певний паралелізм в зв'язку з тим, що частина музеїв була у віданні управління науковими установами, а решта у віданні управління політичної освіти. Така постановка роботи зле відбивалась на загальному становищі музеїв. Колегія Наркомосвіти вирішила передати всі музеї управлінню науковими установами, разом зі всіма робітниками, що працюють в музейній галузі в управлінні політосвіти. Керування музейною справою покладено на тов. Криворотченка. при чому йому доручено скласти проєкт роботи музеїв на наступний рік і внести його на розгляд колегії Наркомосвіти.

❁ Колекція Галагана. В селі Сокирниці, Прилуцької округи збереглася колекція колиш. графа Галагана, що складається із речей західньо-европейського та українського мистецтва, великої художньої вартости; картини, гравюри, фарфор, меблі і старовинна зброя.

Колекція перебуває в дуже кепському стані і щоб влаштувати охорону в Сокирниці виїхав інспектор.

❁ Музей ім. Коцюбинського у Вінниці. З постанови президії Вінницького Окрвиконкому, 1-го вересня цього року в домику на Замостю у Вінниці, де народився М. Коцюбинський, відкривається музей ім. М. Коцюбинського. Завданням музею є збирати матеріяли про всіх видатних подолян для вивчення їхнього життя та праці. Музей працюватиме під безпосереднім керовництвом кабінету виучування Поділля Вінницької філії Всенар. Бібліотеки при УАН.

Для музею зібрано вже цікаві та цінні матеріяли про М. Коцюбинського, які передав брат письменника Х. М. Коцюбинський.

Із музейних придбань останнього часу цікаві: фісгармонія композитора-подолянина Ніщинського, на якій компоновано його відомі „Вечорниці", а також здобута заходами секретаря Вінницького Краєзнавчого Товариства Ю. Кондратчука метрика села Хомутинець Вінницької округи 1828 — 1844 р.р., де під 25-м грудня 1833 року є метричний запис про народження в с. Хомутинцях Степана Руданського.

❁ У театральному Українському Музеї. УАН одержала від газети „Робітничі Вісти" 2 цікавих збірника про працю в Канаді робітничих українських драмгуртків, хорових та музичних гуртків. У збірниках вміщено фотографії. Збірники ці передано до театрального музею.

❁ Новий музей. Цими днями в Білій Церкві буде відкритий окружний музей.

Протягом року зібрані колекції та експонати, між якими є дуже рідкі історичні, археологичні та етнографичні речі (є й унікуми), переховувались за браком приміщення в вогкому підвалі Окрвиконкому. Нарешті музей придбав більш-менш відповідне, хоч і замале приміщення.

В музеї є рідкі колекції старовинних українських килимів, багато стародруків. Гарно устатковано відділ культів. Проф. Макаренко,

що одвідав музей, констатував цінний добір експонатів.

В музеї мають організувати разом з Окрістпартом відділ історії ревруху на Білоцерківщині. Серед експонатів є цікаві документи. Між иншим є Універсал Директорії (що почала вперше організовуватись в Білій - Церкві) в черновику, писаний на друкарській машинці, газети всіх влад в Білоцерківщині, перші накази периферійних ревкомів та инше.

Більшість експонатів зібрав для музею археолог Дроздов.

❁ Музей каторги й заслання. Куточок „каторга і заслання" перетворюється на постійний музей.

В цьому музею збиратиметься багато речей та документів, що мають відношення до історії революції з каторги і заслання.

❁ Музей грузинського мистецтва. Музей історії грузинського мистецтва, який щойно організовується, являє великий інтерес. Експонати збирається з 1923 р. До музею ввійде цілком колишній церковний музей. Музей має художньо виконані фрагменти пам'ятників грузинської архітектури, починаючи з дохристіянської ери до кінця 19 віку; ікони художньої вартости, починаючи з VI — VII до XIX віку; багату колекцію старовинної парчі.

В недалекому майбутньому музей буде відкритий.

❁ В Ульяновському „Домі Ленина" відкрито виставку історії революційної боротьби на Надволжі.

❁ Новий музей гобеленів. Найбільша і найцінніша в світі збірка гобеленів — коло 1500 екземплярів, що належить еспанському королеві, до останнього часу перебувала без усякого догляду в палацах Арангуеца. Окремі екземпляри, що їх показувано на виставках в Голяндії, Франції та Англії, притягали до себе загальну увагу. Тепер цю збірку, що має найцінніші екземпляри гобеленів XIV віку Німеччини, Франції, Еспанії, Італії, Бельгії, Голяндії та инших країн, упорядковано й відкрито на огляд в окремому музеї Арангуеца в Еспанії.

Як свідчить оцінка, що її недавно переведено, цінність цього музею дорівнює цінності цілого знаменитого Мадридського музею Прадо.

❁ У Будинкові Преси. У Будинкові Преси в Москві відкрито виставку революційних письменників під гаслом „Чергові завдання пролетарських письменників — учоба, творчість і самокритика". Виставлено книжки, найхарактерніші для кожного письменника, фотографічні знимки і рукописи, починаючи з 1918 р. і до цього часу.

Інтерес виставки в тому, що це перша спроба, яка спонукає инші письменницькі організації взятися за розроблювання історії революційної літератури.

❁ Виставка праць академика М. С. Грушевського у В. Б. У. У зв'язку з планом урочистого святкування ювілею шестидесятиріччя з дня народження й 40-річчя літературно - наукової діяльности академика Михайла Сергієвича Грушевського, Всенародня Бібліотека України 2 - го жовтня улаштувала в своїй загальній читальні (Бульвар Т. Шевченка 14) виставку книг. З огляду на те що немає ніякої можливости подати всю величезну літературно - наукову продукцію ювілянта, були виставлені тільки головні його роботи, які розташовано по таких розділах: 1. Праці акад. М. С. Грушевського з історії України та з всесвітньої історії; 2. Книжки й брошури з українського питання; 3. Книжки й брошури з політичних питань; 4. Література — оповідання, п'єси, історія українськ. письменства.

Багато експонатів — французькою, німецькою та англійською мовами.

Є книжки турецькою та болгарською мовами. Всього виставлено 400 експонатів. Книжки зібрано не тільки з бібліотеки всенародньої, а також з ІНО, з бібліотеки проф. Антоновича, Б. Грінченка й инших. До виставки складено картотеку (1.000 карток). Консультаційно - виставочний відділ з відділом Українїка складає бібліографію наукових і літературних праць М. С. Грушевського за часи 1905 по 1926 р., як доповнення до відомого реєстра наук. і літерат. праць проф. М. С. Грушевського за 1888 — 1904 р., що склав І. Е. Левицький.

❁ Виставка на вшанування О. Вольта. 1927 року в Комо, в Італії — батьківщині знаменитого італійського фізика Олександра Вольта улаштовується з приводу століття з дня його смерти урочисту міжнародню електро - техн. виставку. Виставка охоплюватиме всі галузі пристосування електрики в передачі повідомлень — телефон, телеграф, радіо. Крім головної буде організована ціла низка національних італійських виставок, як от: шовковництва, текстильної промисловости та инш. Підчас виставки передбачається упорядкувати низку конгресів та святкувань.

❁ Міжнародня книжкова виставка „Спілка Німецьких Художників Книжки" улаштовує в Ляйпцігу в червні - вересні 1927 року велику міжнародню книжкову виставку. До участи у виставці запрошені видатніші художники книжки усіх країн, що пришлють свої найкращі твори. З - за кордону одержано повністю кілька цінних колекцій. Будуть утворені також спеціяльні відділи — книжкових оправ і бібліографічний.

❁ Новий музей. В Римі засновано новий музей, в якому міститимуться всі археологічні матеріяли, що їх одкопуватимуть підчас розкопок в цьому місті. Музей названо „Будинок Катакомб". Підчас закладки фундаменту

під цей будинок була відкрита нова частина стародавніх римських катакомб.

❁ Газетний архів. Спілка газетних видавництв ухвалила заснувати бібліотеку і архів газетних видань в Австрії за прикладом инших країн, що являтиме важливе доповнення до вивчання газетної справи в інститутах та вищих школах. Бібліотека і архів матимуть особливо старі й рідкі газетні номері, повні збірки творів з газетної справи в Австрії.

❁ Нові листи В. І. Ленина. У Ленинграді в колишньому помешканні департаменту поліції знайдено неопубліковані до цього часу три листи Ленина до Картинського й инших, написані в квітні 1917 р.

Листи передано до істпарту.

❁ Охорона могил письменників. При Всеросійській Спілці Письменників утворено комісію в справі впорядкування пам'ятників письменників, діячів мистецтва і науки, похованих на московських цвинтарях. У склад комісії увійшли: В. Т. Кирилов, А. Ефос, Д. Д. Благой і М. Ю. Глауберман.

Насамперед комісія підійматиме осілого надмогильника П. Я. Чаадаєва і відбудує пам'ятника поетові XVIII віку Хераскову. Намічено низку могил, що потрібують негайної реставрації.

✻ Нове із царини музичної етнографії. В Москву повернувся із двохмісячної командировки в Семипалатинську губерню народній артист Козакстану А. В. Затаєвич, що знову записав триста козацьких пісень, які не ввійшли в його збірку „1000 пісень козацького народу". Записи він зробив в Семипалатинському, Павлодарському і Каркалінському повітах.

Велику цінність у новій колекції являють також записи 18 інструментальних п'єс для домри.

У Москві перебуває тепер також і другий відомий музичний етнограф В. Успенський, що останні місяці був у довгій поїздці по Туркменістану і що привіз звідти 150 записей туркменських п'єс і пісень.

❁ Мапа шляхів України. Наркомвнутсправ в найближчий час видасть мапу округових шляхів України, а також встановить правильність мережі місцевих шляхів.

❁ Мапа всесвіту. Американське географичне товариство взялося скласти географичну мапу всесвіту. Ця мапа буде надзвичайної точности. На неї будуть зазначені всі населені пункти земної кулі, з кількістю навіть 10 чоловіка.

„Нью-Йорк Таймс" повідомляє з цього приводу, що географичне товариство виряжає спеціяльні експедиції до всіх країн світу.

❁ Розкопи в садибі Трубецького в Київі. В садибі Трубецького (що біля десятинної церкви) провадиться розкопи. Врівень з землею на 2 — 2,20 метрів знайдено — стародавнє кладовище 14—16 ст. Виявлено два типи похорону: трупопокладання в деревляній труні, та трупопокладання без труни. Деякі кістяки, навіть без труни, збереглися добре.

Працю над оперуванням кістяків виконують не тільки асистенти, але й завідувач розкопами С. С. Гамченко.

❁ Знахідка. У Марселі на горищі одного з будинків, призначених на злом, знайдено ящик з датою 1826 р.

Коли ящика відкрили, в ньому виявлено було коло 30 картин відомих майстрів, в тому числі Ван-Дейка, Рубенса і одна Рафаеля.

❁ Срібні монети 15—16 століття. В селі Скочинцях, Корнинського району, селянин Коваль знайшов у землі горщика з 232 срібними монетами 15—16 століття.

❁ Стоянка кам'яного віку. Коло містечка Ново-Бихов відкрито стоянку, що належить до епохи кам'яного віку. На місці стоянки найдено цінні стародавні матеріяли (списи, урна і т. ин.).

❁ Археологичні розкопи. Закавказька наукова асоціяція намітила археологичні розкопи в Нахреспубліці в районі Кізіл-Ванк.

На керовництво цими розкопами запрошено члена академії матеріяльної культури професора Міллера, що вже прибув до Тіфлісу, звідки запитують телеграфом дозволу почати розкопи.

Добуте розкопами поступить в Азербайджанський державний музей.

❁ Експедиція до північного бігуна. Американська фірма випустила фільм „Рейд лейтенанта Бірда до північного бігуна". Це — історичний фільм, знятий підчас останнього польоту лейтенанта Бірда до північного бігуна.

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

❁ Інститут історії матеріяльної культури України. Завдання інституту. Науково-дослідча археологична катедра при ВУАН розробила проекта перетворення цієї катедри на інститут історії матеріяльної культури України. Завданням цього інституту є наукові досліди в царині історії і еволюції матеріяльної культури на Україні, а також підготовка наукових робітників.

До інституту прийматимуть аспірантів, що скінчили відповідні ВУЗ'и. Інститут обчислений на 40 слухачів і складатиметься з таких відділів: археологичний, мистецтв, антропологичний, архівознавства і етнографичний. Відділи, в свою чергу, ділитимуться на секції.

Проекта інституту надіслано до Харкова на затвердження. Інститут функціонуватиме мабуть з весни 1927 року.

❁ РНК України ухвалила реорганізувати Київський кооперативний технікум на кооперативний інститут, надавши йому ім'я голови РНК України тов. Чубаря.

❁ С.-г. інститут в Полтаві. Полтавський агрономично-кооперативний технікум реорганізовано в с.-г. інститут.

При інституті є два нових факультети: зоотехничний та інтенсивних культур.

❁ Бібліографична комісія при У. А. Н. Президія Укрголовнауки ухвалила організувати при УАН бібліографичну комісію, що має об'єднати всю науково-бібліографичну роботу установ України в галузі дослідження українського бібліографичного матеріялу.

❁ Всенародня бібліотека України при Укр. Академії Наук.

Фонди бібліотеки що-далі збільшуються. За час з 1-X — 1925 р. до 1-VII — 1926 р. поступило 77.617 книжкових одиниць і рукописів, значна кількість з них — це обов'язкові примірники нових видань УСРР, РСФРР, з Білоруської, Азербейджанської й Вірменської та Грузинської книжкових палат.

❁ Вивчення читача й книги. Бібліотека перевела цікаву роботу в справі вивчення читача й книги, що читають одвідувачі цієї бібліотеки, попиту на книжки ріжного змісту то-що.

❁ Обмін науковими виданнями з закордоном. Секретар комітету в справі налагодження культурного зв'язку з СРСР, Андре Мазон, звернувся до Української Академії Наук в імені інституту славянознавства при паризькому університеті з офіціяльною пропозицією налагодити систематичний обмін виданнями, щоб створити при бібліотеці інституту спеціяльний український відділ.

❁ Науковий зв'язок із закордоном. Історичний клуб у Празі надіслав до УАН свої наукові видання з проханням провадити постійний обмін видань.

❁ В українському інституті книгознавства. З нового 1926—27 р. при українському інституті книгознавства Укрнаука засновує аспірантуру. Завдання аспірантури — підготовити наукових робітників з різних галузів бібліології. В першу чергу буде оголошений конкурсний прийом заяв на аспірантів бібліографії, бібліотекознавства, та історії української книги. Подробиці конкурсу будуть подані в одному з ближчих чисел „Бібліологічних Вістей". Останніми часами Український інститут книгознавства одержав з-за кордону фундаментальну монографію Ластовського „Історія білоруської книги". Том містить в собі коло 800 сторінок тексту білоруською мовою з численними ілюстраціями. Охоплює собою XII — XVIII віки. Робота надзвичайно цінна з великим бібліографичним матеріялом.

Як історія білоруської книги тісно в ті часи була зв'язана з книгою українською, то український інститут книгознавства присвятить роботі Ластовського одне з своїх публічних наукових засідань.

Інститут книгознавства встановив науковий зв'язок та обмін виданнями з закордоном. Серед установ, що кореспондують до УНІК, є 9 музеїв книги, 6 науково-дослідчих книгознавчих установ, 5 бібліотекарських шкіл, 27 найбільших бібліотек світу.

В виданні українського інституту книгознавства виходить в Майнці німецькою мовою робота проф. С. І. Маслова (голова комісії історії книги при УНІК'у), присвячена старій українській книзі. Цю статтю замовлено УНІК'ові з Німеччини, де звернули увагу на бібліологичні видання інституту і музей імени Гутенберга просив інститут книгознавства дати нарис з історії укр. книги до XVIII в.

Ілюстрації в цьому виданні будуть виконані на 2 фарби.

❁ Курси східніх мов. Всеукраїнська наукова асоціяція сходознавства організує курси східніх мов, що мають сприяти поширенню знання східніх мов на Україні. На курсах будуть перський, турецький і японський відділи. На кожному відділі викладатиметься відповідну мову і додаткові дисципліни: історію східніх країн, економику, побут, культуру, право, революційний рух на Сході. Крім того, як обов'язкову дисципліну, на всіх відділах викладатиметься і англійську мову.

Навчання передбачається розпочати в жовтні. Курс навчання трьохрічний.

❁ На початку листопада в Ленінграді відкривається всесоюзний бібліотечний з'їзд.

❁ Виставка флори і фавни. В найближчий час в Одесі відкриється виставка кімнатної флори і фавни. Організовано виставочний комітет, що виписує із-за кордону понад 100 сортів екзотичних риб і різного роду співочої птиці, що акліматизуються в домашніх обставинах.

❁ Політична географія СРСР і України італійською мовою. В другому зшиткові великого римського місячника „Л'Европа Орієнтале" вміщено статтю проф. Пальмієрі про „Політичну географію радянської України". Ця стаття є частина серії статей про політичну географію Союзу РСР.

❁ Ювілей академика М. С. Грушевського. 3 жовтня в актовій залі ІНО в Київі відбулося шанування академика М. С. Грушевського з приводу 60 роковин з дня його народження. В шануванні брали

участь представники радянських, професійних, громадських та культурних організацій. Між останніми — представники Львівського наукового т-ва ім. Шевченка та литовського університету.

❁ Відбудування бібліотеки в Токіо. Будову нової бібліотеки в Токіо замість зруйнованої землетрусом 1923 року вже почато. Будинок споруджується в новоготичному стилі і мусить бути закінчений 1928 року. Більшу частину витрат 4 міл. ієн— пожертвував Рокфеллер молодший, решту 1.300.000 ієн дала держава. Утрату в книжках поповнено 400.000 нових томів, з яких 362.000 надіслано в подарунок з усіх країн.

❁ Президент американського інституту Карнеджі. Мюррей Бютлер провадив переговори з видатнішими представниками европейської літератури з метою сукупно працювати в Европі у великому маштабі. З 1 січня 1927 року ін-т видаватиме в Парижі трьохмісячник „Esprit International". За ініціятивою ін-ту як у столицях, так і в провінції читатиметься лекції і доповіді. Утворено комітет ін-ту для Европи, в який ввійшли представники Франції, Англії, Італії, Німеччини, Австрії, Греції й инших країн.

Кам'янець-Подільська Науково-Дослідча катедра в 2-му півріччі 25 року

Кам'янець-Подільська Н. Д. К. до цього часу складалась з таких секцій: 1) народнього господарства (керовник дійс. член Геринович), 2) язика й побуту (керовник дійс. член Любарський; він же керовник катедри), 3) органичної та неорганичної природи (керовник д. чл. Красовський та 4) прикладної ботаники (керовник проф. Гаморак).

Праця цих секцій провадилась у 2-х напрямках: а) науково-дослідчому та б) підготовки молодих наукових сил (аспірантів) до самостійної наукової та науково-навчальної роботи.

Разом з цим розроблювано чергові наукові питання з народнього господарства країни, вивчення його умов у минулому й тепер та засобів його поліпшення, пам'ятаючи, що підвищення економики вимагає рівнобіжного прогресу всіх галузів життя, а цей прогрес неможливий без попереднього вивчення самого життя в минулому й сучасному.

Зверталося також велику увагу на наукові питання з язикознавства, а зокрема на дослідження язика подільського населення.

Протягом цього півріччя відбулось 22 пленарних засідання, на яких зачитано такі головні доповіді: Д. чл. Ів. Любарський зачитав: 1. Три з дрібніших питань українського правопису. 2. Наука про безособове речення в українському язику. 3. Природа „Є" та „Я", так званих асимільованих закінчень в іменниках серед. роду українського язика.

Дійсний член О. Геринович 1. Принципи районування, 2. Основні напрямки краєзнавчої роботи, 3. Географія та її місце в системі наук.

Дійсний член О. Красовський. Наука, її сенс, зміст і класифікація.

Науковий співроб. О. Мельник. Поживна вартість сіна.

Проф. А. Неселовський: 1. Умови праці Російської академії наук у перші роки її існування, 2. Методи краєзнавчої роботи на селі, 3. Грошові розрахунки на Поділлі, 4. Подільський третинник.

Науковий сп. Р. Заклинський. Дунаєвецька текстильна промисловість.

Аспірант В. сп. Свідзінський. Польські легіони на Поділлів в 1918 році.

Асп. Пальчевський. Бур'яни сільсько-господарської станції при Кам'янец. С.-Г. І.

Аспірант Гагенмейстер. Розписи селянських хат на Кам'яненчині.

Аспірант Вікул. Лексика М. Коцюбинського.

Звернуто було також увагу й на переведення колективних екскурсій, як конче потрібний чинник в науковій праці. Екскурсії переведено на села з метою ознайомлення з селянською худобою та її харчовим режимом, з метою дослідження розпису селянських будівель та археологичну до с. Кадієвець. Остання мала гарний успіх: знайдено залишки трипільської культури.

Із наукових командировок треба відзначити командировку проф. Н. Гаморака до Берліну, у наслідок чого друкуються його наукові праці.

Крім цього, декотрі члени катедри не мало віддали енергії на лабораторні заняття з аспірантами та кандидатами.

Так, напр., д. чл. Любарський керував науковою роботою в язикознавчій лабораторії, де, крім загальних питань, пророблювано і спеціяльні.

Він же заснував гурток прикладового язикознавства при Окр. Б. Р. О., де провадив науково-теоретичну та науково-практичну працю серед викладачів язика.

Д. чл. О. Геринович керував науковою роботою в географичній лабораторії, де вів заняття з аспірантами та кандидатами з царини загальної, спеціяльної методології та керував роботами на теми з економики й природи Поділля.

За його-ж активним керовництвом зорганізовано Краєзнавче т-во, що перейменовано пізніше на Краєзнав. комітет. Тут переведено значну роботу, як організаційного, методологичного, так і спеціяльного дослідчого характеру.

Проф. А. Неселовський керував загально-методологичним семінаром вищого типу та завідував істор.-археологичним музеєм.

Н. спів. М. Курневич керував пед. семінаром вищого типу та пед. гуртком при Окр. Б. Р. О.

Члени катедри не обмежувались тільки науковою, академичною роботою, а й брали активну участь у громадському житті, ведучи широко популярно-освітню та професійну роботу на селах, по роб.-клубах, у червоноармійських частинах, серед студентства та вчительства міста й округи.

Багато з членів катедри мають відповідальні обов'язки та посади в різних громадянських та державних організаціях. як, напр., Окркомжертвінтервента, Окравіохему, Ком. Краєзнавства, Окрплан та инш.

У наслідок своєї праці, Н. Д. К. надрукувала та підготувала до друку такі головніші праці:

Д. чл. Ол. Гериновича; 1. Кам'янеччина. 2. Теорія пересування континентів. 3. Географія та її місце в системі наук.

Д. чл. Ів. Любарський: 1. До словотворного питання. 2. Опис грецьких рукописів з Могилева-Подільського. 3. Спроба побудови схеми курсу язикознавства (для аспірантів-лінгвістів).

Проф. А. Неселовський: 1. Так звана „брацлавська" монета подільських документів XVIII ст. 2. Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст.

Д. чл. О. Красовський: 1. Геологичні досліди в північній Басарабії. 2. До рудоносних родовищ Гайсинського Побужжя.

Проф. Н. Гаморак: 1. Світ бактерій. 2. Нові апарати до поміру транспірацій у рослин. 3. Водний режим рослин, а зокрема сіл.-господарських.

Науков.-співроб. О. Мельник: 1) Основи годівлі худоби (Підручник для ВУЗ). 2. Про тура.

Наук.-співроб. В. Зборовець: 1) Матеріяли до характеристики мови окремих сільських господарів с. Пановець, Кам'янецької округи.

Науков. співр. Юх. Філь. Народні пісні, що виникли під час пошести чудес на Поділлі.

Асп. Добуш: 1. Суданка — однолітня трава. 2. Культура стручкових рослин на захід. Поділлі. 3. Потреба машини в сільському господарстві.

Асп. Пальчевський: 1. Яким насінням треба сіяти. 2. Обслідування засівматеріялу ярини сівби 1925 р.

Асп. Панасюк: 1. Іржові грибки Кам'янеччини. 2. Поширення попелюхи на картоплі в 1925 р. на Кам'янеччині.

З гуртка абсольвентів, що скінчили І.Н.О., зараховано до числа аспірантів: Ів. Грищенка, М. Любинського та Ів. Чекурлія.

Ів. Грищенко

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

СЕРЕД ПИСЬМЕННИКІВ І ХУДОЖНИКІВ

❁ Поліпшення матеріяльного стану письменників. Центральне Всеукраїнське бюро секції робітників преси обміркувало справу поліпшення матеріяльно-правового стану письменників.

На затвердження комітетом в справах преси представлено типову умову, що її буде складатися між письменниками та видавництвом. В цій умові точно зазначається терміни виплати авторського гонорару, розміри тиражів, терміни друкування рукописів, то-що. Такі умови дуже поліпшать матеріяльний стан письменників.

Центральне бюро звернуло увагу на те, що до цього часу письменники прирівнюються до осіб вільної професії в податковій, кватирній справі то-що. Тому, до НКП представлено спеціяльну доповідну записку про конечну потребу прирівняти письменників до будь-якої одної трудової категорії. Цю справу цими днями розглядатиме Н. К. Праці.

❁ Аптон Сінклер написав і видав нову повість „Секретар Народнього Трибуна", в якій висміває президента Сполучених Штатів Кулиджа. Зараз пише другу часть великої повісти „Нафта". Першу часть друкує орган Робітничої (Комуністичної) Партії Америки „Дейли Воркер" („Щоденний Робітник").

❁ І. Ю. Кулик написав довшу популярну розвідку „Українська література й угрупування в ній", що почала друкуватись на сторінках „Українських Робітничих Вістей" у Вінніпезі, Канада. Розвідка вийде окремою книжкою. В недовгому часі в канадському журналі „Робітниця" почне друкуватись довша стаття Л. Піонтек „Жінка в українській літературі".

❁ М. Ірчан працює над інсценізацією повісти англійського письменника-шахтаря Дж. Велша „Підземний світ" з метою переслати інсценізацію для постановок одному з державних театрів У.С.Р.Р.

❁ „Нові Маси" — англійський місячний журнал, біля якого згуртувались всі радикальні письменники Америки з А. Сінклером, почав виходити в Нью Йорку. Буржуазна преса розпочала проти него. травлю. Старається вплинути на державну пошту, щоб не приймала до висилки „Нові Маси", а в Сполучених Штатах це рівнозначне закриттю видавництва.

❁ Літературні курси. Літературні курси Всеросійської Спілки Поетів оце пе-

рейшли в завідування ВАПП, Спілки Селянських Письменників, Всеросійської Спілки Письменників і Московського Товариства Драматичних Письменників

Правління ВАПП командирувало на курси значну кількість молодих пролетарських письменників з робітничих літературних гуртків.

❁ Праця ВУФКУ. ВУФКУ придбало та ухвалило до постановки отакі сценарії.

1. Дніпровський. — Любов і дим.
2. Кошевський. — Людина з лісу.
3. Полонник. — Навздогін за долею (з оповід. Коцюбинського „Дорогою ціною").
4. Бучма. — За стіною.
5. Лазурин. — Два дні.
6. Волжин та Гончарський — Позбуті сонця.

❁ Конкурс Poetrysociety of London. Poettry of London оголосило міжнародній конкурс на віршований твір на шану Шекспіра Вірш можна писати якою завгодно мовою у формі шекспіровського сонета, або чотирьохстишшя, або якої-будь форми і довжини. Автор вірша, що буде визнаний за кращий, кожної групи, одержить срібну медаль, а автор, що його вірш буде визнаний за кращий з-поміж усіх взагалі присланих віршів — золоту. Крім того перші чотирі рядки кращого вірша вкупі з прізвищем автора будуть вибиті на стіні Нового Шекспіровського Театру в Стадфорті.

❁ Приїде Жюль Ромен. В наступному сезоні до СРСР приїде видатніший письменник сучасної Франції Жюль Ромен, якого запрохала студія Вахтангова на премьєру його п'єси „Партия честных людей", Жюль Ромен прочитає кілька публичних лекції та доповідей про европейський театр і літературу.

❁ Запрошення Рабіндраната Тагора до СРСР. Індуському письменникові Рабіндранату Тагору, що перебуває тепер у Берліні, ВОКОС надсилає запрошення— приїхати до Москви.

❁ У Тифлісі 13/IX помер ветеран вірменської журналістики редактор журналів „Агбюр" і „Тараз" Тигран Назарян.

❁ Пам'ятник Фурманову. Правління ВАПП, разом із співробітниками ЦК ВКП(б), Реввійськнаради і ДВ, споруджає плиту-пам'ятник з барельєфом на могилі Фурманова. Надпис: „Дмитрий Фурманов, большевик, писатель, боец". Над пам'ятником працює Магрічов, член АХРР.

❁ 50 років з дня смерти Некрасова. 1927 року відбудеться 50 років з дня смерти поета Н. А. Некрасова. До ювілею ДВ готує видання повної збірки творів поета.

Видання обчислене на 4 томи. В нього ввійдуть також невидані вірші та оповідання Некрасова, всі театральні твори поета, романи: „Мертвое озеро", „Три сестры" й инші. Редагувати видання доручено К. І. Чуковському.

❁ Вшанування Вергілія. По всій Італії нині готуються до грандіозного святкування 2000-ліття із часу народження великого римського поета Вергілія, що відбудеться 1930 року. Визначні святкування передбачається в Мантусі, де народився Вергілій, і в Неаполі, де його поховано. В Мантусі 15 жовтня 1930 року буде відкритий національний пам'ятник

В Неаполі саркофаг з тілом Вергілія буде перенесений до гроту Позіліпо. В Римі буде насаджений парк, посеред якого буде поставлений обеліск на шану поета. Нарешті Анунціо мусить написати з цього приводу п'єсу, що ставитиметься по всій Італії.

❁ Видання творів П. Мирного та П. Куліша. Державне Видавництво України придбало у спадкоємців Панаса Мирного всі його твори, які й готує до видання в бібліотеці українських класиків. В тій же бібліотеці готується до видання повне зібрання творів П. Куліша.

❁ Збірник спілки „Західня Україна". Спілка революційних письменників „Західня Україна" здала до друку Державн. Видавництву збірник розміром на 12 арк. До збірника увійшли твори членів спілки, що живуть на Рад. Україні, як і тих, що на Західній Україні та на еміграції в Америці й Канаді.

Літературно-громадський збірник „Західня Україна" має три розділи: 1) поезія, 2) проза і 3) статті на літературні та громадські теми.

Збірник виходить за редакцією Д. Загула, В. Атаманюка та С. Семка. Передмова тов. Юринця.

❁ Збірник сатири й гумора. Окрполітосвіта випускає збірник сатири і гумора артистів Харківської естради. Авторське право матеріялів охороняється Укртовариством драматургів і композиторів.

❁ Передача Короленкового архіву Державі. Сім'я Короленка дала згоду передати державному музеєві частину матеріялів, що характеризують життя й громадську діяльність Короленка.

В державному музеї організовано спеціяльний куток Короленка.

❁ Державне Видавництво РСФРР почало випускати щомісячний літературно-художній і критичний журнал „Новый Леф". Перший номер журналу вийде в листопаді — грудні.

❁ Галерея російських письменників. Незабаром видавництво „Никитинские субботники" випустить перший том із серії „Галлерея российских писателей".

❁ Будинок журналістів і письменників імени В. Блакитного. Потреба організації окремого клубу для робітників пера і письменників в Харкові вже давно стоїть на черзі дня. В минулому році журналісти і частина письменників

містилась в об'єднаному клубі з робітниками освіти. Помешкання було дуже мале і культробота через це не задовольняла потреб одвідувачів.

Тепер клуб міститиметься в кол. архієрейському будинку по Каплунівській вул. № 4. Він матиме одну велику залю, що вміщатиме одразу до 350 чоловіка і 8 окремих робочих кімнат. Одна з них, найбільша, відійде під читальню та книгозбірню. Для організації книгозбірні вже є фонд в 3 тис. карб. Крім того слід надіятись, що і видавництва допоможуть книжками.

Нині в будинку провадиться ремонт парового опалення, електрики і взагалі помешкання переустатковується для потреб клубу. Намічено закупити досить меблів для клубу. Залю і парадний вхід передбачається художньо розмалювати за допомогою кращих художніх сил.

Церковні малюнки, що до цього були в будинку, вже знищено. Клуб вміщатиме одразу до 1000 чоловіка відвідувачів. Ухвалено найменувати будинок журналістів і письменників ім'ям колишнього редактора „Вістей"— Василя Блакитного. Коло центрального входу буде барел'єф з обличчям Василя Михайловича.

Для ремонту і, взагалі, для устаткування будинку журналістів і письменників наркомфін видав 40 тис. карб. Крім того ще 10 тис. карб. видано на роботу професійними організаціями.

Відкриття клубу пристосовується до роковин Жовтневої революції.

У дворі клубу влітку передбачається відвести спеціяльне місце для спортивних занять.

❁ Дитяча енциклопедія. Відділ преси ЦК ВЛКСМ визнав за доцільне видати дитячу енциклопедію. Видавництво „Молодая Гвардія" уже розробляє план видання енциклопедії, після чого питання буде остаточно розв'язане в бюрі ЦК ВЛКСМ.

❁ Відкриття виставки творів Г. І. Нарбута. 26 вересня, в залі народнього мистецтва Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка відбулося відкриття посмертної виставки творів відомого українського художника й мистецького діяча Георгія Нарбута.

Виставка є результатом кількох років підготовчої роботи й кількістю та якістю експонатів далеко перевищує аналогічну виставку Нарбутових творів, зорганізовану 1922 року Ленінградським Державним Російським Музеєм. Вона має більш, як 500 номерів оригінальних творів Нарбутових, понад 200 номерів видань, прикрашених малюнками Нарбутовими, окремий пам'ятковий відділ, що характеризує покійного митця, як людину, й вітрини з літературою, присвяченою художникові.

Залю одремонтовано для виставки, побудовано спеціяльні щити для розвіски експонатів.

На день відкриття виставки вийшов із друку великий каталог у 12 друкованих аркушів розміром, що його видав Всеукраїнський Історичний Музей разом із Державним Видавництвом України. Каталог містить велику розвідку про життя й творчість Г. І. Нарбута, докладний перелік експонатів та численні репродукції з його творів.

Через брак вільного приміщення виставка буде відчинена короткий час.

На відкриття виставки музей та комітет для організації виставки розіслали численні запрошення до громадських, партійних, наукових та мистецьких діячів не тільки одного Києва, але й всього Союзу.

❁ Виставка галицького художника М. Івасюка. До Києва прибув запрошений Наркомосвітою України відомий галицький художник Михайло Івасюк, що розпочинає працю при Науково-дослідчій Катедрі Мистецтва при Всеукраїнській Академії Наук. З доручення Наросвіти Івасюк малюватиме в Києві картини з революційного руху на Вкраїні. При музеї революції відкрита буде спеціяльна виставка його картин, серед них „Від'їзд Богдана Хмельницького до Києва.

❁ Виставка картин. Всеукраїнська виставка, що мала відбутися в травні м-ці, в Харкові переноситься на другий рік.

На кошти Наркомосу в Києві улаштовується виставку „АРМУ",— що має всеукраїнське значіння, — а також виставку художника Петрицького в Харкові, що відкриється в осени.

Колегія НКО розробила і ухвалила положення про державні виставки і в бюджет цього року включила кошти на улаштування групових й індивідуальних виставок. Розроблено положення про утворення грошового фонду на купівлю творів сучасних художників.

Куплені картини мають покласти основу національної картинної галереї.

❁ „Австрійський польовий суд на Гуцулії". Художник Яків Струхманчук, член спілки ревписьм. „Західня Україна" працює над великою картиною з недавньої імперіялістичної війни на терені Карпат. Галицька Україна, а особливо її гірська частина, зазнала чимало лихоліття за останньої війни і то однаково, як від ворожого війська, та і від „своєї", австрійської армії. Проте цей трагичний період в житті Зах. України тільки небагато відбився в художній літературі (Стефаник, Черемшина, Кобилянська) і зовсім не виявлено його в малярстві. Тому нова картина Як. Струхманчука „Австрійський польовий суд на Гуцулії" збуджує тим більший інтерес.

● На виставці плаката і реклами, що відкривається 15 жовтня в кол. палаці Шувалова, улаштовується відділ новин сучасних художників у цій царині.

● У Ленінградській Академії Мистецтв. Не давно в залах Академії Мистецтв відкрито виставку гравюр російських так західньоевропейських старовинних майстрів, а також малюнків учнів Академії за ввесь час її існування. Ця виставка, як своїм походженням, так і художньою цінністю — явище виключного значіння.

160 років існує Академія Мистецтв, і протягом 160 років у її архівах накопичувалося „мертве" майно — праці її учнів, виконані оливцем і вуглем. За браком ініціятиви до цього часу нікому не спало на думку розкопати архівні купи. Це зроблено лише тепер.

Із архівних нетрів витягнуто великі художні цінності, які зібрано в розкішну систематизовану колекцію. В ній виставлено твори всіх відомих російських художників, починаючи з 1764 року.

Тут і Андрій Іванов, і його знаменитий син Ол. Іванов, і Брюлов, і Крамской. Тут і малюнки мало відомого широкій публіці, як художника, академика гравірування Тараса Шевченка. Тут і Чістяков, Григорій Чернецов, Чівільов. Серед малюнків і гравюр є варті уваги зразки мистецтва, як от медальна робота Ральфа Штейна „Обручение Марии с Иосифом".

Іще більший інтерес являє собою друга частина виставки — підібрання гравюр, офортів, ксілографій старовинних і російських майстрів. Не все витягнуто з архівів — багато знайдено в коморах Академі', замурованих тайниках та хижках, куди давно ніхто не зазирав, а про існування деяких із них і не думали. Серед цих „знахідок" твори видатних майстрів XV — XVII віків; гравюри і ксілографії Альбрехта Дюрера, офорти Рембрандта, єдина що існує гравюра Рубенса.

Виставка дає можливість вивчити всю різноманітність гравюрного мистецтва.

Після закриття виставка буде перетворена в постійний музей при Академії Мистецтв. Цей музей своїм характером і художньою вартістю одинокий у СРСР, а системою і замислом не має подібних і в Західній Європі. Він стане важливим придбанням для Академії Мистецтв і дасть величезну користь справі художньої освіти.

● Організація групи академичної розробки мистецтва. В Харкові організовано групу академичної розробки мистецтва. До завдання групи входить науково дослідна робота в галузі мистецтвознавства: театру, літератури, поезії, художнього мистецтва, музики та кіна. Крім того, до завдання групи входить марксистське наукове розроблення основних проблем мистецтва та зв'язок їх з практикою, а також популяризація питань мистецтва по широких колах трудящих. Організаційна комісія розробила статут ГАРМ'у й Головнаука його затвердила. В інституті марксизму недавно заслухано доповідь ГАРМ'у, й правління інституту ухвалило організувати при катедрі соціології секцію мистецтвознавства.

В плані майбутньої роботи — відкрити відділи ГАРМ'у по великих центрах України, організувати бібліотеки та зв'язок з музичними організаціями инших радянських республік.

ТЕАТР І МУЗИКА

● Організація робітничого театру. Окрпрофрада нині вживає заходів до організації в Харкові двох драматичних труп — руської й української, що обслуговуватимуть всі робітничі клуби, як Харкова так і промислових районів України. Потреба організації таких робітничих труп з відповідним художнім і ідеологично - витриманим репертуаром вже давно повстала і аж тепер здійснюється.

Режисером руської трупи буде тов. Пронський. На декілька вистав запрошено відомого режисера Московського театру тов. Любимова - Ланського.

Крім того, організується робітничий хор.

Вистави, а також концерти хору мають початись в - осени.

● Організація концертового бюра. В зв'язку з тим, що досі всі концерти на Україні носили випадковий характер, український оперний трест з метою систематизувати концертову справу організував концертове бюро. Концертове бюро працюватиме під безпосереднім ідеологичним керовництвом відділу мистецтв Наркомосу. Концертовий сезон розпочнеться в першій половині жовтня симфоничним концертом під диригуванням головного режисера віденської опери — Фріца Стідрі, що концертував минулого року в Ленінграді. Крім симфоничних концертів, у яких візьмуть участь найкращі музичні сили СРСР та закордону, концертове бюро гадає організувати низку концертів - лекцій для робітничої авдиторії та шкільної молоди. Для симфоничних концертів оркестр Державної опери поповнено новими музичними силами і тепер він нараховує до 80 музикантів.

● Український драматичний факультет в Одесі. При одеському музичному інституті відкрився український драматичний факультет для підготовки кваліфі-

кованих режисерів, акторів, українських педагогів, керовників політосвітроботою та інструкторів клубних, шкільних та дитячих театрів.

Студенти українського факультету працюватимуть для практики в укрдерждрамі та в українському робітничо-селянському театрі.

Значна кількість місць на факультеті дається селянам.

❁ Оркестра без диригента. В Київі утворилася ініціятивна група для організації симфоничної оркестри без диригента. Групу скл дають: Н. Бакалейніков, М. Вольф-Ізраель, Н. Пруслін та Ф. Хелмовський. Група має на увазі зацікавити широкі громадські кола та втягти в оркестру кращі оркестрові сили, утворивши таким чином у Київі міцну базу для художньо-витриманої симфоничної музики.

❁ Конкурс квартетів. Головнаука улаштовує в цьому сезоні конкурс струнних квартетів на звання державного квартету.

До участи в конкурсі запрошені усі великі струнні квартети республіки.

❁ У капелі „Дух". Капела почала підготовчу роботу до сезону 1926 — 27 р.

Склад капели: 40 співаків вищої кваліфікації і 5 чоловіка художнього й адміністративного персоналу. Зібрано музичний матеріял і спеціяльно виготувано низку гармонізацій та оригінальних композицій.

Замовлено концертові костюми за ескізами художника Мея. Законтрактовано помешкання на ввесь зимовий сезон для влаштування планових концертів у Харкові. Перший плановий концерт капели призначено на 24, а другий на 31 жовтня. Репертуар капели складається з 10 нових програм.

В кінці грудня відбудеться турне Москва-Ленінград. Крім того відбудеться низка мандрівок по Україні.

Всього за рік буде дано 141 концерт.

❁ В капелі „Думка". Колегія Наркомосвіти затвердила статут „Думки" на загальних підставах про державні театри. Думка становить самостійну господарчу одиницю з правом юридичної особи з державною та місцевою субсидією. Керування Думкою покладається на дирекцію. Директором і художнім керівником Думки призначено тов. Городовенка.

На „Думку" покладено завдання центральної зразкової капели у Всеукраїнському маштабі. В зв'язку з цим Харківську капелу „Дух" знято з державної субсидії і переведено на стан окружної капели, а капелі „Думка" доручено включити в мандрівний план столицю України, де „Думка" дасть низку показних концертів, а також виступатиме на з'їздах і конференціях Всеукраїнського значіння.

Постійним місцем перебування і головної роботи „Думки" залишається Київ.

— На останньому засіданні Колегії НКО ухвалено збільшити дотацію капелі „Думка" і доручити їй перевести роботу по такому плану: в Харкові — 3-4 місяці, в Київі — 5 місяців, а ввесь інший час до кінця року на провінції.

❁ В муз. Т-ві Ім. Леонтовича. Товариство ім. Леонтовича одержало для своєї книгозбірні від композитора Барвінського (в Галичині) інструментальне тріо для роялю, скрипк'и та віолончелі.

В зв'язку з приїздом диригента Віденської опери Штідрі Музтовариство ім. Леонтовича улаштувало привітальне засідання.

❁ До організації білоруської народньої капели. Розпочалася підготовча робота в справі організації майбутньої білоруської народньої капели. Набирається склад хору; його співробітники провадитимуть теоретичні та практичні вправи. До праці запрошено композиторів Гриневича, Єгорова і Теравського.

❁ Кремінчуцька Окружна капела ім. Лисенка при Окрполітосвіті. Капела, після 2-х місячної праці з новим диригентом, командированим Всеукр. Правлінням Муз. т-ва ім. Леонтовича і рекомендован. також Київськ. Музінститутом Лисенка тов. Римським А. Ф. — 27 вересня ц. р. в театрі Авдиторія влаштовує перший зразковий концерт.

В програм концерту увійдуть революційні, народні в художн. обробці пісні і народні пісні-примітиви композиторів: Вериківського, Козицького й инших.

А. К.

❁ Культурно-мистецьке життя Одеси. Після літнього періоду знову розпочалася енергійна робота на ріжних ділянках культурного життя.

Як і треба було сподіватися, організація української державної опери в Одесі стала предметом загального інтересу. Оперою цікавляться.

Почалася робота в Одеській філії Всеукраїнського Музичного Т-ва ім. М. Леонтовича. Це Т-во в Одеських умовах є одна із перших громадських організацій, де ініціятива музичних робітників може найти собі широке поле.

Нині Т-во готує в своїй хор-студії за керовництвом проф. Муздраміну Миколи Вілінського, та під орудою диригента — професора Костя Пигрова висококваліфікована зразкова хорова капелу, що має перетворитися в окружну капелу ім. Леонтовича.

Утворена студія кобзарського мистецтва, що має на меті утворити кобзарську капелу, організовала низку вокальних ансамблів. Струнний квартет Т-ва, під орудою відомого квартетиста проф. Йосипа Пермана розроблює програм на цей сезон, —

в першу чергу готує для прилюдної ілюстрації квартети українських композиторів (Козицького, Костенка, Сениці, Лятошинського).

Серйозну роботу проробляє Т-во в своїх лабораторних секціях - в першу чергу в секції композиторсько-творчій.

Вивченню історії, соціяльного й економичного розвитку степової України буде присвячений новий український науково-громадський журнал, що має виходити з жовтня місяця в Одесі під тією ж назвою „Степова Україна".

❁ Нова опера Масканьї. Масканьї закінчив нову оперу „Маленький Марат".

Перша вистава опери відбулася в середині вересня ц. р. в Нью-Йорці за особистою режисурою композитора.

❁ Нова опера на сюжет Л. Андреєва. Молодий композитор Олександр Черепнин написав оперу „Оль-оль" на сюжет п'єси Леоніда Андреєва „Дни нашей жизни"; оперу ставитиметься з цієї осени в одному з німецьких театрів.

❁ Народні танки і пісні. Д-р Гамбурзького університету Хайніц їздив на групу островів Фарес (в Антлант. океані між Англією й Ісляндією) з метою вивчити національні танки та пісні населення цих островів. Як танки, так і пісні завдяки віддаленності цих островів розвивалися самостійно і мають цілком своєрідний характер. До 50 пісень пощастило записати фонографом. Дослід Хайніца — перша спроба в історії музики і танків тамтешнього народу, що начислює не більше 20 000 чоловіка.

❁ Ленинградські академичні театри оголошують всесоюзний конкурс на три твори, постановку яких буде пристосовано до 10 ліття Жовтневої революції. Два твори — опера і драма — повинні відобразити патос і величність революції, третій — політичний огляд із сатиричним ухилом. Прийняті до постановки твори преміруватиметься.

❁ Музсектор ГІЗ готує видання збірки пісень Бетховена (до 100 ліття з дня смерти композитора). Більшість пісень збірки, до цього часу у нас не виданих, вийдуть у перекладі низки російських та українських поетів. Збірку редагує А. Доліво-Соботницький.

❁ А. Шенберг до ювилею Б. Шова. Арнольд Шенберг, вождь німецьких лівих музичних груп, написав привітальну композицію до ювілею Бернарда Шова, в особі якого він шанує одного з видатніших мислителів сучасности.

❁ Аванси композиторам. НКО з метою утворення українських національних опер, українськими силами, ухвалив видавати суми-аванси найвидатнішим українським композиторам.

❁ 50-літній ювілей Батістіні Він почав свою кар'єру в осени 1876 року і до цього часу виступає з надзвичайним успіхом. Вшанування артиста відбулося у вересні в Римі.

❁ 654 автентичних листів Чайковського. Музей ім. композитора Чайковського придбав у спадкоємців нотовидавця Юнгерсона 654 автентичних листів композитора.

У спадкоємців композитора Танєєва придбано також значну кількість листів Чайковського, адресованих останньому.

❁ Виставка музичних інструментів. ГІМН в своєму помешканні організував виставку струнних інструментів, зроблених за час з 1918 — 1926 р. Після закінчення виставки в Малій залі консерваторії відбудеться конкурс інструментів. Виставку відкрито 19 вересня.

❁ Видання творів композитора Сметани. В Празі утворився спеціяльний Чеський комітет, що має своїм завданням пропагування найбільшого чеського композитора Сметани. Комітет видає повну збірку його творів. У 1-му томі буде надрукована опера композитора „Продана нареченна" з перекладом на інші мови і в тому числі на українську. Незабаром у Празі композиторові буде поставлений пам'ятник.

❁ Народня артистка М. Заньковецька. Останнього часу славетня народня артистка Марія Заньковецька проживає в м. Ніжині. М. Заньковецька за хворістю не працює в театрі. Нещодавно до Ніжина були відряджені кіно-робітники, яким було доручено зафіксувати сучасне життя М. Заньковецької в Ніжині в родинних обставинах.

При музеї Ніжинського ІНО влаштовано куток імени М. Заньковецької, як для вшанування славетньої громадянки округи, так і для ознайомлення широких кол населення з її життям та працею.

У кутку зібрано експонати — листування, газетні рецензії, статті, книжки то-що. Куток крім того, звертається до громадянства, прохаючи надсилати експонати, що характеризують життя або творчість М. К. Заньковецької.

❁ Український театр в Галичині. В Галичині вже давно зорганізувалася українська трупа під директорством Міткевичевої при режисурі Венцаля. Проте польський уряд поставив їй такі умови, що вона не може провадити працю на території Галичини і майже увесь час дає вистави у Польщі. В жовтні трупа повертає до Галичини В репертуарі, крім побутових п'єс, „Не співайте півні" — Васильченка, „Життя людини", „Сім повішених" та „Дні нашого життя" Л. Андреєва, „Блакитний лис" — Ленгієля, „Заздрість" Арцибашева та інші.

❁ Одеська Держдрама. Одеська укрдержрама відкриває сезон на початку жовтня.

Репертуар складається виключно з п'єс нової української драматургії та сучасного європейського репертуару. Підуть такі п'єси, як: „Ревізор" Гоголя (режисер Тінський, худ. Маткович), „Собор Паризької Богоматери" — Гюго (реж. Вільнер, худ. Ердман), „Кінець Криворильська" (реж. Василько), „Біла гвардія" — Булгакова (реж. Юра).

Театр збагатився новими українськими п'єсами, що є цінним вкладом в українську культуру та мистецтво. До таких п'єс можна зарахувати: „Іду" — молодого українського письменника Микитенка, „Любов і Дим" — Дніпровського.

В складі трупи залишилися найкращі сили минулого сезону. Запрошено також нових акторів, як Асмоловська, Варецька, Хорошун та режисери Василько, Тінський, Вільнер, Глаголін та Юра. Укрдерждрама починає сезон при повній підтримці широкої радянської суспільности. В склад художньої ради театру входять представники українських радянських культурних організацій. Для притягнення трудового глядача, Укрдерждрама організує широку абонементну систему. При театрі працюватиме студія для підготовки українського акторського молодняка. Актори театру керують драмгуртками по робітничих клубах. Матеріяльний стан театру не зовсім добрий. Дотація Наркомосу виносить 20 тис. карб., що становить лише 67% дотації минулого року. Ще досі невідомо, чи дасть матеріяльну допомогу українській держдрамі одеський окрвиконком, а це створює чималі труднощі.

Бібліографія

Остапенко, С. Енергетика громадського господарювання за 1913 та 1923 роки. — Вид. ДВУ, ст. 1 — 350, 80. Харків, 1925 р.

„На що саме і в якій черзі нам треба скерувати зусилля громадського господарювання? Чи доцільно витрачаються на ту або иншу ділянку народнього життя матеріяльні та духовні засоби, які маємо в своїм розпорядженню? Наскільки ми пішли вперед чи, навпаки, відстали за той чи инший період часу, а особливо порівнюючи з передвоєнним? І нарешті, якою постійною, незмінною мірою треба цінувати кожне економічне явище в якій небудь галузі господарювання, щоб мати змогу порівнювати їх всі між собою?

Ці питання кардинальні тепер для цілого світу, але особливо важні вони для радянських республік. Дотепер вони розв'язані або вирішаються такими складними та плутаними способами, що не дають одного ясного та переконуючого висновку. Тому всяка спроба подати наукову методу для простого вирішення цих складних питань заслуговує найбільшої уваги.

Автор цієї книжки, С. С. Остапенко, розв'язує всі зазначені вище питання дотепним, стрункім і простим способом, дуже зручним для користування. Він встановлює загальну одиницю міри — калорію громадської енергії, за допомогою якої виміряє всі явища і фактори господарювання. Завдяки цій мірі економичні питання зв'язуються в одну систему з усіма точними науками, входять в єдину систему космичної енергії.

Видавництво видає „Енергетику" з повним переконанням, що питання варте найширшої дискусії, й заслуговує на увагу не тільки вузького кола фахівців — економістів, але й ширших шарів радянського громадянства, що приймає безпосередню участь у будові нового життя".

Дуже добре зробило видавництво, давши до праці Остапенка приведену нами передмову, бо без такої передмови треба не раз перегорнути дескільки десятків сторінок книжки, щоб довідатися про її тему. Перш за все читача збиває з пантелику термін „громадське господарювання" взятий замість усіма визнаного терміну — „народнє господарство". Термін „громада" визначає певну групу людей, об'єднаних економичними, політичними, культурними чи якими иншими інтересами (може бути сільська громада, або російське „общество", „мир", може бути релігійна громада), і тільки сам Остапенко цим терміном визначає усю людскість земної кулі, усе населення певної території.

Перегорнувши скільки сторінок приходимо до висновків, ще ця праця зовсім не варта широких дискусій, про що пише видавництво в передмові, очевидно боячись, що ніхто її не читатиме.

Праця С. Остапенка є ні більше ні меньше, як тільки частина звичайного курсу економичної географії, де говориться про енергетику. А чи вимагають підручники, взагалі, широких дискусій?

Спроба автора встановити загальну одиницю міри — калорію громадської енергії, за допомогою якої можна виміряти всі явища і факти народнього господарства, безумовно, цікава. Але про це треба було написати окрему брошуру, або до звичайного курсу економгеографії додати низку „калорійних" таблиць.

В такому ж вигляді, де звичайний зміст економгеографії на кожній сторінці переплітається з „калорійними" вираховуваннями, книжка для вжитку непридатна. Як підручник вона не годиться, а в широкого читача, навряд, чи вистачить терпіння перечитати до кінця усі „калорійні" обчислення.

Перекручена українська мова і наукова термінологія, утворена автором і властива лише йому самому, а також чиста „болтологія" (од слова „болтать"), якою просякнуто книжку (термін „болтологія" приводиться Остапенком на 41 сторінці його книжки), ще більше спричиняються до негативного враження від книжки.

Якби викинути 300 сторінок „болтології", та всього на 50-ти сторінках серйозно розвинути зачеплену тему, книжка була б цікава.

Перо ж автора цікаву і актуальну тему перетворило в „книжку для легкого чтения на сон грядущий".

К. Дубняк.

Етнографичний вісник кн. II. Видання Етнографичної Комісії УАН. Редактори: акад. А. Лобода та В. Петров. Київ. 1926 р. с. с. 175.

Спеціяльних етнографично-фольклорних часописів у нас не густо; окрім зазначеного „Вісника" та ще „Записок Київського Етнографичного Товариства", що вже понад рік не виходять другою книжкою — нічого немає навіть і в усьому СРСР. „Етнографичний Вісник" видає Етнографична Комісія УАН. Минулої осени вийшла перша книжка; це вже друга; часопис ніби-то став на ноги й можна сподіватися на регулярне видавання „Вісника".

Редагує „Е. В." ак. А. Лобода, голова тієї Комісії, та В. Петров.

Друга книжка містить в собі чимало цікавого й власного матеріялу. Маємо статті з методології збирання фольклорного матеріялу, матеріяли з нового побуту, окремі розвідки з спеціяльних тем, публікації з історії української етнографії та бібліографичний відділ.

Методологичних тем торкнувся П. Попов у статті „До питання про способи збирати фольклорні матеріяли". Ставлячи питання про відносну перевагу екскурсійного чи стаціонарного методу збирання матеріялів, автор виразно висловлюється за метод стаціонарного дослідження. Стаття ця цікава для кожного робітника-практика і влучно ілюстрована прикладами. Ми надто бідні на методологичні розправи, отже не можна не вітати подібних публікацій. Не останнє слово, звичайно, сказане; знайдуться прихильники й протилежної методи, але справа методи остільки на порі, що живий обмін думок тільки сприятиме розв'язанню проблеми. Не можна, звичайно, не погодитись з кінцевим висновком авторовим, що „тільки тоді кожна наука набуде правдивого й всебічного освітлення цікавих для неї місцевих явищ і процесів, коли весь цикл суміжних наук дружно простуватиме до єдиної мети в цільному об'єднанні найкращих своїх сил коло спільної краєзнавчої роботи".

Цікаві матеріяли архівні подав В. Щепотьєв в статті „Етнографія й архівні матеріяли". До статті спричинились авторові досліди в архівах Полтавського Совісного Суду.

Є. Кагарову належить коротенька, але змістовна замітка про значіння деяких українських весільних обрядів. Класифікуючи весільні обряди за трьома групами — обряди контагіозної магії, апотропеїчні та катартичні. автор наводить цінні бібліографичні вказівки та дає своє пояснення низці обрядів.

Чи не найцікавіший за всі матеріяли — це той матеріял, що стосується до нового побуту, революції та громадянської війни. І перше число „Е. В." відзначалося оцим матеріялом (частушки, записи В. Білого, то-що). В цьому числі редакція постачила подібного матеріялу: маємо записи Дмитрука з Полісся. Подається цікава автобіографія передової жінки на селі, свідомої громадської робітниці. Для старих етнографичних збірок, очевидно, такий матеріял був би цілком несподіваний; отже редакція вірно зрозуміла вимоги часу й широко використала новітній фольклор на сторінках „Вісника". Не пусті ті слова, що говорить жінка своєму чоловікові в записах Дмитрукових (ст. 37): „Ти служив Миколці шесть лєт за чоботи да за мундір, а я буду служить народу за землю, що дали крисцьянам".

Не лише фольклористові, а й дослідникові соціяльних рухів цікаві будуть окремі моменти „Автобіографії чи спогадів революції" — своєрідних мемуарів одного з тисяч учасників революційних подій. Автор побував усюду, не минув і есерських лав. І ніщо так не схарактеризує цю партію, як нехитрі слова колишнього есера: „дав 50 к., записався до партії У.С-Р". Вся характеристика партії С-Р. в тих словах. Член партії згадує тільки, що він дав 50 коп.

На подібні ж теми стаття „Оповідання селян за часи громадської війни" М. Левченка); що до сучасного пісенного матеріялу, то маємо замітку В. Білецької про одну з сучасних пісень, змістовну статтю з багатющим матеріялом „З фольклору правопорушників" В. Петрова. Гайдай М. дав стислу характеристику цих мелодій.

З окремих розправ, крім наведених, згадати треба статті: М. Корниловича „Огляд нар. родових прізвищ на Холмщині й Підляшші", Вол. Білого „До історії збірки А. Метлинського 1854 року", Ол. Андріевського „До історії видання „литературы украинского фольклора, В. Грінченка" та П. Руліна „До історії української етнографії".

Відділ бібліографичний містить чимало рецензій на поточну літературу етнографичну як закордонну, так і ту, що вийшла у СРСР.

Зі звідомлення про діяльність Етнографичної Комісії можна довідатись про дуже втішний факт, що Комісія провадить далеко не кабінетну працю, а справді працює „для мас і через маси". Вона має понад 200 кореспондентів, серед яких селянський актив, селькори та комсомольці. Це треба вважати за велике досягнення; як і те, що Комісія зуміла втягти до праці шкільні заклади та політосвітні; видно, що Комісія бере участь в організації шкільного краєзнавства.

Отже „Е. В." цікавий не для фаховця тільки. Письменний селянин, комсомолець, партієць, учитель, політосвітник на селі з інтересом прочитають цю книжку. Тому ж, хто хоче працювати на полі краєзнавства, вона конче потрібна.

Можна побажати, щоб третя книжка виходила як-найшвидче.

І. Селецький

Н. Лукін (Антонов). Новітня історія Західньої Европи. Переклад Т. Кардиналовської. Вип. І. ДВУ, 1926, Хрк. Стор. 466 + 3 мапи. Ціна 3 крб. 85 коп.

Книжка Антонова, як зазначає в передмові сам автор, являє собою першу спробу уложити марксистський підручник історії, покликаний заступити підручники за давніших написані часів.

Таке завдання ставило перед автором великі труднощі, немає бо по-марксистському пророблено матеріялу, що його міг-би автор покласти в основу своєї роботи, і це пояснює ті незначні хиби, які можна в цій книзі знайти. Призначено підручника для слухачів комуністичних університетів та губпартшкіл, але треба відзначити, що користатися з нього може лишь підготований студент, для масового ж і малопідготованого читача книжка буде заважка.

В кожному разі книжка й цікава й корисна, отже видрукування її мовою українською слід визнати за своєчасне й потрібне.

Що до мови перекладу, то тут треба відзначити неуважність перекладача. Так, приміром, на стор. 3 читаємо „головним чином" замість „переважно", „головно", на стор. 5,9 бачимо слово „поява" замість „появ", на стор. 9 „в галузі економики", а треба „в царині економики", на стор. 48 стоїть „... діяльність ще обмежовували порядки" замість „обмежували" (діяльність не поле), на стор. 65 бачимо „мешканців неродючих громад" ніби-то суть тут у громаді, а не в неродючості ґрунту, там само читаємо „найлютіші й мерзотніші істоти" замість „найлютіші й наймерзотніші", на стор. 97 „король дав відставку Тюрбо" замість „відстановив", на стор. 161 „обвинний акт" замість загальновживаного й у судовій практиці усталеного „акт обвинувачення", на стор. 208 „гострий момент пройшов" замість сказати звичнішу для укрмови форму „момент минув", на стор. 401 бачимо, що „в русі брали участь дрібна й середня буржуазія, що сподівалися використати чартизм" замість „брала участь, сподівалася".

До того-ж треба відзначити, що книжку скореговано неуважно, чому иноді може читач не добрати змісту речення, як-от, приміром: „чесальники, що роздавали її потім що обробляти кустарям".

П-ц.

Е. Ф. Никитина. Русская литература от символизма до наших дней. Литературно-социологический семинарий. С предисловием Н. К. Пиксанова. Вид. „Никитинские субботники". М. 1926. 544 стр.

Книга Е. Ф. Никитиної складена за типом, що виробив та запровадив у нас проф. Н. К. Піксанов (аналогичні французькі видання зовсім по иншому обробляють бібліографичний матеріял) у відомих своїх працях: „Два века русской литературы" „Пушкинская студия", „Старорусская повесть" і инш. У всіх цих працях М. К. Піксанов подавав, старанно добираючи, вдало формульовані теми, докладно розроблені бібліографії до них і запитальники, що мали за ціль допомогти зорієнтуватися в запропонованім матеріялі. Працям М. К. Піксанова наслідували більш чи менш вдало от як: О. В. Багрій (Шевченковская студія". Баку 1923), М. Л. Бродський, Н. А. Гусєв і Н. П. Сідоров („Русская устная словестность" Л. 1924) та инші. Цьому-ж типові наслідує і Є. Ф. Никитина.

Сама вона так визначає своє завдання: „Поділяючи думку, що поет є не так індивідуально творча одиниця, як фокус, що в ньому відбиваються ознаки його сучасників одноцільного соціяльного колективу, класи, автор книги гадає, що пильно

приглядаючись до поетики, вивчаючи стиль літературних шкіл, — а це вимагає попереду проаналізувати поетику кожної окремої особи, — можна точно взяти на облік всі обставини, і органічні, і супровідні словесному мистецтву, і цей облік назвати можна близьким до абсолютної істини. Завдання авторові сходять на те, щоб допомогти через аналізу поодиноких пам'ятників окремих представників новітньої літератури спостерегти риси, які споріднюють їх та об'єднують у групи, напрями, школи. (Стор. 9 — 10).

Книга поділяється на три основні розділи: 1) літературні теми з запитами та бібліографією; 2) біо-бібліографичний словник письменників; 3) синхроністичні таблиці з російської літератури та суспільства. Покладаючи, що „єдиний метод, який найкращі може дати наслідки у вивченні літературних явищ, та який, вивчаючи мистецтво, як соціяльну функцію, змушує розглядати літературно-художні твори не ізольовано, а в світлі суспільно-економичних відносин, в звязку з фактами класової боротьби, і рівночасно дає змогу як-найповніше відчути характер творчости, найяскравіше виявити індивідуальність авторову, — є (sic!) м а р к с и с т с ь к и й м е т о д", — автор, само собою, в своїй роботі ставить його на чільне місце. Хронологичні рямці автор визначає „від символізму до наших днів", — умовно 1890 — 1925 р. Пояснюється це тим, що „символізм, бувши останнім моментом у розвитку старого мистецтва, яскраво відбивав рафіновану буржуазну культуру; він вельми показовий та зручний, щоб, одбігаючи його, можна було б щільно підійти до явищ наступних, — до нашого літературного с ь о г о д н і". (7).

Звідси бачимо, — і добір матеріялу і самий підхід до нього навряд чи можуть зняти хоч би які дорікання на непотрібність, на невчасність і т. инш. Можна погодитися з проф. Н. К. Піксановим: книга, написана для літературних семінарів, вузів, педфаків та робфаків і для літературних гуртків, рівночасно „має і н а у к о в у в а г у", вона „стане у великій пригоді, щоб н а у к о в о вивчити новітню російську літературу", кінець-кінцем, з неї скористає і соціолог-марксист (8).

Визнання великої ваги, і наукової і педагогичної, рецензованої книжки, як з а д у м у, проте, не може стати на перешкоді виявити найсерйозніші огріхи що до її виконання.

Один з таких огріхів у тім, що подавані бібліографичні відомості складено дуже недбало. В теоретичній літературі не раз висловлювано побажання надати бібліографичним підручникам точности таблиць логаритмів: друкарські помилки, неправдиві, перекручені або неточні відомості часто-густо заважають користати з потрібних книжок та статей, — це остільки загально зрозуміле, що ніяких пояснень не треба. Зокрема, подвійна точність та повнота бібліографичних відомостей потрібна в працях, написаних для студентів та учнів. Все це гаразд розумів, між иншим, і Н. К. Піксанов, і його праці акуратністю суто бібліографичного виконання можна вважати за зразкові. На жаль, Є. Ф. Никитина, очевидячки, замало приклала праці, щоб самостійно розшукати матеріял (аж надто потрібний, щоб скласти такого гатунку працю) і величезну частину його запозичила з уже виданих покажчиків і спеціяльних розвідок, не перевіривши як слід їх, критично до них не поставившись. Це разом з надзвичайно недбалою коректою (приклади див. нижче) спонукає нас дуже обережно підходити до матеріялу, поданого в книзі, — тоб-то фактично позбавляє її у великій мірі практичної цінности. Ось кілька прикладів, що я завважив, проглядаючи перші сторінки книжки.

Досить часто складачка рекомендує книги та статті ще не друковані. Так, на сторінці 28 зазначено іще не друковану статтю проф. П. Н. Сакулина; „К проблематике современного литературо-ведения", доволі точно посилаючись на журнал „Печать и Революция" 1926 № 5; на цю саме книжку автор посилається і на стор. 30, 36. додавши таке зауваження: „друкується" (ні в № 5, ні в що-йно виданому № 6 статті проф. Сакулина нема!). На сторінці 42 і 43 зазначено книги С. Балухатого „Основы драматургии" та С. Бернштейна „Голоса поэтов", що їх мають ще видати (див. проспекти вид. Academia"). Взагалі, вміщена на сторінках 41 — 55 „Библиография литературы по вопросам поэтики" справляє трохи хаотичне враження; це, можливо пояснюється тим, що в основу її покладено досить докладний для свого часу, але дуже застарілий покажчик І. Я. Айзенштока та І.Я. Каганова: додатки-ж до нього зроблено випадково та не досить уважно. Тому, приміром, не відзначено друге видання статті В. М. Жирмунського „Задачи поэтики" (У збірнику „Задачи и методы изучения искусств", Пб. 1924), деякі статті Ю. Тинянова („О литературном факте" — Леф. 1924, № 2—6 „Пушкин и архаисты" та инші); Б. Енхейбаума („Лермонтов" Ленинград, 1924; „Вокруг вопроса о формалистах" — Печать и революция, 1924, № 5; „О. Генри и теория новеллы" — Звезда. 1925, № 6) та инші. Велику недбайливість до бібліографичних даних

помітно так само і з того, що статтю Вал. Полянського „Идеологический анализ. К вопросу об оценке литературно-художественных произведений" зазначено один раз в „Рабочем Журнале". 1925. кн. 3, а другим разом — кн. 1—2 (див. стор. 28, 33).

Вище подано жахливі друкарські помилки рецензованої книжки; не кажучи вже про силу-силенну переплутаних бібліографичних анотацій, що заважають користуватися книгою, в ній так само перекручено чимало назв книжок і статей, і навіть прізвищ авторів. Нашвидкуруч переглядаючи, я відзначив, приміром, таке: Замість статті Умапського „Марксизм в изучении литературы" надруковано „в изучении метоработы" (стор. 25); статті Вал. Полянського „К вопросу о художественности литературных произведений" перетворено на „К вопросу о художественно-литературных произведениях" (стор. 29 див. ще стор. 34); соціялістичну академію — на соціяльну (стор. 32), статтю Я. Зунделовича про „Поэтику гротеска" — на статтю Зунзеловича про „Поэтику протеста (стор. 47), статтю про „Морфологию Пушкинского Выстрела" — на статтю про „Метереологию" (стор. 50); книгу Т. І. Райнова „А. А. Потебня" — на щось цілком незрозуміле: „А. А. Райнов. Пособия" (стор. 51) і т. и. Оминаємо такі випадки, як подвійний передрук підряд одної й тієї ж статті (А. Бема, стор. 42), як приписування одному авторові праці другого (стор. 54: книгу К. Чуковського приписано Валеріянові Чуковському), то-що. Велике число зазначених огріхів та друкарських помилок, серйозність їх, яка примушує припускати цілковиту відсутність потрібного авторського догляду, — все це у великій мірі позбавляє книгу Е. Ф. Никитиної тої цінности, яку хоче надати їй упорядниця.

Я найбільшу звернув увагу на бібліографичну частину рецензованої праці, бо вона становить центр книги: подані теми є лише стрижні, на які нанизано бібліографичний матеріял. Тим-то, на мою думку, недоцільно подавати самі теми, не додавши до них вказівок на літературу (див. стор. 98, 130, 189, 199 та инші): не маючи якоїсь особливої оригінальности та гостроти („Леонид Андреев как драматург", „Филология в творчестве Пильняка" і т. и.) вони для свого здійснення вимагають обов'язкового бібліографичного апарату. Без нього вони нічим не одмітні проти сили силеної тем, що їх вигадує кожний педагог у своїй практичній роботі, без претензій на публікацію їх.

В самому формулюванні тем помітно хвалигідне прагнення як-найширше охопити величезний матеріял. Певна річ, широта задуму не могла не відбитися негативно на глибині розробки: чимало тем становить лише ім'я автора (прим. № 149: Филипченко, № 150: Полетаєв, № 151: В. В. Казин), без спроб якось зв'язати їх, запровадити до загальної схеми. Запитальники розроблені дуже грунтовно, хоч не завжди досить зрозуміло (що значить, приміром, фраза „Имманентные пути развития литературы, как самостоятельного вида искусств?") В деяких випадках запитальники розростаються на цілі програми спеціяльних дослідів, прим. в темі про „Русский литературный конструктивизм" (стор. 135—138); до речи незрозуміло, чому дає автор перевагу „російським конструктивистам" проти инпої „літературної потолочи", на яку припало лише по кілька рядків на кожного? Чи не є це зрада вживаного метода, щоб догодити особистому смакові автора?); надаремне лише складачка приараховує до числа російських конструктивістів українських футуристів — Семенка та инших (стор. 138, 142) на тій підставі, що остапні проповідували деструктивізм".

Я розглядаю першу частину книги, вважаючи її за найцікавішу та найпотрібнішу. Дві инші частині лише стверджують загальне враження, яке справляє перша. Дуже корисний „Био-библиографический словарь" — нехитрий механичний звід відомого уже матеріялу (що правда, розкиданого по ріжних виданнях) з усіма його хибами та огріхами. Щоб не побільшувати розмірів своєї рецензії, зазначу один характерний приклад. На стор. 421 поміж творів Г. І. Чулкова, зазначено „Пригожая поварих а. М. 1908". Історикові літератури, за якого має себе Е. Ф. Никитина, годилось би знати, що романа цього написав не Георгій, а Михайло Чулков у XVIII столітті, і не переносити до своєї праці всі помилки дуже шановного та зовсім не ідеального покажчика І. В. Владиславлева (див. Русские писатели. Опыт библиографического пособия". вид. 4 М. 1924, стор. 145). — Кінець-кінцем, „синхроністичні таблиці" дають досить великий матеріял, на жаль лише без критичного до нього ставлення: подається не тільки твори художньої літератури, але, прим., і журнальні публікації, листування, то що. Принципи добору, з якими запроваджувано до таблиці ті чи инші факти — не подано.

Закінчуючи рецензію, мушу зазначити, що читача не має бентежити немов-би суперечність між початком її та основною частиною. Я гадаю, що ідея книги Е. Ф. Никитиної надзвичайно насущна і навіть злободенна, задумано працю широко й цікаво.

На жаль, (справді таки, на жаль) здійснено ідею, м'ягко висловлюючись, надто поквапливо і непродумано, — і це по суті книгу згубило. „Семинарий" по „русской литературе от символизма до наших дней" потрібно скласти наново, або у корені переглянути і виправити. В такому вигляді, як його видано, навряд чи він придасться тим читачам, для яких його призначено.

І. Айзенштok

Дм. Дорошенко. Покажчик літератури українською мовою і Росії за 1798 — 1897 роки. Науковий Ювилейний Збірник Українського Університету в Празі. Частина І. Прага, 1925, ст. 142 — 238.

Як цілком справедливо зауважує автор цього „Покажчика", „потреба у виданні повного бібліографичного покажчика письменства українською мовою, яко необхідної основи для студій над історією цього письменства, відчувалася у нас вже здавна". Потребу цю лише в малій дозі задовольняли дотеперішні бібліографичні покажчики М. Комарова та инші: вони або занадто передавнені для нашого часу, або містили занадто невеликий матеріял, — напр., про одного тільки письменника (такі покажчики А. Баліки про Куліша, В. Бойки про Марка Вовчка, М. Баженова і І. Айзенштока — про Квітку і т. д.). Тому дуже цінна думка Дм. Дорошенка: уложити наново бібліографичний покажчик літератури укр. мовою в Росії на перше століття від 1798 по 1897 рік. Про саму технику своєї роботи укладач подає такі відомості.

„Свій матеріял я розклав в хронологичному порядку й старався додержуватись скрізь точної переваги титулів і правопису з автопет, на скільки було можливо добути в Київі старі й рідкі вже видання... До свого покажчика завів я також матеріял про видання етнографичного характеру, але такі лишень, які видано окремими книжками або публікаціями... Не заведено до мого покажчика... виданнів старих українських авторів перед Котляревським а також текстів документів та ріжних історичних матеріялів — от як козацькі літописи, діаріуши, записки всякі й таке инше".

Роблючи так, укладач добре свідомий, що дуже звужує дійсно конче потрібні рямці свого бібліографичного зводу даних про українську літературу.

„Я взагалі вважаю, — пише він, — що назвою „українська літеретура" треба означати не тільки все, що друкується українською мовою, але також усе, що хоч видається російською, польською та иншими мовами, але належить авторам - українцям і являється витвором українського духа. Особливо це стосується творів про Україну або з українського життя писаних. До повного покажчика українського письменства XIX в. треба завести передовсім такі твори, як повісті російською мовою Гребінки, Квітки, Сомова, Гоголя, Шевченка, Куліша, Мордовця, Данілевського, Короленка, — з другого - ж боку польські повісти А. Грози, М. Грабовського, Оліза-ровського; з одного боку „Украинские мелодии" М. Маркевича, з другого — поезії Б. Залеського, Гощинського, Л. Совінського; з одного боку історичні та філологичні розвідки Костомарова, Антоновича, Дашкевича, Потебні, Житецького, з другого — Зубрицького, Шараневича, Липинського і т. д. Тільки та бібліографія, яка обійме всі такі твори аж до найменших, може дати правдивий образ розвитку вкраїнської творчости в сфері друкованого слова і взагалі в сфері духа".

Не вважаючи на те, що сам Дорошенко визнав це завдання (без сумніву чергове й конче потрібне, хоч без краю складне!) за цілком нездійснéнне в умовах емігрантського життя, на роботі його досить виразно вирисовуються контури грандіозної будівлі, умовами часу зниженої до невеликого дому. Раз - у - раз зазначає він книжки, що не вкладаються у поставлені від укладача вужчі рямці. От, напр., навряд чи вкладаються в ці рямці „Казак - стихотворец", „анекдотическая опера", „водевиль" князя А. Шаховского (№№ 5, 7), „Прибавление к грамматике малороссийского наречия или ответ на рецензию, сделанную на оную грамматику", А. Павловского (СПБ. 1822, № 10), „повесть в стихах" „неизвестного автора" „Маруся" (Одесса, 1834, № 45), „малороссийские повести" Степана Карпенка, „Твардовский" и „Плачевная участь древнего Василькова" (М. 1837, №№ 60, 61) і т. д. аж до „Сцен и рассказов из малорусского народного быта" П. Раевского (Киев, 1892, № 805) и „Малорусских рассказов" И. Бугаєва (Одесса, 1896, № 927).

Разом з тим, хоча укладач жадав заводити в покажчик тільки особисто переглянені видання, — йому довелося для осягнення жаданої повности дещо взяти з дотеперішніх покажчиків, — не завжди правильних, не завжди точних. Наприклад, на підставі бібліографичного покажчика літератури про Котляревського, уложеного М. Комаровим, — Дм. Дорошенко, під 1842 роком, зазначає таку книжку: „Наталка - Полтавка. Малороссийская опера в 3 д. И. П. Котляревского. 2 - е издание, Харків,

1842. Ст. 88, ч. 8" з посиланням на рецензію Ф. Евецького в „Денницѣ" („Iutrzenka") 1842, № 7. Одначе остання рецензія написана була з приводу „Листівки" й про п'єсу Котляревського в ній тільки побіжно згадується; а зазначеного видання „Наталки-Полтавки", скільки відомо, і зовсім не існувало. Деякі дані подано в занадто загальному для бібліографичного покажчика вигляді. До № 8 слід було-б додати вказівку на № часопису і сторінки (№ 12, ст. 363 — 364; підпис Е... й...ъ); в № 12 неправильно названо уривок і часопис („Отрывок из пятой части Малороссийской Энеиды" — Соревнователь Просвещения и Благотворения, 1822, ч. XVII, ст. 98 — 102); в №№ 84 і 95 не подані назви поезій Корсуна (в „Маяке" 1845, т. XX, а не 26, як у Дорошенка, — ст. 31 — 33 надруковані: „До Шевченка" и „Рожа и Дівчина"; т. XXI, ст. 11 — 12: „Сирітська Доля", „Дорошенко"). В примітці до № 39 слід було-б відзначити, що „Шпичачки" Квітчині передруковані в статті Вл. Каллаша: „К истории малорусской литературы 20-х и 30-х годов XIX века I (Киев, 1900, ст. 9 — 10). Під 1843 роком пропущено дуже важливу статтю Основ'яненка: „Ответ Тихорскому на его статью в сентябрьской книжке „Маяка" за 1842 год. (Маяк, 1843, т. X, ч. 4. ст. 24 — 36).

Дуже можливо, що при уважнішому обсліді „Покажчика" Дм. Дорошенка можна буде зробити ще кілька спростовань і доповнень (зауважуємо, що потрібують доповнень №№ 6, 84, 88 та инш.). Проте, здається, доповнень тих буде не так і багато: робота Дм. Дорошенка зроблена з сумлінністю і точністю, яких рідко, і мусимо тільки пошкодувати, що видання, де воно надруковане, через суто зовнішні обставини не може числити на велике поширення в Радянській Україні. Треба сподіватися, що покажчик буде перевиданий у нас в нинішньому своєму вигляді, або, що відповідні установи уживуть заходів, щоб як-найшвидче випустити дійсно повний звід бібліографичних даних за XIX і першу чверть XX віку: потреба такого зводу вже давно наспіла!

І. Айзенштok

Декілька слів про **„Слово о плъку Игоревомъ"**. (З приводу статті В. Ржіги: Гармонія мови „Слова о полку Ігоревім"),

Серед пам'ятників старого письменства на першому місці треба поставити „Слово о полку Ігоревім", що до цього часу притягає увагу не лише вчених дослідників.

До цього літературного пам'ятника підходили з ріжних боків, але гадається, що лише за останніх часів звернено потрібну увагу на доцільне вивчення його.

Перше, що звертає увагу читача Слова — це його наче-б то над міру попсований зовнішній вигляд, що дав можливість років 15 назад авторові розвідки „Библейско-агадический элемент въ слове о полку Игоревомъ" зробити гіперболичний висновок, ніби од первісного тексту в Мусин-Пушкинському рукописові не залишилось живого місця: все було пізнішими редакторами попсоване.

Років майже десять пізніш приблизно до такого-ж висновку прийшов і галицький дослідник, що написав: „мусимо прийняти, що слово було написано у мові простонародній старо-українській; — на це вказує нам зовсім ясно саме Слово; — та що незнаний книжний — писака відповідно до свого знання підгонював (переробляв і переозначував) в Слові майже кожне словечко (підкреслення моє С. Ш.) і майже кожну граматичну форму свого оригіналу" (Др. Іван Мандичевський. Слово о полку Ігореві. Літературна реконструкція. У Львові 1918. Сторінка 53).

Значно відріжняється більш поміркований погляд, що його можна подати за словами акад. М. С. Грушевського — знавця стародавньої історії України-Руси: „Я думаю, що Слово о полку Ігоревім спочатку співалось, так само як Боянові пісні, на взір котрих воно складалось... Але текст, який маємо, — явно перебитий прозаїчними місцями. Як їх толкувати? Чи вони з'явились при записи ріжних варіянтів пісні иншою людиною, котра не схотіла, чи не встигла привести до одностайної ритмічної системи таких місць — рубців, де сходились ріжні варіянти? Чи це, дійсно, наслідки каліцтва старого тексту ріжними дописками або парафразами?

... Я вказав ще одно можливе об'ясненння — се, що при співі, а краще сказати рецітації такої старої пісні ритм неї рецітації місцями умисно понижався, і вона переходила в прозове, ледве акцентоване ритмом деклямоване. Порівнюючи Слово о полку Ігоревім з словом о законі і благодати і з проповідями Кирила, бачимо виразні анальогії в їх ритмічній будові. Зазначені риторічним ритмом місця чергуються в них з місцями чисто прозовими, позбавленими всякого ритму, і можна думати, що

автори умисно не хочуть занадто екзальтувати читача такими ритмічними засобами — вони вживаються тільки від часу до часу, для піднесення настрою такими скандованими тирадами. Слово о полку Ігоревім, очевидно, іде далеко дальше в напрямі ритмічної рецітації. Але хто зна, чи автор його теж не вважав потрібним чергувати місця з сильнішим і слабшим ритмом і відповідним музичним супроводом".

„В кожнім разі в теперішнім тексті Слова таке чергування уступів ритмованих з неритмованими для мене безсумнівне, хоча багато місць можна і навіть треба толкувати пізнішими деформаціями первісного ритмічного тексту". М. Грушевський. Історія Української літератури. Т II. Частини першої книга друга. Київ — Львів. 1923. Стор. 197 — 198).

„Слово ... в тій формі, як ми маємо, було мабуть продуктом не чисто індивідуальним, а в и т в о р о м, до певної міри, К и ї в с ь к о ї школи того часу. Це треба мати на увазі" (там-же. ст. 226).

Як значно розходяться наведені вище слова акад. М. С. Грушевського з словами д-ра Мандичевського, що прийшов до протилежного висновку, близького до до висновку згаданого вище Бараца, автора розвідки про біблейський елемент в Слові: „На протягу сьої роботи виявилося, що „Слово о плъку Ігореві" з і с т а л о у с в о ї й б у д о в і з у м и с н о п о р в а н е (підкреслення автора) на шматки, і зложене по доданню до нього у ріжних місцях численних уставок, по перекладуванню менших і ширших висловів і оборотів, по пророблению з них нісенітниць і більших та менших прогалин" (д-р Мандичевський, цит. праця. Стор. 54).

Таким чином, припадає констатувати лиш те, що дослідники здебільшого недооцінювали текст Слова в розумінні роботи, покладеної пізнішими переписувачами.

Цікавим винятком в цьому відношенні з'являється робота Вячеслава Ржіги: „Гармонія мови" „Слова о полку Ігоревім", надрукована в четвертій книжці наукового двохмісячника українознавства „Україна" за 1926 рік (сторінки 34 — 45).

Предметом, що на йому зупиняється дослідник, з'являється таке: „Розпочинаючи її (роботу), я виходив з такого розмежування основних фактів звучання пам'ятника: I. Алітерація в її всіляких видах та одмінах: під алітерацією розумію такі суголоси рядом поставлених слів, що не обумовлені їх синтаксичним чи етимологічним зв'язком; 2. суголоси синтаксичного характеру, цеб-то суголоси цілих речень по-між собою; 3. тавтологія, цеб-то суголос етимологично спориднених слів" (Україна, 1926 р. Книга 4. Ст. 24).

„Звичайна синтаксична рівнобіжність без повторення окремих слів — явище, яке теж досить часто спостерігається у „Слові" (там-же ст. 30), каже В. Ржіга, і подає, яко зразок синтаксичної рівнобіжности (алітерації) таке місце:

„Тогда врани не граахуть,
Галици помлъкоша
Сороки не трыскоташа,
полозію ползоша только;
дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажутъ,
Соловіи веселыми пѣсьми свѣт повѣдаютъ.
(там-же ст. 31).

Як відомо, в цьому місці „Слова" є частина зіпсована, що її ріжноманітно тлумачили дослідники пам'ятника:

I. Дубенський в примітці 54-ій каже так: „Полозію ползоша только. По — предлогъ; Л о з і ю отъ именительного лозіе (собирательное отъ слова лоза, см. Добров. Грам. ч. I. стр. 337) — дат. пад. ед. ч.; у лѣт. (И. Г. Р. II пр. 400): пришедъ Кыеву и ста на болоньи въ лозахъ (в лугу лозовомъ, въ лѣсу, состоящемъ изъ лозъ, преимущественно въ Малорусіи называемомъ лугом). П о л з о ш а — 3 лице множ. ч., прошедш. несоверш. изъявит. Грамматинъ относитъ глаголъ ползоша къ дятловѣ; у него чтение: „сороки не троскоташа, полозію только ползоша дятлове, тектомъ путь къ рѣкѣ кажуть", ибо, прибавляетъ онъ, дятлы, а не сороки, бегаютъ по деревьямъ" (Дубенский. „Слово". Стр. 244 — 245).

Потебня А. це місце тлумачив так: „По лозію В. Милл. (Взгл. 245 — 246) предлагаетъ чтение „полозіе ползоша", т.-е. или „полозы, змѣи, или полозы въ смыслѣ птицы ползики (sitta europaea), серб. пузаваць (blauspecht"). Не говоря уже о змѣях, сомнительна въ авторѣ Сл. о пол. мелочность изображенія. Пестрый дятелъ еще можетъ броситься въ глаза, но маленького ползуна, какихъ действительно много въ лѣсахъ надъ Донцомъ, даже присматриваясь трудно замѣтить, а стукъ его легко можетъ быть приписанъ пестрому дятлу. Въ этомъ чтеніи нѣтъ нужды. П о л о з і ю

значитъ, конечно, не по лознику (кустарному), а по вѣткамъ деревьевъ: менѣе вѣроятнымъ кажется, что здѣсь рѣчь объ опредѣленной породе деревьев, напр. о верѣ, ивѣ" (А Потебня. Слово о полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Изд. 2-е. Харьковъ. 1914. Стр. 146).

Яке-ж значіння для нас може мати те, що в поданому вище уривкові є алітерація?

Відповідь на це запитання знаходимо в статті В. Ржіги: „методи вивчення гармонії Слова можуть бути корисними і для критика самого тексту, принаймні вони не раз допомогають нам розібратися у великій кількості пропонованих поправок і виділити те, що найбільше відповідає духові пам'ятника" (там-же ст. 33).

„Загальне основне питання про тайну евфонії Слова, про те найважніше, що з цієї безлічи атомів та кліточок утворює єдиний художній організм, — це питання лишається для нас таким же таємничим, як і раніш. До спроби розв'язання його можна підійти лише з одного боку, з боку художньої індивідуальности поета.

Різноманітні голоси птиць і звірів добре знайомі й зрозумілі авторові Слова. Він прислухається до говору галок, розуміє їх мову. Для нього солов'ї співають веселих пісень, що віщують світанок, дятелі своїм тектом показують шлях до ріки. Звуки тваринного світу наповнені таємничим значінням: вовки на громовицю виють по ярах, орли клектом на кості звірів кличуть ... І від неживої природи, від землі, туч, моря й рік доносяться віщі голоси: земля то глухо гуде (тутнеть), то здригається від тривожного стуку (стукну земля, въшуме трава"). (Там-же ст. 32).

„У всесвітній літературі навряд чи знайдеться другий твір, в котрому перетворилося-б стільки звукових вражінь. Автор Слова був, безперечно, високо обдарованою натурою. У виключності його хисту й треба шукати головного пояснення фактові евфонії, що її ми спостерігаємо в Слові. Багато елементів цієї евфонії виникають, звичайно, з поетичного задуму: такі, мабуть, окремі найбільш ясні випадки звукописних алітерацій. Але алітерація в цілому, самий спосіб прикладання синтаксичної рівнобіжности й сама суть евфонії Слова пояснюється лише одним — музичним інстинктом поета" (там-же ст. 33).

Коли-ж цей інстинкт остільки розвинений, як це маємо в автора Слова, то навряд чи можна підходити до картин природи, що їх зустрічаємо в Слові, з таким прозовим поглядом, як за свого часу підійшов до тлумачення окремих місць поетичного твору серед инших дослідників і покійний А. Потебня, коли написав „маленького плазуна, що їх дійсно багато по лісах над р. Донцом, навіть придивляючись, трудно запримітити" (А. Потебня. Цитов. робота. Ст. 146).

Для поета, що для нього природа в цілому не є нежива істота, щоб побачити картину цілковитого спокою, коли ані що не виявляє присутности втікача Ігоря, самі неважливі й дрібні прикмети набувають величезної ваги і для цілости малюнку поет, не замислюючись, фіксує їх.

Таким чином, вивчення засобів поетичної творчости автора Слова мусить дати можливість виправити в данім разі наше суперечне місце й вказує, що читати текст треба так:

„А не сороκы втроскоташа. На слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомь. Тогда врани не граахуть, галици помлъкоша, сороκы не троскоташа, полозіе ползоша только, дятлове тектом путь къ рѣдѣ кажуть, соловіи весолыми пѣсьми свѣт повѣдають".
(За розбивкою Д-ра Мандичевського Слова на вірші, це будуть вірші 613—623).

Для характеристики спостережень над життям природи дозволю собі нагадати уривок з оповідання В. Г. Короленка: „В ночь под светлий праздник":

„Шумит тайга... Свищет свободная птица, ручей говорливо и буйно летит по каменистым оврагам, и таежные сыщицы — стая болтливых сорок — носится над теми местами, где, невидимый в чаще, проходит тайгою бродяга. (Сибирские бродяги рассказывают, что в глухой тайге сороки стаями провожают пробирающегося в чаще человека. В те времена, когда охота на „горбачей" разрешалась законом, буряты охотники выслеживали бродяг по громким крикам сорочьей стаи").

З цього видно, як вивчення засобів поетичної творчости, використаних в Слові, відкриває нові перспективи в розумінні пам'ятника й можливо, доведе, що пам'ятника цього не так то вже й „розірвано на окремі шматки", як це здавалося декому з дослідників.

Не треба лише в Слові шукати того, чого в ньому не може бути: „Розміреність і одноманітність епичної повісти йому цілком чужа, він (Слово) має наскрізь характер імпресіоністичний. Не зважаючи на инші спільні прикмети своєї доби, свого

соціяльного ладу і своєї культури, які ставлять його в однім ряді з „воїнськими повістями", перекладеними і свійськими, з такими епичними творами, як сучасна „Пісня про Ролянда" — твір, який признано за найближчий йому по духу і це правда — поетичний характер Слова зовсім від них відмінний.

Деталичний і самозрозумілий стиль примітивного епичного оповідання, спокійний і ясний, як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від цього рвучкого химерного потока гадок і почувань. Слово все вилкане з хвилевої суггестії, різних коротких, блискучих ударів, як проблиски молнії в старім описі Лиственської битви, що ледве дають глядачеві — слухачеви розглянутись в ситуації" (М. Грушевський. Цитов. праця. Ст. 202).

„При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно (Слово) вдаряє не стільки безпосередньою варварською геніяльністю експресії, як високою витонченістю свого артизму. Дивно подумати, що це писне людина в які два століття по християнізації, появі школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти це явище зможемо тільки, зміркувавши, що ця нова культура будувалась на фундаментах старого, вирафінованого візантійського письменства, котрому високо талановитим людям відразу вдавалося стати на плечі... І з цею подвійною мірою — як твір літератури нашої — нової, варварської, і заразом як український відсвіт просторої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложенне через приплив отакої варварської крови — як наша в данім разі, мусимо оцінювати цей твір — ще не оцінений вповні літературою світовою. Відповідно переложена й інтерпретована ця памятка буде далеко близшою й інтересніїшою для сучасної людини, ніж твори античного, чи старо-індійського, старо-іранського, чи навіть західнього середньовічного епосу. Вона дуже м о д е р н а, в кращім розумінню слова, своїм стилем і манерою". (М. Грушевський. Там-же. Ст. 203).

Отже невеличка розмірами стаття В. Ржіги дуже важлива вже тим, що нею мусить розпочатися вивчення Слова про похід Ігоря з того боку, що з його пам'ятник цей майже зовсім ще не вивчений. А вивчення таке покладе край безпідставним міркуванням, що їх час од часу можна побачити навіть і майже за наших часів.

Д-р Мандичевський, вивчаючи Слово, прийшов, наприклад, до таких висновків: „Слово є отже собі така простонародня, сказавбим бунтарська пісня. Тут сьпівець сьвідомо сьпіває проти князям у живій п р о с т о н а р о д н і й мові, даючи сим робом вислов тим гадкам, які почував тоді простий нарід"...

С. Шевченко

Анатоль Франс. П о в с т а н н я а н г о л і в. (La revolte des anges) З французької п е р е к л а в Євг. К а с я н е н к о. Видання друге переглянуте. ДВУ, 1926

Цей роман А. Франса цікавий тим, що тут поза всіма негаціями великого скептика проглядає деякий позитивний ідеал.

Отже „Повстання анголів" є дуже придатний твір до того, щоб вирозуміти походження і сучасний зміст Франсового скептицизму. Скептицизм, загалом кажучи, примушує до подвійного способу розглядування предметів. Є з нього така ідеологія, що подвійно оцінує речі та явища. Спрощуючи тематику не дуже складних сюжетно Франсових романів до основної схеми, ми обов'язково побачимо там три мотива: побут бібліофіла з його оточенням, фривольні в старофранцузькому дусі пригоди і суто соціяльні б. м. утопичні міркування. Вкладаючи до першого мотиву своє суб'єктивне замилування культурною спадщиною Франції і великі спеціяльні знання, А. Франс справляє вражіння великого читача, з особливої породи письменників-читачів, що ніби-то світяться лише відбитим світлом: принаймні є такі характеристики його своєрідного таланту.

Але поруч із тим-таки замилуванням завжди, а в „Повстанні анголів" особливо, читаємо знамениті іроничні характеристики героїв і побутового оточення, збудовані зовсім уже не на книжковому матеріялі. Характеристика французької буржуазії в „Повстанні анголів" з її ласкавою іронією повторюється і з призирливим обуренням розгинається в характеристиці раю з буржуа-ялдабаофом на чолі.

Ані обуреннн, ні іронія не заважають Франсові чергувати педантичні промови улюблених його бібліофілів (М-ч Сар'єт на землі та ангол — Аркадій з неба) з яскравими і ніяк уже не педантичними малюнками „пи". Анатоль Франс більш як півсерйозно додержується того погляду, що „французи завжди були найгалантнішими коханцями в світі і було б дуже прикро, коли б вони втратили цю свою знамениту властивість" (ст. 53). Малюючи ту буржуазну жінку, що її „формував, очевидно, геній

полу, і жадний инший геній не втручався в його роботу", Франс уміє замилуватись її красою і надто галантно виявити півбожу, півзвірячу порожнечу цієї героїні.

І поруч із естетичною Жільбертою, малюється її відбитку-карикатуру Зефірину, яку зраджує 70-річний коханець і яка вмирає, побачивши згодом того коханця мертвого. Стиль життя буржуазної жінки, відбитий у долішній верстві суспільства, викликає естетичне глузування та й етичне милування рівночасно..

Малюючи постаті анголів-повстанців, А. Франс надає їм риси старих російських революціонерів. Його князь Істар трохи нагадує зовнішнім виглядом Бакунина. Проте головний з них герой, Аркадій, являє себе справжнім французом. Постаті небесних революціонерів розроблені в традиційний Франсові подвійний спосіб: вони і карикатурні трохи, і зворушливі. Аркадій, бере участь в ідиличному адюльтері з підохоронним йому Морисом та згаданою вже коханкою Морисовою, Жільбертою. Загальні збори анголів, як і в людей, „бувають теж безладні й заплутані" (269 ст.). Важко розібрати й їхню революційну ідеологію. Викривається вона в останньому розділі, де розповідається сон сатани. Цілком несподівано сатана виявляє себе толстовцем і каже, що саме в собі, в собі самих, нам слід заатакувати і знищити ялдабаофа.

„Війна родить війну, а перемога поразку" каже прокинувшись великий архангол, страшенно перелякавшись того, що він сам не буде кращий за Бога, подолавши його. „Переможений Бог стане Сатаною, Сатана переможець — Богом. Хай же доля порятує мене од такого лютого лиха".

Отже в кінці А. Франс доходить, саме через своє подвійне і надто об'єктивне відношення до соціяльних явищ, такої облудно-ідиличної ідеології непротивленства.

В освітленні цієї ідеології весь роман справляє враження ідиличного твору і примушує згадувати твердження великого попередника Франсового, Вольтера, про те, що наш світ є найкращий з усіх світів. Різниця між попередником та наступником саме в тім, що перший глузує з свого твердження, а останній ставиться до нього (твердження) вже серйозно. У Вольтера світова ідилія являє об'єктивний висновок, якому суперечать усі пригоди героїв, а у Франса ідилічність виникає, як суб'єктивне враження від дійсности. Але дуже можливо, що обидва учителі не так уже й помиляються, і що всесвіт зовсім не такий вже й поганий, як іноді здається.

Переклад зроблено доброю мовою. Видано книжку дуже пристойно, хоча ціна й не дуже дешева.

М. Доленго

М. Драй-Хмара. Проростень. 1919 — 1926. Вид-во „Слово". Стор. 49. Ціна 75 коп.

Вживаючи теперішньої термінології, М. Драй-Хмару, очевидячки, взяти можна за „неокласика". За це промовляє, сількісь, і самий розмір книжки: через п'ять років — тридцять з чимсь вірш в. І це саме тоді, як інші за п'ять років примудряються видати повне зібрання своїх творів і віршами, і прозою! Автор „Проростені", очевидячки, ставить собі інші вимоги, можливо, аж надто суворі: на його думку, подати можна на суд читачам лише підсумки своєї творчої роботи. Певної формальної досконалости він дійшов: недаремне він ретельно вчився її і у Рильського, і у Филиповича, і у російських поетів. Та науки своєї він ще не скінчив і між поетом і дійсністю стоять іще тіні прочитаних ним книжок, і раз-у-раз устами автора „Проростені" говорять чужі голоси. От приміром, голос Блока:

Доки ти манитимеш з надземних,
зачарованих тобою берегів?
Я не хочу потороч таємних
і важких, морочних снів.
Поведи мене в простори снігонії,
де метелиця розгониста гуля,
і смерком дрімає й леденіє
під пухнатими заметами рілля.

А от голос Гумільова, або иншого кого з російських акмеїстів Гумільовської школи:

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед пахучі та п'янкі.
Слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.

А ось голос із хору російських або українських символістів початку віку:

Мить — як безвік. Безгоміння.
Ось прислухайсь, не диши...
Чуєш радісне квиління
несамотної душі?

Шкода, що перший цитований уривок взято з віршу, датованого 1924 роком, а не 1919-им: це доводить, що шлях поета нерівний, що його хитання між символізмом і акмеїзмом, між акмеїзмом і експресіонізмом (у збірці є вірші, близькі і до експресіонізму, прим. „Завірюха") ще не скінчились. М. Драй-Хмара іще тільки виясновує свою поетичну фізіономію; про будь-яку єдність ви слову сказати ще тяжко. Немов-би визначаючи свою „літературність", запобігаючи можливих дорікань, що йому бракує яскравої своєрідности, поет сам говорить про свою долю, що вона — „бути луною, будити луну". Основні джерела його надхнення — це природа і революція. Споглядання становить характерну рису творчости поета: „я світ увесь сприймаю оком...", „дивлюся й слухаю, не переслухаю ніколи...", „не треба дум, вагань не треба...", „ось прислухайсь, не дищи...". Творять своє коло зима і літо, весна і осінь, раді ним, неспокійним вітрам ідуть на зміну дні гарячого безвітрого літа — поет образами віддає то настрої, надхнуті переживаннями цих одвічних перемін, то просто зовнішні риси того чи иншого пейзажу. Иноді вдається йому простий і яскравий малюнок — прим., у вірші „Ой колом сонце догори!" (36 — 37); иноді поспіль свіжого і простого образу виринуть враз несподівані „вишуки" — часто підказані сусідньою римою: „моя душа — безводна Гобі", „серця глетчер" — або „орифлами" — цілком непотрібні нікому, опріч „брами" і „нами" — орифлами в т р і о л е т і (sic!), написаному, очевидячки, на перше травня:

Горять священні орифлами
революційної весни.
Ми ждем і вірим коло брами.
Горять священні орифлами,
і сонце в грудях і над нами,
і сонцем заквітчались сни.
Горять священні орифлами
революційної весни.

Поміж віршів, що тематичний мають зв'язок з революцією, цей першотравневий трюлет, на нашу думку, найбільш невдалий. Далеко виразніші і від його і „Я полюбив тебе на п'яту — голодну весну: всю до дна", і „Під блакиттю весняною — сушить березень поля", що стоїть першим у збірці віршів. Опріч цих поезій, у книзі затямлюються вірші, присвячені пам'яти Єсенина (Єсенина — до „кабацько-хуліганського" періоду), і чудесний переклад „Кримських цикад" Махара. Останні роки позначають вірші иншого ґатунку проти більшої частини збірки: поета вабити починають міські мотиви і теми („Сліпа" 1925, „Завірюха" 1926): очевидячки, в творчості його якийсь одбувається перелом — і наступна книга його віршів, на яку, сподіваємось, не доведеться так довго ждати, як на першу, не буде вже книга пасивно-споглядальних дум і настроїв. За це промовляє і прикінцевий вірш книги:

Блискучий сніг, колючий вітер,
думки — натягнуті дроти.
Шляхів нема, немов хто витер,
а треба йти!

Так, треба простувати наперед — од чужих слів — до своїх, од „безгоміння" до многоголосого гомону людського життя наших днів. А шляхи — їх треба торувати енергійно і різко, „бережучи добре із старого устава" — і водночас утворюючи устав новий.

О. Б.

Юрій Смолич. О с т а н н і й Е й д ж е в у д. Роман. Книгоспілка 1926. 208 стор.

Два роки минуло з того часу, як тов. Бухарин, перечитавши рукописа „Мес Менда", голосно заявив про нагальну потребу „радянського Пінкертона". Чигач потрібує сюжетної, авантурної прози і, замість живити його виробами буржуазного

Заходу, треба було-б дати йому й щось своє, близьке і певне з ідеологичного боку. На жаль, спроби „радянського Пінкертона" не дали скільки-небудь яскравих досягнень. Вже „Мес-Мендові" закидали розтягненість, незалаженість окремих епізодів; другий роман того ж таки автора, „Лори Лен", дивував якоюсь надзвичайною безладністю,— він був просто погано зроблений. Не принісши нічого нового й роман В. Шкловського та В. Іванова „Іприт": його зовсім не читали. Цікавий спочатку „Гіперболоїд инженера Гарина" О. Толстого закінчився мляво та непомітно... На Україні спроби „радянського Пінкертона" обмежуються цікавими, гарно зробленими, але надто вже рафінованими, призначеними для читача-інтелігента, „Пригодами Віпеліуса". Нарешті, до таких спроб треба віднести й роман Ю. Смолича „Останній Ейджевуд".

Не можна, на жаль, сказати, щоб книжка Ю. Смолича задовольнила вимоги читача, потребу в сюжетній прозі. Читаючи цей роман, весь час пригадуєш інші, раніш прочитані речі: здається, що „Останнього Ейджевуда" написано класичним методом складання старих кандидатських дисертацій — на підставі десяти перечитаних книжок написати одинадцяту. Автор роману добре володіє пером, він знає, як „зав'язувати й розв'язувати кінці", за висловом В. Шкловського, він цілком письменно будує свій роман, майже не допускаючи зайвих і непотрібних епізодів. І проте навряд чи можна вважати роман Ю. Смолича за дійсно художній твір,— поза суто читацькими враженнями, поза вмілим будуванням твору, поза деякими формальними та стилістичними вивертками в романі цьому немає якоїсь „ізюминки", немає „чогось", що робить художній твір дійсно художнім.

Може статися, що коли автор продовжуватиме свою художню роботу, він „випишеться", знайде свої власні формальні засоби: „Останній Ейджевуд" ще не дає змоги говорити про якісь художні досягнення Ю. Смолича.

І. А.

Петро Панч. Бог богів. Військова бібліотека „На варті". Красне письменство. ДВУ. Військовий сектор. 1926. 38 + 2 стор. ціна 30 коп.

В книжечці два оповідання: 1) „Бог богів", 2) „Загублена шапка", обидва з військового побуту. „Бог богів" друкується вперше. В ньому переказано може й правдивий та якийсь неймовірний анекдот із додержанням усіх належних побутових подробиць. Оповідання позбавлено романтизму. П. Панч малює колективні настрої. От—„паничний страх був міцніший за мідну палицю старшини і, як магнетом, притягав... до землі", а от перемога над жахом—„вирвавшись із пазурів паралізуючого волю страху, рота могла тепер бігти, аж доки не звалить її втома".

На тлі великого і надто мінливого напруження фронтового життя і цілком природньо саме за час відпочинку можуть виникнути хворобливі реактивні настрої, „Минич... у своєму химерному чересі з вишитими словами — Бог богів, Цар царів. Господь господствующих — почав справляти небажаний вплив на розбещених червоноармійців... серед червоноармійців ніби почався якийсь психоз". Історія з химерним чересом і цікава є саме згаданими описами пасивних масових настроїв та не завжди вдалою боротьбою з ними активних індивідуальних намірів. Вона не дуже красно ще висовує важливу художню проблему.

Друге оповідання виконано красніше, але воно нічого особливо цікавого не являє собою. Сюжетна тема „Загубленої шапки" це хатні спокуси червоноармійцеві. Василь загубив доручені йому документи, бо з горя напився п'яний самогону, дізнавшись про зраду коханої дівчини.

Сюди випадково заплутався учитель Фай, надавши історії зовсім трагікомичного характеру. Як для комскладу книжка добра.

М. Д.

За М. Коцюбинським. Блудні вогні (Fata Morgana). Сільські картини на 5 розділів. З повісти „Fata Morgana" переробив для сцени Кость Кошевський Харків. „Рух". 1926. Стор. 104. Тир. 6000.

Один із найкращих утворів української прози, що незрівнянно відбив українське село за часів революційних рухів 1902 — 1905 рр., „Fata Morgana" має в собі безперечні елементи драматичного твору. Насичено цю повість динамикою революційної маси, прояви її зростають і дужчають із ходом революції, сягаючи своїх верхів у післяжовтневі дні, щоб швидко обірватись і завмерти під тиском урядових репресій. Не відходив тут, як відомо автор від самих історичних подій: поволі зростала

революційність селянства, швидко було її приборкано, і тільки довго тяглася остаточна ліквідація решток бунтарських настроїв. Але цей процес дужчання реакції і здичавіння села мала відтворити третя, ненаписана частина повісти Коцюбинського.

Отже в цім і полягали певні труднощі для драматурга-інсценізатора: багато матеріялу знаходить він у автора для змалювання першої потрібної кожному драматичному творові частини — наростання дії і мало для останньої, може де-чим і відповідальнішої — спаду дії. І не знайшов би інсценізатор матеріялу для цих останніх актів інсценізації навіть і тоді, коли б Коцюбинський написав був і третю частину своєї повісти; повільна ліквідація революційного руху не дала б потрібних драматичному творові моментів. Отже, інсценізуючи „Fata Morgana“ і не виходячи поза рямці наявного в ній матеріялу, інсценізатор мусів де-чим виправити ту лінію боротьби, що дає нам повість, обчислена на читача, а не на глядача. Деякі риси, що невиразно виступали в Коцюбинського, треба було підкреслити; і не було, здається, тут иншого шляху, як провести яскравіше через усю лінію боротьбу поміж свідомими ватажками села Марком і Прокопом та темними анархічними елементами з Хомою і Андрієм на чолі, що вбирали в себе всі власницькі, найбуржуазніші риси селянської психології, хоча й були персонально набуванням панської спадщини захоплені. Скерувавши дію в п'єсі на таку боротьбу, інсценізатор дав би чіткішу драматургічну лінію і не погрішив би й проти сути історичної правди; залежала ж бо, як це добре відомо, поразка революції 1905 року значною мірою від неорганізованости революційних сил села. Звичайно, такий аспект потрібував загострення тих противенств поміж окремими типами села, що їх м'якими фарбами подає Коцюбинський; треба було провести цю одмінність психологій через усю п'єсу, особливо підсиливши їх в сцені відбирання економії, коли анархична частина села, незадоволена організованим переходом поміщицького маєтку до спільного селянського відання, підбурювана Хомою та Андрієм, кинутися мусіла на руйнування панського дому та ґуральні. І коли б інсценізатор відійшов тут де-чим від автора, то було б це цілком слушне: якщо зберігати все, що дає автор епичного твору, то й не дати тоді драми, яка керується тільки їй властивими законами. Але на жаль К. Кошевський не зробив цього і позбавив цим свою переробку тої динамики, що відчувати її дає нам навіть епична „Fata Morgana“.

Не обмежувалися цим труднощі, що перед інсценізатором стояли. Змальовує Коцюбинський своїх героїв нечисленними, проте яскравими рисами — відома його імпресіоністська манера. А в тім не ввесь звичайно матеріял повісти можна було в репліки дієвих осіб укласти; не кажучи вже про те, що загалом інсценізація потрібувала зменшення розмовного навіть матеріялу, авторські слова повісти треба було б використати в инший спосіб; хоча б частину їх можна було перепести в ремарки інсценізації, де правили б вони за вихідні пункти для роботи режисера та акторів. Проте К. Кошевський робить иноді инакше. Отже й говорить у нього проста, „чорна, як земля Маланка“; „котяться низом ниви, стеляться горбами... (стор. 31; порівн. в Коцюбинського, „Твори“, за ред. С. Єфремова. III, 106); або закінчує всю п'єсу словами: „Співає земля, тужать ниви...“; все це цілковито не личить їй в повісті і — ще більше — на сцені. А в тім не можна авторові закинути, щоб нехтував він ремарками; ба й більше, иноді зловживає він ними. Так цілком не до речи вставляє він сцену, коли має проходити овеча отара, що „заливає ввесь кін“ (стор. 34); не кажучи навіть про те, оскільки можна відтворити цей момент у театрі, не дає він анічого глядачеві, не підказує бо вона йому жодних настроїв.

Чимало инших ще можна було б поробити зауважень. Нечитко подано в „Блудних вогнях“ експозицію в першій дії, не змальовує він тут виразно несвідомість Андрієву, що має далі під впливом особистого нещастя змінитися на революційний запал. В інсценізатора, зазнавши Андрій на фабриці каліцтва, починає одразу ж ремствувати проти панів (50 — 51), хоча й відмовлено йому в якійсь иншій посаді значно пізніше (66); і це тоді, коли так чудово висвітлено в повісті постать Андрія, який усвідомлює собі стан робітника, тільки остаточно зневірившись у панській ласці. Далі погрішив — і без усякої на це потреби — К. Кошевський і що до чудового образу Гафійки. Тим то й гарна вона в Коцюбинського, що малює він її наздвичайно економними рисами: не виведено її на перший план, посідають його Хома, Андрій, Маланка, Гуща; а в тім увесь час вона привертає до себе увагу читача. К. Кошевський намагається випнути її трохи наперед, ставить, так би мовити, на шлях до героїні; отже й робить художню помилку, вкладаючи їй в уста трохи штучну навіть і в повісті розмову з курами (стор. 16—17; Коцюб. III, 75—76); зовсім уже не личить цим словам правити за монолог. Далі автор переробляє уривчасті спогади Гафійчині про Марка всуміш із мріями її про нього на сцену читання листа од нього (стор. 25.

пор. III, 101). І цілком уже викривляє автор як постать Гафійки, так і весь стиль автора, коли обертає раптове захорування, невмотивоване і в повісті (III, 84) в традиційну для мелодрами непритомність (стор. 20).

Далі зайвою є в інсценіровці сцена, коли Андрій жорстоко б'є Маланку (стор. 15); не зумовлено тут розбіжність їх інтересів та психологій так виразно, як це зроблено в повісті: де обмежується між иншим автор про цю бійку коротенькою но згадкою (III. 88). І ще можна закинути, що цілком уже надаремне підсолоджено в „Блудних вогнях" характеристичну в Коцюбинського постать середнячки Ковалихи, що з нею цілком природньо свариться бідолашна Маланка.

Невиразно проходять в п'єсі і деякі найвідповідальніші може в загальній будові її моменти. У сцені читання на зборні незрозумілого царського маніфесту слабко підкреслено незадоволення з нього селянства через замовчування в ньому питання про землю. Тому й не підготовлено сцену революційного виступу Марка Гущі (сцена належить К. Кошевському). А далі після такого напруження повертає автор дію назад: у панському будинку становий радить дідичам як найшвидче тікати (стор. 63 її далі), коли раніше вже сповіщено було про те, що залишили вони свою оселю (стор. 62); такий прийом гальмує дію.

Безперечною іще хибою є невиразність діялогу; бракує бо йому иноді потрібного напруження, не знаходять репліки природньої відповіди (стор. 72: невідомо, чи пристають селяни на пропозицію Марка зробити в панському будинку народній університет; стор. 94 — розмова Маланки з Ковалихою).

Отже й довелося нам чимало вже огріхів у цій п'єсі зазначити. Випливають вони як із властивих самій проблемі інсценізації епичного твору труднощів, так із помітної в роботі спішности, що така характерна для всіх принагідних робіт. А матеріял „Fata Morgana" вартий того, щоб інсценізатор згадав за нього не тільки в зв'язку з ювілейною датою.

П. Рулін

К. Карий. Селькорія. П'єса на 3 дії. ДВУ. 1926 р. Стор. 62. Ціна 30 коп.

В п'єсі висвітлено один невеличкий клаптичок сучасного селянського побуту. Ми бачимо, як голова й секретар сільради спільно з місцевими куркулями весь час намагаються здихатися небезпечного ворога — сількора Гната, що своїм дописом до газети викрив їхні шахрайства з розподілом громадської землі. З цією метою вони за всяку ціну силкуються загітувати й матеріяльними утисками схилити на свій бік яко-мога більше „канесів" — членів Комітету незаможних селян — однодумців Гнатових.

Далі боротьба набуває широких розмірів, Гнат зорганізовує навколо себе групу „Канесів", щоб заорендувати від райвиконкому млина місцевого куркуля Орчика, що з нього той увесь час користався, а потім гадає реорганізувати кооперацію, витуривши з правління усіх глитаїв, закласти комуну і всім цим поліпшити життя незаможницьке. Після організаційних зборів він приходить до сільради зас ідчити підписами та печаткою протоколи, щоб потім подати їх до району. Секретар, звичайно, відмовляється, зволікає справу і тим часом погрожує голові КНС Коникові тим, що в нього знайдено підчас трусу пляшку самогону і що справу він, мовляв, передасть слідчому. Крім того він сіє між „канесами" розладдя й ворожнечу, нарешті умовив одного члена зректися Гнатової групи, а самого Гната хоче примусити написати до газети спростування на свого дописа, і коли той не згоджується — б'є його в обличчя й виганяє з канцелярії.

Потім голова й секретар сільради після наради з куркулями інкримінують Гнатові крадіжку важливих паперів. Міліціонер також на їхньому боці, — він навмисне підкинуті папери знаходить у копанці за Гнатовим городом і тут-же складає протокола. Після цього огидна сцена — куркулі піячать з „начальством", торгуються за Орчикову дочку, їхньою мовою — „сватають". Вони певні, що знищать сількора і святкують перемогу. Але це була передчасна радість, бо слідчий заарештував не Гната, а куркуля Орчика. Тоді секретар із куркулями разом постановили собі — забити кл того „писателя", а решту — розпудити, як рудих мишей.

У третій дії найбільше напруження: убога Гнатова мати скаржиться на своє злиденне життя; прихильники Гнатові вагаються, більшість зрікається боротьби з куркулями, а решта не знає що робити; вороги наступають дуже активно й нахабно, вони кидають у вікна каміння, усіх залякують і, нарешті, смертельно ранять Гната в спину, коли той ішов в ночі до міста з паперами. Гнат умирає, але своєю смертю об'єднує решту „канесів", які завзято й далі провадять боротьбу. Приміром, голова

КНС забирає в небіжчика папери й відразу ж з бадьорим викликом простує до міста, до „редактора".

Оце такий сюжет п'єси. Отже хто читав брошуру А. Арановского — „Льмовка" і взагалі стежив за періодичною пресою, або знайомий з фільмом ВУФКУ — „Сількор Маліновський", той побачить, що й п'єса молодого драматурга К. Карого — „Сількорія" з того самого джерела, що факти, висвітлені в ній, не вигадані, не надумані факти а взяті просто з нашого, недавнього, сумного минулого, яке рівнож можна назвати й сучасним, бо ще й тепер чорні антирадянські сили заради своїх злочинних вигод намагаються осліпити Радянську владу, тоб то скрізь і завжди тероризують і часто вбивають молодих борців на культурному полі, борців за нове життя, за новий побут.

Перед глядачами проходить коротке, повне запеклої боротьби, життя одного з таких борців, а саме — сількора Григорія Малиновського. Це ясно видно і зрозуміло, не зважаючи навіть на те, що автор назвав його і решту персонажів иншими іменнями, розгорнув трохи инакше події і додав деякі романичні ухили, приміром, кохання Гната до Одарки, наймички куркуля Микити Заможного.

Вся ця сцена трохи хибує і дуже відгонить старою побутовщиною. А загалом ціла п'єса — ідеологично і з театрального боку — бездоганна: діялог — кований, мова — соковита, сюжет розгортається дуже вдало й динамично. Можна з певністю сказати, що вона буде дуже корисна для села, бо аматорські драмгуртки сільбудів і хат-читалень давно вже чекають на такі п'єси.

Видано п'єсу пристойно. Ціна для села велика.

В. Арфолом

Матвієнко. Оленка. Дитяча п'єса на 3 дії. ДВУ. 1926. Ц. 20 коп.

Питання про те, якої дітям треба книжки, очевидно ще не розв'язане, та й розв'язане скоро не буде. В свій час до революції панувало три основних типи дитячої книжки: а) казки, б) популярно-науковий роман (Майн-Рид) і 3) сантиментально-ідеалістичні оповідання для дітей буржуазії. Із казок особливим поспіхом користувались сюжет „Конька-Горбунка" і бідної сирітки з мачухою. Перший фантастичний сюжет був зметений новими педагогичними течіями, сантиментально-ідеалістичне оповідання з буржуазним змістом відпало само собою. Що ж до сюжету „Сирітка — мачуха", то слід сказати, що він тільки трішки відмінився і набрав більш конкретних форм. Мачуха вже стала не мачухою взагалі, а злюкою-куркулихою; сирітка-ж залишилась така сама, як і була до цього часу, хіба з тієї різницею, що вихід для неї знайшовся не в царстві фантастики, а в дитячому будинкові. При чому слід зауважити, що не дивлячись на всі змагання, як практиків, так і теоретиків дитячої книжки, остання ще не позбулась солодкого сантименталізму властивого буржуазній книжці для дітей.

П'єска, що ми рецензуємо, являється саме таким еклектичним типом, хоча в ній елементи старого значно переважають ту сучасну установку, що її намагався дати автор. Сюжет її: „Сирітка-мачуха" причому мачуха, як і в казці, являється активною силою, в протилежність безвольній, слабохарактерній, пасивній силі — сирітці. Вся ініціятива в руках мачухи, як і в казкі. І як і в казці, цій силі протиставляється не міцна, активна індивідуальна сила сирітки, а щось стороннє, що раніш було добрим чарівником богом, а тепер учителькою, дитячим будинком то-що.

Через це в п'єсках, подібних до п'єсок т. Матвієнка, фактично фігурує одна сила — мачуха. Другий же чинник театральної дії якось розпорошується, абстрагується, робиться умовним і через те мало ефектним. Це зле, як з театрального, так і з педагогичного боку. Глядач дорослий, а тим паче дитина взагалі любить силу, особливо ж коли вона йому симпатична, коли він співчуває їй. Такому героєві аплодують, вітають його, стежать за ним, за його вчинками і разом з ним змагаються з його ворогами. Зрозуміло, що Оленка, обмальована за традицією пасивних казкових сиріток, навряд чи викличе такий інтерес до себе: ні як виховний чинник, ні як театральна особа вона не цікава в сучасному розумінні цього слова. Завдання нашого мистецтва організувати сильну, здорову психику, а для цього треба рішуче порвати з ідеалізацією сантиментальної пасивности.

Що ж до п'єски, то взагалі вона збудована не погано. Багато руху, жвавости в перших двох діях. Але в останній дії, де Оленку, як таку, заступає зовнішня добра сила, п'єса поступово сходить на схему, на плакат і закінчується вже зовсім шаблоново. Добра сила, без всякої активної участи героїні, остаточно перемагає і завіса закривається під декламацію франкового віршу „Обриваються звільна всі пута"...

І. Сенченко

Письма Ф. М. Достоевского к жене. (Центрархив). Предисловие и примечание Н. Ф. Бельчикова. Общая редакция В Ф. Переверзева. Госиздат. 1926 — стор. XIV + 366 + 7 ненумер. аркушів зі знимками листів. Ціна 4 крб.

Століття з дня народження й сорокліття з дня смерти Достоєвського, що завершилися року 1921-го, викликали нове й велике збільшення інтересу до його особи й творчости, наслідком чого була публікація значної кількости так історично-літературних розвідок про письменника, як і нових біографичних та инших матеріялів про нього (спогади, листи, невидані рукописи то що). До досить довгої серії видань останнього типу, що йдуть з 1921-го року [1]), належать і надруковані цього року „Письма Ф. М. Достоевского к жене“ (з особистого архіву письменника), що ще з листопаду 1921-го року переховувались у Центрархіві РСФСР.

Загальна кількість листів — 162, причому вони охоплюють увесь 14-річний період приязного подружнього життя Достоєвських (грудень 1866 р. — серпень 1880 р.; три перші листи написано ще до одруження Д-го).

„Ты меня видишь обыкновенно, Аня, угрюмым, пасмурным и капризным, — писав Д. дружині в травні 1867 року, — это только снаружи; таков я всегда был, надломленный и испорченный судьбой; внутри же другое, поверь, поверь!“ (с. 10 — 11).

Опубліковані нині листи — що, звичайно, зовсім не призначалися автором до друку і були писані в найрізноманітніших обставинах і настроях — як-раз не тільки показують нам Д-го „снаружи“, але й дозволяють зазирнути в середину його надзвичайно складної, хворобливо-вражливої й напруженої особи. Тут Д. вимальовується перед нами у ввесь свій зріст, як жива людина, зо всіма людськими хибами та рисами геніяльности.

Більша частина листів малює Д-го в його родинному житті й повсякденних життьових турботах, — як чудового сім'янина, ніжного чоловіка та дбайливого батька. В них виявляється між иншим така глибоко інтимна подробиця родинного життя Достоєвських, як пристрастна закоханість письменника у свою дружину, що найшла собі яскравий, оголений вираз у цілій низці листів (в одному з них Д. сам пише, що „договорился до чортиков“, — с. 260). Мимоволі дивуєшся, що А. Гр. Достоєвська, викреслюючи окремі слова й цілі рядки в листах свого дружини, залишила все ж таки досить багато таких виразів і місць, про які він писав: „над юсь, что письмо это никому не покажешь“ (с. 112), „ведь, это письмо никто не прочтет, и ты никому не покажешь“ (с. 209). А безжалісний редактор ще повідомляє нас, що „где удалось прочесть, текст зачеркнутых мест восстановлен и дан в первоначальном виде“ (с. 311)...

Так само виразно виступає в листах любов Д-го до дітей, надзвичайно ніжне та турботне відношення до них. „За деток и за судьбу их трепещу“, пише він в однім листі (серп. 1879 р. — с. 270), а в другім: „Бедные, не могу я их видеть и слышать, поневоле снятся мне во сне“ (1873 р. — с. 88), при чому самі сни про дітей приймають у нього иноді форму кошмарів (див с. 83 — 84).

Взагалі — постійна тривога за дружину та дітей, страх будь-якого нещастя з ними заповнюють значну більшість листів Д-го; тут треба не зазначити його віру в „вещие сны“ і, як він висловлювався, в „второе зрение“ (с. 84)

Усі зазначені тут риси особливо яскраво виступають у листах з Емсу, де Д. лічився в 1874 — 76 і 1879 р.р. і де він — надовго розлучений з родиною — особливо гостро почував і переживав як найтяжчу муку самотности: „тоска моя такая, что и не опишешь“ (лист від 16/VIII 1879 р.).

Порівнюючи невеличка серія листів з-за кордону 1867 — 68, 1870 — 71 р.р. говорить головним чином про Д-го, як про „страстного игрока“ (його власні слова, — с. 41). Писані підчас надзвичайного заворушення, безпосередньо після шалених програшів, коли Д. „спускав“ усе — до копійки, вони являють якийсь хаос думок та та почувань і роблять важке враження. Нема чого й казати про те значіння, яке ці листи мають для аналізи деяких образів та сцен таких романів Д-го, як „Игрок“, „Подросток“. Між иншим листи ще раз стверджують, що Д-го до рулетки тягла не тільки сліпа „пристрасть“, але й певна „идея“ — за допомогою щастя, виграша уникнути тієї матеріяльної незабезпеченості, що душила його протягом усього

[1]) З них найважливіші: Творчество Достоевского. Сборник статей и материалов под ред. Л. П. Гросмана. Одесса 1921; Достоевский в изображении его дочери Л Достоевской. Под ред. А. Г. Горнфельда. ГИЗ. 1922.; Достоевский. Статьи и материалы. Под ред. А. С. Долинина. Т. I Пбург. 1922; Документы по истории литературы и общественности. Вып 1-й. Достоевский Изд Цент архива РСФСР. М. 1922; Из архива Достоевского. Письма русских писателей. Под. ред. Н. К Пиксанова М 1923; Достоевский Статьи и материалы под ред А С Долинина. Т. II 1924 (на обгортці — 1925); Воспоминания А. Г. Достоевской. Под ред. Л. П. Гросмана. ГИЗ. 1925.

життя (див с. 21 і особл. 43). Ці повсякчасні матеріяльні перешкоди й турботи про завтрашній день так само досить яскраво відбилися в більшості надрукованих листів.

Проте, хоча листи Д-го до дружини в більшості мають „родинний" характер-значний є й їх історично-літературний та громадянський інтерес: тут знаходимо одзиви Д-го про таких осіб, як Тургенів Гончаров, Л. Толстой, А. Майков, Ів. Аксаков, Н. Страхов, Вл. Солов'йов, Катков, кн. Мещерський, Побідоносців та инш.; тут виразно відбилися його громадські погляди, літературні симпатії та художні уподобання; тут маємо його визнання про власне письменництво й творчі задуми (наприклад, про роман „Бесы", „Подросток", „Братья Карамазовы"). Нарешті, тут же — в кінці книги — виключної ваги докладні листи про Пушкинські свята 1880 р., коли-після своєї славетної промови — Д. став на вершині слави, зазнавши ще за життя справжнього тріумфу.

Для історика літератури значний інтерес має так само й стиль листів, досить вдало характеризований в „передмові": „Достоевский, разрушавший обычные канонические формы романа, был своеобычен и в письмах... Длинноты, мелочи, своеобразный пафос... и полное пренебрежение к стилю — вот характерные черты эпистолярного творчества Д-го" (с. III).

Дійсно, часте повторювання того самого й якась розволіклість — звичайна річ; доходить до того, що деякі вирази й звороти перетворюються на трафарет, закам'янілі формули, як це трапляється в наро дній творчості. Він сам писав про це дружині: „я, например, пишу 8 страниц и всего не выскажу, а у тебя на 4-х все прекрасно высказано... дельно, толково, ничего лишнего"... (с. 109). В кожнім разі стиль виданих нині листів Д-го дає цікавий матеріял для порівнання з стилем його художньої прози.

Що до редакційного боку даного видання, то поперед усього треба зазначити, що „передмова", яку написав Н. Ф. Бельчиков, обмежується головним чином побіжним ознайомленням читача зі змістом листів, зупиняючись у той самий час занадто докладно на однім — хоч і важливім — епізоді, — виступі Д-го на пушкинському святі (це займає $^2/_3$ усієї передмови); в такому вигляді передмова не може бути провідною вступною статтею, як би то бажано було бачити. Примітки до листів являють два „шари": примітки, що раніш були зроблені А. Г. Достоєвською (до 75 листів 1866 — 1872 рр.), і примітки редактора — Бельчикова. Що до останніх, то найцікавіші й найцінніші з них є ті, для яких використувані невидані ще рукописні матеріяли; притягнення цих матеріялів є безперечною заслугою редактора. Тут особливу вагу мають власноручні записи Д-го про напади епілепсії (с. 350, 365), його щоденник лікування в Емсі 1874 р. с. 351) та инш. Для загальної характеристики листів 1872 і 1874 р. редактор використував просторі примітки А. Г. Достоєвської, але не оговорив, що вони цілком — лише з невеличкими редакційними змінами — повторюють відповідні місця вже надрукованих її „спогадів" (пор. сс. 323 — 330, 342 — 345 „Писем" і 155 — 168, 190 — 197 „Воспоминаний"). Иноді він користується рукописним текстом „спогадів" А. Гр. Д-ої не в тій редакції, що була видана Гроссманом; в деяких випалках це дає цікаві варіянти, з новими відтінями, наприклад, прим. 179-та (с. 354) — про різницю в гонорарі Д-го та инших письменників того часу.

Деякі факти й прізвища, що згадуються в листах, так і залишилися нез'ясованими, причому редактор це не завжди оговорює; деякі ж його пояснення, здається нам, цілком невдалі. Наприклад, до слів Д-го „по вечерам.. читаю процессы" (Москва 9/XI 78 р. — с. 238) редактор додає, що важко вказати, який саме процес цікавив Д-го, бо „великих політичних процесів у той час не було". Але ми всі знаємо, що Д-го цікавили процеси не тільки політичні, — пригадаймо хоча б його статті з приводу справ Корнілової, Кронеберга, Джунковских („Дневник писателя"). Post scriptum того ж листа: „Книгопродавцы все в восторге от нового журнала „Лилины выдумки", просят на комиссию, обещают большой успех. Передай обоим авторам и издателям и крепко их поцелуй" (с. 239) — простіш за все зрозуміти, як жарт Д-го з приводу тих казочок, пісеньок і т. и., що складали його діти — Ліля й Федя; він надзвичайно цікавився цими їх вигадками й завжди просив дружину повідомляти його про всі випадки дитячої творчости Неправдоподібність пояснення Бельчикова: „Лилины выдумки" — издание, которое, повидимому, Ф. М. предполагал издавать. Может быть, это отрывки из его сочинений, подобранные для детей младшего возраста", — найкраще видно з того факту, що про таке видання у Д-го й думки не було до 1880 року, коли в Москві якась Ільїна звернулась до нього за дозволом вибрати зо всіх його творів місця, що підходять для дитячого віку, та видати дитячу читанку. „Каково!" — зауважає він в листі до дружини: „да ведь эту мысль мы

давно бы должны были с тобой сами исполнить и издать такую книжку для детей, которая непременно пойдет"... (с. 290, 28 — 29 травня 1880 р.).

Не можна сказати, щоб видання було виконане в достатній мірі акуратно й старанно: в ньому є не тільки звичайні друкарські помилки, ніде не оговорені (наприклад, в датах листів на с. 350, 351, 358 та инш.), але й неточності, що за них відповідає редактор. Так знимок сторінки листа від 20/VIII 1873 р. показує, що в 5-му рядку зверху замість „и здесь" редактор прочитав „здесь" і не зазначив, що в рядках 3 і 7-му є по закресленому слову, що легко можна прочитати; знимки другої й третьої сторінок листа від 8/VI 1880 р так само виявляють, що замість „махание" редактор прочитав „махали", замість „обнимание" — „обнимали" (12-й рядок зверху другої сторінки, 2-зверху третьої; пор., як написано на 2-стор. угорі „плака*ли*, рыда*ли*, обнима*ли*" і на 3-й стор. угорі „заседа*ніе*"); крім того, не зазначено, що на останній, четвертій сторінці цього листа є декілька закреслених слів; на стор. 365 не зазначено, що примітки 295 — 298 відносяться до листа від 7/VI 1880 року.

Всі наведені факти, взяті в межах 2-х-3-х листів, не можуть дати певности в тім, що й решту листів Д-го прочитано в достатній мірі уважно й правильно, і можна боятися, що на всі 162 листи таких редакторських недоглядів набереться чимало.

Істотним дефектом книги є ще, на нашу думку, брак особового покажчика, — в виданнях подібного роду вони конче потрібні.

Всі хиби, що були тут зазначені, звичайно, ні в якій мірі не зменшують того величезного значіння, яке можуть мати автентичні листи Д-го. Тут він сам одверто говорить про себе, про свої інтереси, громадські симпатії, друзів та ворогів, про свою родину, свою страшну хворобу, свою творчість, — говорить з надзвичайною, дивочною щирістю. Безперечно, серед історично-біографичних матеріялів про Д-го, що вийшли за останні часи, ця книга займає одно з перших місць. Після неї в значній мірі утрачають своє первісне значіння навіть докладні, правдиво й щиро написані „Воспоминания" А. Гр. Достоєвської — в тих частинах, де вони базуються виключно на даних листах (напр., стор. 187 — 190, 201 — 203, 243 — 245 „Воспоминаний", де розмова йде про подорожі Д-го в 70-х рр. до Емсу).

І ми гадаємо, що хоч „Письма к жене" відбивають Достоєвського більш як людину взагалі, ніж як письменника, і дають матеріял головно для вивчення його особи, а не творчости — вони мають притягнути до себе найширшу увагу не тільки в межах СРСР, але й за кордоном, де так в останні роки зріс інтерес до геніяльного письменника.

О. Назаревський

Видає — Держ. Вид. України Головний редактор — О. Шумський

„Життя й Революція“

ЖУРНАЛ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ,
ЛІТЕРАТУРИ Й НАУКИ

ВИХОДИТЬ ЩО-МІСЯЦЯ **РІК ВИДАННЯ 2-й**

Має: Красне письменство. Культура. Мистецтво. Побут. Політика. Наука. Техніка. З нашого минулого. Мистецька трибуна. З поточних нотаток. Серед книжок та журналів.

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік	8 карб.	—	коп.
6 міс.	4 „	50	„
3 міс.	2 „	50	„
1 міс.	1 „	—	„

ПЕРЕДПЛАТУ НАДСИЛАЙТЕ:
ГОЛОВНІЙ КОНТОРІ СЕКТОРУ ПЕРІОДВИДАНЬ ДВУ
ХАРКІВ, ВУЛ. ЕНГЕЛЬСА, 19

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ, СПАРТАКІВСЬКИЙ ПРОВ., № 3.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ Й ПРОДАЮТЬСЯ ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

НАЙКРАЩІ СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1) **Українсько-Російський Словник.** Склав Борис ГРІНЧЕНКО. Сторінок 2178, в дві колонки, в розкішній коленкор. оправі, з золотим тисненням. Ціна 6 карб.
2) **Російсько-Український Словник.** Склали М. УМАНЕЦЬ і СПІЛКА. Стор. 1149, в дві колонки, в такій же оправі. Ціна 4 карб.

До словників додано „Найголовніші Правила Українського Правопису“ останнього перегляду. Хто не може купити словників на місці, може виписати **за післяплатою.**
Замовлення надсилати на адресу: **Харків, Державне Видавництво України.**
Центральний Торговельний Відділ: Харків, Спартаківський пров., № 3.

ПЕРША КНИГАРНЯ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

ВІДДІЛ ПОШТОВИХ ВІДПРАВЛЕНЬ

ХАРКІВ, ВУЛ. 1-го ТРАВНЯ, № 17.

Поштовий відділ Держвидаву швидко й ретельно надсилає накладною платнею **кожну книжку** як власного, так і всіх инших видавництв СРСР.
Пересилка й пакування на всі замовлення провадяться **за кошт Держвидаву,** коли замовлення наперед оплачується готівкою.
Просимо писати чітко й для відповіди надсилати поштові марки.

ВИМАГАЙТЕ БЕЗПЛАТНО

ДОКЛАДНИЙ ПРОСПЕКТ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ

Звертайтесь на адресу: Харків, вул. Ф. Енгельса, 19.
Головній Конторі Сектору Періодичних Видань ДВУ

IX-й ГОД ИЗДАНИЯ

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА ЖУРНАЛ

1926 год

ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ В ШКОЛЕ

ЖУРНАЛ ПО ВОПРОСАМ ЕСТЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ПОД ОБЩЕЙ РЕДАКЦИЕЙ ПРОФ. Б. Е. РАЙКОВА

Журнал ставит себе задачей разработку методов естественно-исторического образования в школе и вне ее, с обращением особого внимания на школьную практику в области практических занятий и экскурсий и на описание и оценку пособий и книг по естествоведению.

В журнале принимают участие лучшие научно-педагогические силы Республики

В 1926 ГОДУ ВЫЙДУТ 4 КНИЖКИ. Подписная цена на 1926 год: за 4 книжки — **три руб.** с пересылкой и доставкой. Посылать деньги почтовым переводом

Подписка принимается СЕКТОРОМ ПЕРИОДИЧЕСКИХ И ПОДПИСНЫХ ИЗДАНИЙ ГОСИЗДАТА (ПЕРИОДСЕКТОР)

МОСКВА, Воздвиженка, 10/2. Тел 5-83-91. ЛЕНИНГРАД, Проспект 25 Октября, 8. Тел. 5-48-05, а также конторами и уполномоченными Периодсектора во всех губернских и уездных городах СССР

Имеются в продаже годовые комплекты журнала за прежние годы

ЦЕНА С ПЕРЕСЫЛКОЙ:

1922 год, за 3 книжки — 1 р.; 1923 год, за 4 книжки — 3 р.;
1924 год, за 4 книжки — 3 р.; 1925 год, за 4 книжки — 3 р.

ПРИНИМАЕТСЯ ПОДПИСКА НА ОБЩЕДОСТУПН. ДВУХНЕД. ЖУРНАЛ

„ЖИВАЯ ПРИРОДА“

Под ред. Н. А. Кузнецова, В. Ф. Натали, Б. Е. Райкова и К. П. Ягодовского

На 1926 год 20 №№ в год, — 2 раза в месяц (кроме июня и июля) 2-й год изд.

Подписная цена за год — 3 р. 75 к., за полгода — 2 р. с доставкой и пересылкой

ДЛЯ ШКОЛ, ПЕДАГОГОВ I и II СТУПЕНИ, КРУЖКОВ ЮНЫХ НАТУРАЛИСТОВ И ВСЕХ ЛЮБИТЕЛЕЙ ПРИРОДЫ

ЖИВАЯ ПРИРОДА предлагает проработанный материал для практического изучения природы в школе и дома.
ЖИВАЯ ПРИРОДА указывает, как наблюдать природу в природе.
ЖИВАЯ ПРИРОДА специально разрабатывает материал для «уголков живой природы в школах», клубах, кружках, организациях.
ЖИВАЯ ПРИРОДА следит за работой об'единений юных натуралистов и отражает их нужды.
ЖИВАЯ ПРИРОДА отражает жизнь и работу Ленинградской, Московской и др. Педагогических Биостанций.
ЖИВАЯ ПРИРОДА дает читателям ответ на вопросы методики преподавания
ЖИВАЯ ПРИРОДА знакомит педагогов и любителей природы с полезной для них литературой.

Для выписки журнала надо послать почтовым переводом деньги по следующему адресу: Ленинград, Демидов пер., д. 1. Биостанция.

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА: на год (20 №№) — 3 р. 75 к.; на 1/2 года (10 №№) — 2 р.

Подписавшимся на год №№ высылаются с первого № за 1926 год

Всем лицам и учреждениям, интересующимся журналом, один пробный № высылается бесплатно

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

„УКРАЇНА“

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКР. АКАДЕМІЇ НАУК

Виходить раз на два місяці. Рік видання 3-й

ЗА РЕДАКЦІЄЮ АКАДЕМИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Журнал містить статті й матеріяли з української мови, письменства, історії культури, економіки, соціяльного й політичного життя, етнографії і краєзнавства.

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік — 6 крб., 6 міс. — 3 крб. 50 коп.

Окреме число — 1 крб. 25 коп.

Передплату надсилайте на адресу:

СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДЕРЖВИДАВУ УКРАЇНИ

Харків, вул. Енгельса, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК РЕФЛЕКСОЛОГІЇ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Виходить раз на три місяці. Рік видання 2-й

ОРГАН УКРГОЛОВНАУКИ

За редакцією проф. ПРОТОПОПОВА

В ЖУРНАЛІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ НАЙКРАЩІ ПРОФЕСОРИ ТА НАУКОВІ СИЛИ:

Бехтерев В. М. (Ленінград), Соколянський І. К. (Харків), Данілевський В. Я. (Харків), Гринштейн А. М. (Харків), Платонов К. І. (Харків), Ухтомський А. А. (Ленінград), Раздольський І. З. (Ленінград), Грабарев А. Н. (Ленінград) і инші наукові співробітники рефлексологічних лабораторій та досвідно-педагогічних установ України й РСФРР.

ПЕРЕДПЛАТА: 1 рік (4 вип.) — 7 крб., 6 міс. (2 вип.) — 3 крб. 50 коп.

Окремий випуск — 2 крб.

Передплату надсилайте на адресу: Харків, вул. Енгельса, 19.

Відділ Передплат, Сектору Періодвидань ДВУ

ЦІНА 1 КРБ. 25 КОП.

13к

НБ ПНУС
282866

Журнал продається в усіх залізничих кіосках Контрагентства Друку на Україні